

BASISSTUDIE BEELDKWALITEITSPLAN WERCHTER-CENTRUM

Een inventarisatie van het onroerend
erfgoed

*“Poef Haacht, Rijk Werchter, Rotselaar nog
wat slechter, Wezemaal niet te min en zo
trekken wij het Hageland in”*

(Spotrijm pré WOII)

Inhoudstafel

Inleiding en werkwijze	3
1 Geologische situering	5
1.1 De vorming van het landschap	5
Het Tertiair (circa 65 miljoen jaar geleden tot circa 2,4 miljoen jaar geleden).....	5
Het Pleistoceen (ca. 2,4 miljoen tot circa 10.000 jaar geleden).....	5
Het Holoceen (circa 10.000 jaar geleden tot heden)	7
2 Geografisch situering	8
2.1 Het Demer-Dijle confluent	8
De huidige valleien van Demer en Dijle	8
Fluviatiele ruggen	11
Overstromingen: een verhaal van alle tijden	12
Ongewenste meanders?.....	16
Vegetatie	16
De waternamen.....	17
2.2 De inrichting van het landschap	17
Inleiding – een vertroebelde blik op de ondergrond	17
Het ontstaan van de huidige dorpen en steden.....	20
De bodem als structurerend element	22
Op het kruispunt van water en wegen.....	28
3 Historische situering	33
3.1 Inleiding	33
3.2 Cartografie als bron voor interpretatie van het verleden	33
3.3 Archeologische situering van het onderzoeksgebied.....	45
4 Sociologische situering	47
4.1 Scheeps- of lijntrekkers	47
4.2 Brouwers en herbergiers.....	52
4.3 Land- en tuinbouwers.....	54
4.4 Melkerijen	57
4.5 Drukwerk	58
4.6 Kleinhandel.....	59
5 Sociaal-culturele situering	61
5.1 Religie en volksdevotie	61
Sint-Rochuskapel in de Sint-Janstraat	61
De schipperskapel in de Hanewijk.....	63
Volksgebruiken	63
5.2 Fanfares: hun groot belang in de toenmalige maatschappij.....	64
Zaal Gambrinus.....	65
5.3 Het onderwijs en de leslokalen	65

6	Erfgoedwaarden en hun beeldbepalende panden.....	68
6.1	Het oudste Werchter.....	68
	Cluster 1: oudst bewaarde relictten binnen de dorpskom.....	68
	Cluster 1: erfgoedwaarden.....	77
6.2	Het industriële Werchter.....	78
	Cluster 2: brouwerij ‘Felix Van Roost - De Palmboom - Jack-Op’ en aanhorigheden	78
	Cluster 2: erfgoedwaarden.....	98
	Cluster 3: Tweebruggenstraat – KMO zone avant la lettre	99
	Cluster 3: erfgoedwaarden.....	106
	Cluster 4: infrastructuur	106
	Cluster 4: erfgoedwaarden.....	112
6.3	Het notabele Werchter	113
	Cluster 5: woningen ooit bewoond door familie Van Roost	113
	Cluster 5: erfgoedwaarden.....	121
	Cluster 6: andere grote woningen.....	121
	Cluster 6: erfgoedwaarden.....	125
	Cluster 7: openbare instellingen	126
	Cluster 7: erfgoedwaarden.....	133
6.4	Het landelijke Werchter	134
	Cluster 8: landelijke architectuur vanaf het einde van de 19 ^{de} eeuw	134
	Cluster 8: erfgoedwaarden.....	136
6.5	Het gekwetste Werchter	136
	Cluster 9: wederopbouwarchitectuur uit de Wereldoorlogen	136
	Cluster 9: erfgoedwaarden.....	145
7	Conclusie	147
	Bibliografie	149

Inleiding en werkwijze

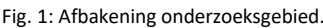
In opdracht van de gemeente Rotselaar werd aan WinAr gevraagd om een erfgoedwaardenbepaling op te stellen voor de gemeente Werchter voor het verankeren van het erfgoed in een ruimtelijk beleid. Binnen het gemeentelijk ruimtelijk beleid kunnen dan de argumenten van de andere sectoren worden afgewogen en gewaardeerd op hun bijdrage aan de ruimtelijke kwaliteit. Om een goede verstandhouding met erfgoed binnen het ruimtelijk beleid te verzekeren, is het daarom aangewezen de waardenargumentaties, met name de codering van de panden in het tweede deel, van het erfgoed juist in te schatten. De vier waarden weergegeven in het handboek ¹“Verankeren van erfgoed in ruimtelijk beleid”, biedt een kader van vier waarden aan dat een gebouw, stadsdeel, landschap of archeologische zone zou kunnen bezitten. Hieronder volgt een korte beschrijving, in de conclusie worden ze toegepast voor Werchter.

De erfgoedwaarden: zijn de waarden die aan een relict op zich worden toegekend. Ze worden bepaald door een afweging van verschillende waarden en selectiecriteria die de culturele en/of historische betekenis van het relict duiden. De waardering van het erfgoed wordt als volgt geformuleerd: “Erfgoed omvat die cultuuruitingen die mensen, gemeenschappen of groepen waardevol achten en die gecreëerd werden door vorige generaties. Het betekent dat ze zowel in het verleden als vandaag een betekenis hadden. Die betekenis kan veranderen doorheen de tijd. Mensen, gemeenschappen of groepen benoemen een zaak als erfgoed omdat ze dit aan toekomstige generaties willen doorgeven. Erfgoed is dus bij uitstek tijds-, plaats-, en groepsgebonden”. In het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013 worden de "erfgoedwaarden" gedefinieerd als: de archeologische, architecturale, artistieke, culturele, esthetische, historische, industrieel-archeologische, technische waarde, ruimtelijk-structurerende, sociale, stedenbouwkundige, volkskundige of wetenschappelijke waarde waar onroerende goederen hun huidige of toekomstige maatschappelijke betekenis aan ontleen”.

De studie omvat twee delen: een cultuurhistorisch luik om de context en de erfgoedwaarden van de gemeente te beschrijven en een tweede deel met de inventarisatie van de toestand anno 2018. Het onderhavig document kan als basis worden gebruikt voor het uitvoeren van een beheer in functie van het behoud van het onroerend erfgoed met zijn intrinsieke erfgoedwaarde(n). Het is geen wetenschappelijk onderzoeksrapport (dus geen opname van beschermingsbesluiten, rapporten van voorafgaande onderzoeken, rapporten Monumentenwacht, etc.). Voor de inventarisatie werden wel verschillende bronnen geraadpleegd: de inventaris en databank van het onroerend erfgoed opgemaakt door het agentschap Onroerend Erfgoed, desbetreffende literatuur, kaart- en fotomateriaal. Tijdens de verschillende terreinbezoeken verstrekten vele inwoners ook nog mondelinge informatie.

De inventarisatie gebeurde in de dorpskern van Werchter, pand per pand, voor de volgende straten: Amerstraat, Beverlaak, Brouwerijstraat, Demerbroek, Hanewijk, Hoekje, J. Bolsstraat, Onze-Lieve-Vrouwstraat, Rochusstraat, Sint-Janstraat, Slagersweg, Tweebruggenstraat, Walstraat en het Werchterplein. Voor de inventarisatie werden de gebouwen enkel via de openbare weg bestudeerd, dus de zichtbare gevel(s). Hierdoor werden erfgoedwaarden die zich achter een nieuwe gevel of zich in het interieur bevinden of enkel achteraan zichtbaar zijn, niet opgenomen.

¹ Schaepmeester *et. al.* 2015: 17

1 Geologische situering

1.1 De vorming van het landschap²

Werchter ligt in het uiterste noordwesten van het Hageland³. Een streek die in feite een overgangsgebied vormt tussen de schrale zandige Kempen, ten noorden van de Demervallei, en het rijke Haspengouw⁴. Meestal wordt het Hageland gesitueerd binnen de vijfhoek gevormd door de steden Leuven, Tienen, Zoutleeuw, Diest en Aarschot. Of anders gezegd tussen de Demer in het noorden, de Dijle in het westen en de Velpe in het Oosten en zuidoosten. In het noorden van het Hageland komen dan ook lemige zandgronden voor die naar het zuiden (zuidoosten) overgaan in zandleem- en leembodems. Het zijn net deze zandgronden die Werchter zijn eigenheid geven.

Het Tertiair (circa 65 miljoen jaar geleden tot circa 2,4 miljoen jaar geleden)

Bij de aanvang van het Tertiair, 65 miljoen jaar geleden, lag het noorden van België zeer nabij de kust of soms zelfs onder water. De verdeling tussen land en zee verschoof in het Tertiair diverse malen (transgressies en regressies). Tijdens de belangrijke transgressies werden op de bodem van de Tertiaire zee enorme hoeveelheden zand en klei afgezet.

De Tertiaire zeespiegelfluctuaties zijn toe te schrijven aan twee hoofdfactoren: tektoniek en klimaatverandering. Het Noordzeebekken daalde terwijl het Massief van Brabant omhoog kwam. Tevens werd het klimaat geleidelijk kouder, waardoor meer water in ijs werd omgezet en het zeepeil daalde. De kanteling naar het noorden (noord-noordoost) en de geleidelijke daling van de zeespiegel had als gevolg dat de transgressies langzaam minder diep in het zuiden doordrongen. Door dit geleidelijk terugtrekken van de kustlijn zijn globaal in noordelijke richting de oudere tertiaire afzettingen steeds afgedekt door jongere lagen.

De opheffing van het Massief van Brabant ging nog steeds verder. Hierdoor werd Vlaanderen a.h.w. naar het noorden-noordoosten toe omgekanteld. Bij het terugtrekken van de Diestiaanzee ontwikkelde zich op het noord/noordoost hellend landoppervlak een rivierpatroon van het opgeheven zuidelijk gebied naar de zee⁵. Ook in het Hageland ontwikkelde zich een dergelijk afwateringspatroon van zuid naar noord. De bovenlopen van vele rivieren en beken, zoals de Dijle, hebben hierdoor nog steeds een zuid/zuidwest-noord/noordoost georiënteerde richting. Alleen de Winge maakt in het Dal van Hauwaart een westwaartse afbuiging.

Het Pleistoceen (ca. 2,4 miljoen tot circa 10.000 jaar geleden)

Gedurende het Pleistoceen overheersten over het algemeen de koude omstandigheden (ijstijden), maar er kwamen ook (relatief kortstondige) warme perioden voor. Mede door het oprijzende land is het Vroeg en Midden Pleistoceen eerder een periode van erosie waarbij de rivieren uitgestrekte rivierdalen uit de tertiaire lagen schuurden. Door de noord-zuid oriëntering van de diverse tertiaire lagen en de verschillen in erosiebestendigheid hiervan, bogen de rivieren zoals de Dijle maar ook de Demer in hun benedenloop af naar het westen, recht naar de Noordzee toe⁶.

Vooraf in het Midden Pleistoceen, tijdens de voorlaatste ijstijd (het Saalien), schuurde het aldus gevormde rivierenstelsel zijn eigen valleien diep in het Tertiaire substraat. In het koude klimaat hadden de beken en rivieren een onregelmatig debiet en transporteerden ze een grote hoeveelheid materiaal. Deze puinaanvoer vormde banken, waardoor de bedding verstopte en de beek gedwongen werd een nieuwe geul te vormen. Dit leidde tot een zeer breed netwerk van zich snel verleggende, betrekkelijk

² Keijers 2014: 31-36

³ De term 'Hageland' betekent 'land begroeid met kreupelhout'. Na de ontginningen in de middeleeuwen was het Hageland namelijk het enige bosrijke gebied dat overbleef in het Hertogdom Brabant, omdat de grond te arm was om te ontginnen voor landbouw. Later, na de cultivatiebeweging van de mid-19de eeuw zou het landschap evalueren naar een gesloten landschap dat gevormd werd door kleine, vierhoekige perceeltjes, soms kleiner dan een halve hectare omzoomd door knotbomenrijen, houtkanten of aarden wallen al dan niet beplant met levende hagen van mei- of sleedoorn – of bocage flamand genoemd (Antrop 2010: 196 en Lindemans 1952 I: 362).

⁴ Gysels 1993:176.

⁵ Dreesen *et al.* 2001: 47.

⁶ Met name de harde Boomse klei is moeilijk erodeerbaar en heeft mede gezorgd voor een westwaartse ligging.

ondiepe geulen: samen een verwilderd of vlechtend rivierpatroon. Uiteindelijk ontstond een 10 tot 20 km brede en 20 m diepe oost-west georiënteerde erosiegeul die bekend staat als de Vlaamse Vallei. Deze geul kende ook een oostelijke uitloper via Mechelen tot in Aarschot⁷. Ook het onderzoeksgebied stond onder invloed van deze uitloper.

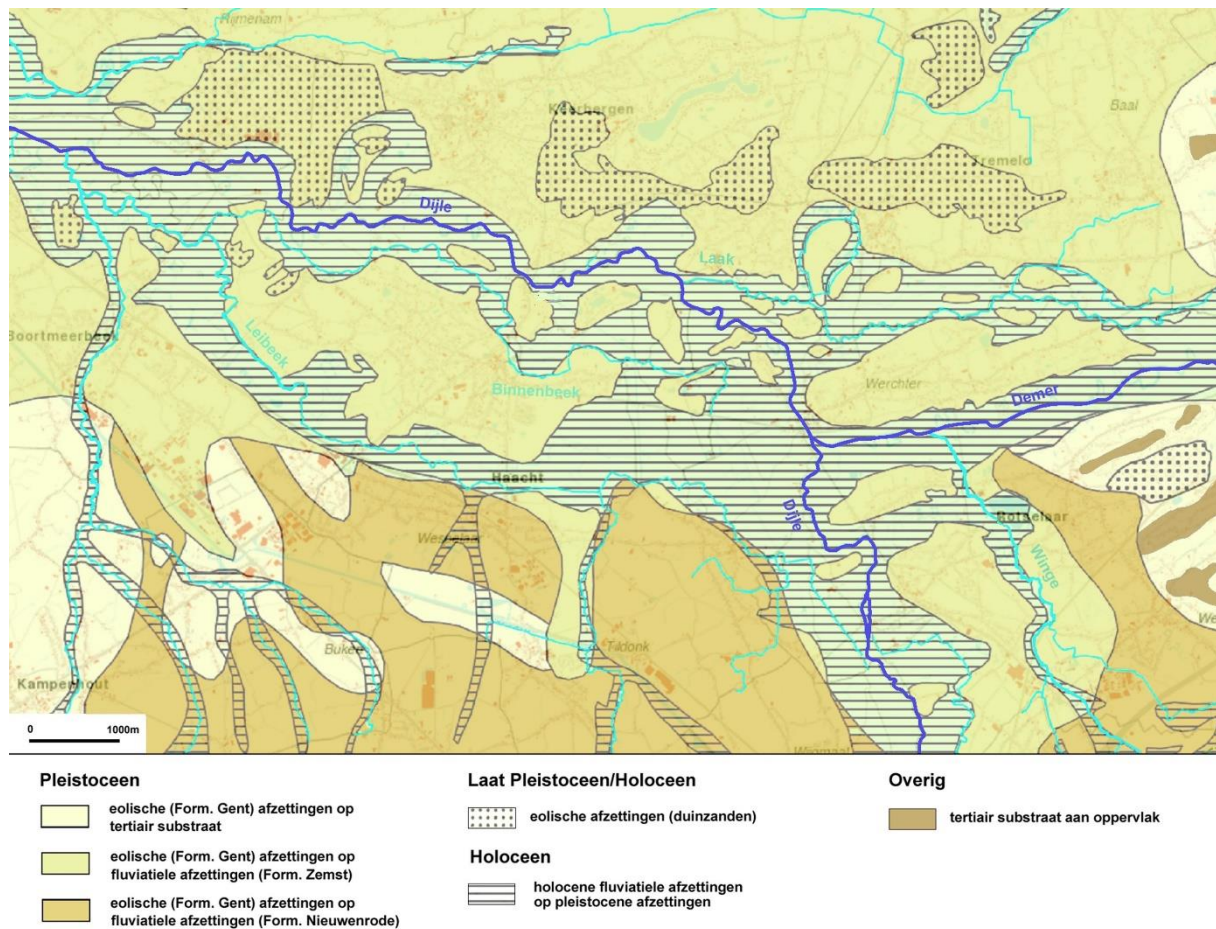

Fig. 2: De Pleistocene en Holocene afzettingen in de omgeving van Rotselaar, Werchter en Haacht (Bogemans, 2007)

In het Laat Pleistoceen werd de uitloper van de Vlaamse Vallei in zijn uiteindelijke vorm uitgeschuurd. Deze periode werd ondermeer gekenmerkt door de laatste ijstijd (het Weichselien). Vooral tijdens de beginfase van het Midden Weichselien heeft een belangrijke uitschuring van beken en rivieren plaatsgevonden.⁸ In de oudere afzettingen van het Saalien (Formatie van Nieuwenrode) werd een smaller maar diep dal geërodeerd waarin nieuwe grinden en zanden werden afgezet; de Formatie van Zemst.

Door de verdroging aan het einde van het Midden Weichselien waren de beken en rivieren slechts tijdelijk en kortstondig actief. Wegens de schaars begroeide bodem kreeg de wind gemakkelijk vat op de ondergrond en werden grote hoeveelheden zand en leem verplaatst. Het zwaardere zand kon zich niet zo ver verplaatsen en werd in Laag België afgezet. Het fijnere leem werd door de wind honderden kilometers zuidwaarts vervoerd en bedekte het landschap van Midden België⁹

Grote delen van de drooggevalen dalen werden opgevuld. Ook de Vlaamse Vallei werd aangevuld en zo herschapen tot een brede opvullingvlakte waarbij het reliëf volledig vervaagde. In Werchter, behorende tot de overgangszone tussen het dekzandgebied en het leemgebied, is de Vlaamse Vallei voornamelijk opgevuld door zandafzettingen. Deze bestaan uit een homogeen gedeelte met soms

⁷ Broothaers s.d.: 137.

⁸ Bogemans 2007: 4.

⁹ Maréchal 1992:80-81.

onderaan een alternerend complex van gelaagde zand- en leemlagen (Formatie van Gent). Deze alternatie is ontstaan als gevolg van de sedimentatie op besneeuwde, op natte en op vochtige plaatsen en door secundaire verplaatsingen¹⁰. Aangezien de bodem permanent bevroren was, ontdooide in de zomer alleen de 1 à 2 m dikke bovenlaag. De grote hoeveelheden smeltwater konden niet langs de bodem infiltreren¹¹. Dit leidde tot een 'brei-achtige' massa boven de bevroren ondergrond die vanaf de hoge getuigenheuvels gemakkelijk naar beneden kon glijden (gelifluctie).

Het Holocene (circa 10.000 jaar geleden tot heden)

Aan het einde van het Pleistoceen en met de komst van het Holocene trad er een belangrijke klimaatsverbetering op. Het werd warmer en vochtiger en de koude minnende, open vegetatie van het Weichselien maakte plaats voor een meer gesloten, warmtegevoelige vegetatiestructuur. De dichtere begroeiing ging verdergaande verplaatsing van het zand tegen, waardoor bodenvorming kon optreden. Het vochtigere klimaat van het Holocene zorgde ook voor een stijging van de grondwaterspiegel. De permanent bevroren ondergrond verdween, waardoor een deel van de neerslag in de grond kon insijpelen. De beken en rivieren kregen één meanderende loop.

¹⁰ Bogemans 2007: 4.

¹¹ Berendsen 2000: 73.

2 Geografisch situering

2.1 Het Demer-Dijle confluent

De Dijle en de Demer maken beiden deel uit van het Scheldebekken dat ontstond in het Tertiair (65 tot 35 miljoen jaar geleden). De zeeën in het Tertiair waren oostwest gericht ten opzichte van het Brabants Plateau (cfr. supra). Het plateau zelf vormde echter een helling die opliep van noord naar zuid. Hierdoor stroomden de rivieren van hoog naar laag volgens de helling van het plateau. Ten noorden van het Brabants Plateau bevond zich de Boomse klei, die eveneens hoger lag dan het gemiddelde landpeil. Door overspoelen van het land tijdens de opeenvolgende ijstijden werd het water gedwongen tussen het zuidelijker gelegen Brabants Plateau en de noordelijker gelegen Boomse klei.

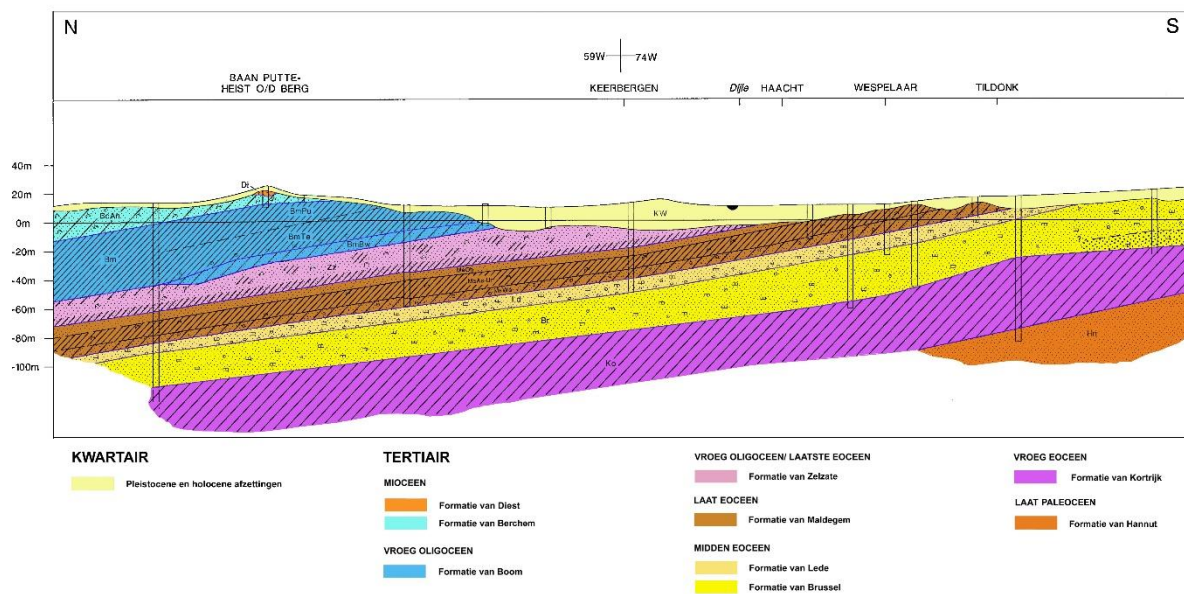

Fig. 3: Geologische Noord-Zuid doorsnede ter hoogte van Haacht.. De tertiaire afzettingen duiken naar het noorden. In het pleistoceen hebben de rivieren een brede geul uitgeschuurd die opgevuld is met dikke fluviatiele en eolische pakketten (Keijers 2014: 30)

Het gevolg van het overspoelen en terugtrekken van zeeën en rivieren tussen de twee hoger gelegen delen was het ontstaan van een uitgestrekte depressie, de Vlaamse Vallei. Werchter zou in de meest oostelijke uitloper van deze depressie komen te liggen.

Tijdens het Eem-interglaciaal drong de zee (of rivieren) de Vlaamse Vallei binnen en zette deze volledig onder water, waardoor estuariene materialen werden afgezet. Tijdens het Tardiglaciaal (Weichsel) werd de vallei weer gedeeltelijk opgevuld met dekzand en löss.

Tijdens het Tardiglaciaal, de laatste IJstijd, vertoonden de meanderende Demer en Dijle een sterk wisselend waterregime. In de winter en het voorjaar stroomden deze rivieren door hun bedding, maar in de zomer kwamen de winterbeddingen bijna volledig droog te staan. Tijdens het droogvallen van de rivieren vormden er zich zandbanken onder invloed van de wind, die opstoven tot duinen. Deze zogenaamde oeverwallen konden in de winterperiode doorbroken worden. Daardoor ontstonden er puinkegels en depressies binnen het landschap van de Vlaamse Vallei. Op de natte depressies kwamen veenvorming en moerasvegetaties voor.

De huidige valleien van Demer en Dijle

Op het einde van het Pleistoceen hadden de Demer en de Dijle nog twee onafhankelijke lopen¹². De Dijle had een meandergordel ten zuiden van Haacht ingesneden (waar nu de Leibeek stroomt) en de Demer een brede meandergordel ten noorden van Werchter (de huidige Grote Laak). Bij de aanvang

¹² Bogemans 2007 en De Smedt 1973.

van het Holoceen en de daarmee gepaard gaande aanzienlijke klimaatsverbetering en stijging van de grondwaterspiegel had de Demer deze noordelijke loop verlaten en voegde zich ten oosten van Haacht met de zuidelijk gelegen Dijle. Pas in het Subatlanticum (grootveeg 2400 jaar geleden, in de IJzertijd) nemen zowel de Demer als de Dijle samen de oude noordelijk gelegen Demervallei in¹³. Ook in deze periode hebben de rivieren hun loop binnen deze noordelijke vallei nog diverse malen verlegd¹⁴.

Het gevolg is dat in de omgeving van Werchter gedurende het Holoceen nog diverse erosie- en sedimentatieprocessen plaatsvonden. Bovendien hoopten zich door een stagnerende waterafvoer in de laagste en natste dalen afgestorven planten op en kon veen tot ontwikkeling komen. De Holocene fluviale afzettingen zijn veelal afgezet boven veen¹⁵.

Deze fluviale afzettingen zijn voor een groot deel te wijten aan de talrijke ontbossingen. Omdat bomen het water bij hevige regenvallen niet meer vasthielden stroomde dit veel sneller via het oppervlak naar beneden en nam hierbij aanzienlijke hoeveelheden bodemmateriaal mee dat uiteindelijk in de rivieren terecht kwam. Het sedimentrijke water kwam uiteindelijk in de rivieren terecht en werd verder getransporteerd¹⁶. Hevige, langdurige regenvallen leidden door het ontboste landschap ook sneller tot overstromingen. Bij overstromingen wordt het zwaardere materiaal (zand, leem) afgezet langs de boorden van de rivier. Lichter materiaal (klei) bleef langer in suspensie en kwam verder van de rivier tot bezinksel (zogenoemde komklei). Na verloop van tijd vormden de zwaardere afzettingen langs de stroom natuurlijke dijkjes of oeverwallen. Naarmate de ophoging van deze wallen verdergaat, wordt steeds fijner materiaal afgezet. Hierdoor ontstaat het typisch profiel van een oeverwal waarbij de korrelgrootte van onder naar boven afneemt.

¹³ De Smedt 1973: 121, de verlegging zou te wijten zijn aan de massale ontbossingen, waardoor in het zuiden veel alluvium en colluvium werd aangevoerd; De oude noordelijke loop bestond uit makkelijker erodeerbaar zand wat de verlegging kan verklaren.

¹⁴ Op historische kaarten zijn nog vele afgesneden oude meanders van de Dijle te herkennen. Ook uit oude toponiemen komt veelvuldig de benaming 'oude Dijle' voor: zie Vandesande 1985. Behalve natuurlijke verleggingen zijn ook in het relatief recente verleden meanders door de mens afgesneden, hoewel in veel mindere mate dan bij de Demer het geval was, Aubroeck e.a. 2001.

¹⁵ Bogemans 2007: 7.

¹⁶ Notebaert *et al.* 2009: 160-161 en Notebaert *et al.* 2011: 35-40.

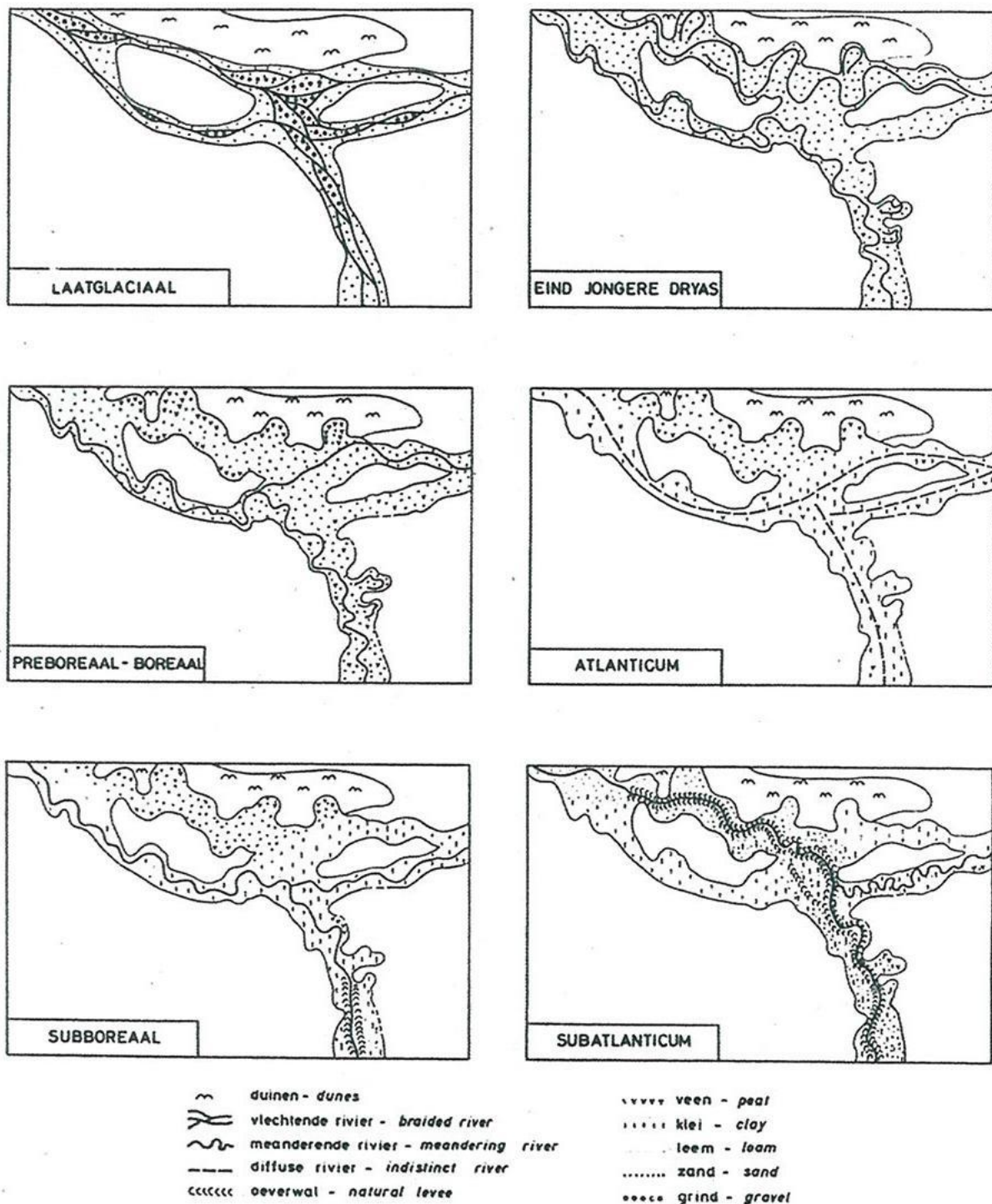

Fig. 4: Overzicht van de bewegingen van Demer en Dijle sinds de laatste IJstijd (De Smedt 1973: 123)

Hoewel het alluvium dat door de Dijle is afgezet van relatief recente oorsprong is en dikwijls onderhevig is geweest aan verdere sedimentatie of erosie, heeft het geen of een zwakke bodemvorming ondergaan (profielontwikkeling p in de kernseries op de bodemkaart). De hogere oeverwallen van de Dijle zijn vooral herkenbaar door de betere drainage (kernseries Acp, Lcp, Pcp). Verder van de oeverwallen verslechtert de drainage (Adp en Ldp), terwijl in de komgronden (en oude opgevulde geulen) kleigronden voorkomen (Edp, Eep, Ehp). De grote hoeveelheden sediment kunnen bovendien leiden tot veranderingen in de loop van de rivier. In de Nieuwe Tijd werd de Dijle tussen Werchter en Rijmenam echter bijna volledig ingedijkt, waardoor de rivier zijn loop grotendeels vast kwam te liggen.

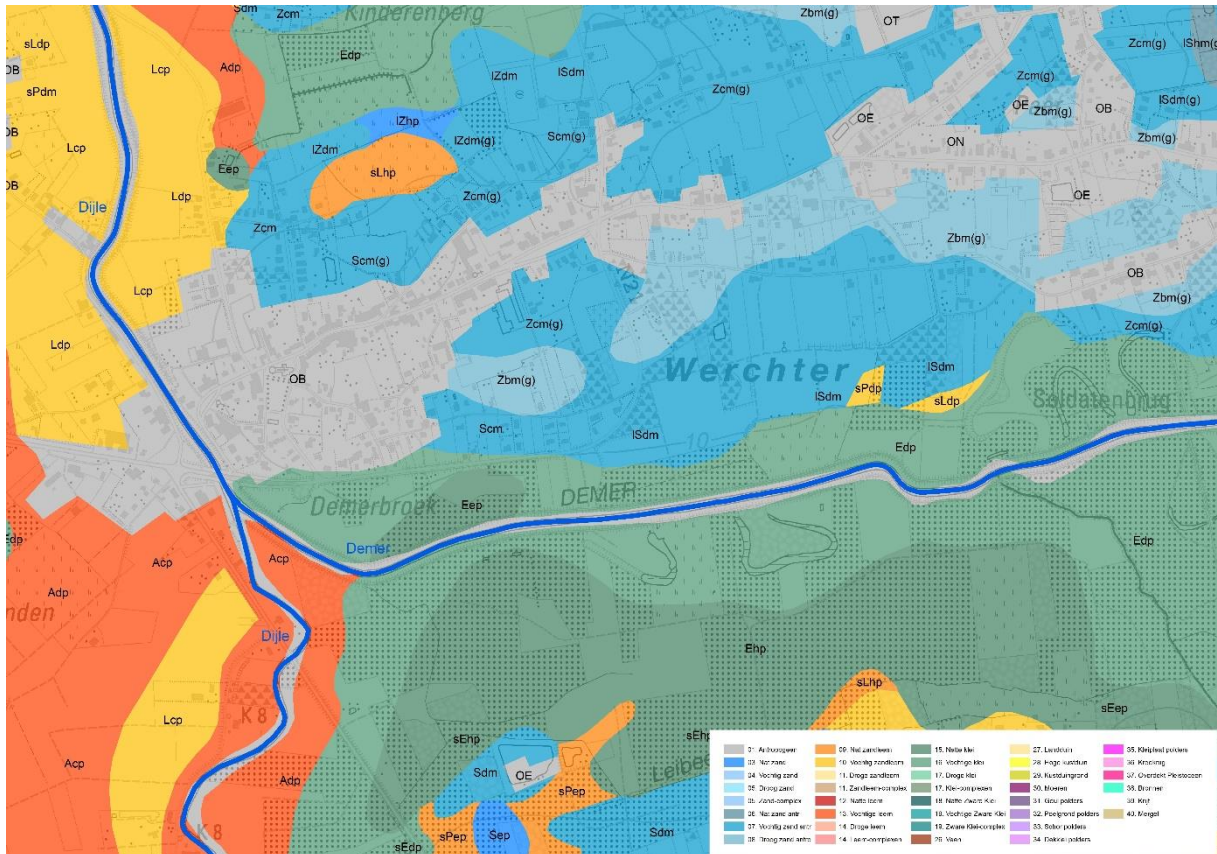

Fig. 5: Gecomprimeerde bodemkaart van omgeving Werchter waarbij de Holocene afzettingen de gele, rode en blauwe bodems zijn, waar de Pleistocene bodems samenvallen met de blauwe kleuren. De grijs ingetekende delen zijn door bewoning, groeve activiteiten, of sterke ophoging of vergraving niet gekarteerd kunnen worden (© AGIV)

Fluviatiele ruggen

Toch is niet de volledige omgeving van Werchter bepaald door de Holocene rivierafzettingen. Binnen de brede vallei bleven immers hoger gelegen "eilanden" aanwezig waar de rivieren in het Holoceen geen materiaal hebben afgezet en de pleistocene eolische afzettingen nabij het maaiveld voorkomen. Ze worden veelal aangeduid met de toponiemen "berg" en "donk"; als daar zijn Paerebergen, Vossebergen, Veldonck, Hoogdonck, Spandonck, Klokkenberg, Hoogdonck, Bremberg en Hinderenberg¹⁷. Ook benamingen als Guldentop en Hoogland laten vermoeden dat het hier over hoger gelegen zones gaat. Op de bodemkaart zijn ze te herkennen door de aanwezigheid van zand (Z) en lemig zand (S) waarin zich van nature podzolachtige bodems hebben ontwikkeld met een weinig duidelijke humus of/ en ijzer B-horizont (code: ..f; "gepodzoliseerde bodems met een onduidelijk podzolprofiel")¹⁸. Deze groep podzolen kan bestaan uit zwak ontwikkelde podzolen, gestoorde zwakke podzolen (magere podzolen) met vage E en B-horizonten, evenals uit met een ijzer-humus accumulatiehorizont onder een bedekking van ruwe humus en met weinig uitlogingsverschijnselen¹⁹. Hoewel de hoger gelegen gebieden in het Holoceen niet onderhevig waren aan de fluviatiele invloeden, vonden ook hier plaatselijk nog degradatie, erosie en sedimentatieprocessen plaats. Door het ontbossen van gebieden kreeg de wind op de hoger gelegen dekzandgebieden immers makkelijker vat op het landschap waardoor er verstuijvingen voorkwamen²⁰.

¹⁷ Popp kaart (1842) op www.geopunt.be

¹⁸ Baeyens *et al.* 1960 en Baeyens 1962.

¹⁹ Van Ranst *et al.* 2000.

²⁰ Bodemtype X; duinen

Overstromingen: een verhaal van alle tijden

Het is zeer waarschijnlijk dat in een dergelijke brede, alluviale vallei de Demer bij verhoogde wateraanvoer (piekdebieten door zware regenval) af en toe buiten zijn oevers treedt. In de middeleeuwen zouden overstromingen eerder zeldzaam geweest zijn, maar vanaf het einde van de 15de eeuw zouden de problemen omvangrijker geworden zijn²¹. Een keizerlijk verordening uit 1492 van Maximiliaan van Oostenrijk leert ons de oorzaken van de *‘overtulligen vloeden vande opwaeteren inde landen van Aerschot ende Rotselaar’* kennen²². Twee van de vijf vermelde oorzaken hebben betrekking op de overvloedige watertoevoer langs de Demer door het graven van draineringsbeken die op de rivier bijkomend afvoerwater loosden, de andere drie redenen refereren naar een onvoldoende grote waterafvoer langs de Dijle. Zo waren er allerlei obstakels in de bedding van de rivier gebracht om doorwaadbare plaatsen en bruggetjes te beschermen maar werd de stroming hierdoor ernstig gehinderd en was bovendien de Dijle door sedimentatie en dijkverzakkingen erg ondiep en smal geworden. Doordat door deze overstromingen vooral de belangrijke opbrengsteigendommen van de Willem van Croÿ geschaad werden (hooilanden, vloeieweiden, eusels, etc.) verzamelde de hertog de verantwoordelijken van de betrokken dorpen, steden, adel en abdijen rond zich om een actieplan met spoedmaatregelen uit te werken. Bij verordening in 1492 zal keizer Maximiliaan het octrooi verlenen met opsomming van volgende maatregelen: 1) grondige inspectie van de toestand en ultimatum van 15 dagen waarin de aanpalende grondeigenaars op eigen kosten de dijken en de bedding van de rivieren moeten ontdoen van gewas dat de stroming kon tegenhouden²³, 2) een verbreding van de Demer (tot 12m) stroomafwaarts vanaf Zichem en de Dijle (tot 18m) tussen Werchter en Mechelen, 3) de aanleg van 5 voet hoge en 6 voet brede dijken voorzien van een 3 meter breed jaagpad voor de scheepstrekkers en 4) het aanbrengen van sluizen en ‘arken’ bij de monding van de zijbeken van de Demer²⁴.

Vermoedelijk werd niet veel gevolg aan gegeven aan de verordenende maatregelen van Maximiliaan van Oostenrijk, want in de loop van de 16de eeuw werd de toestand nog kritieker, hetgeen resulteerde in een Mechelse initiatief in 1566 waarbij er naast de algemene overstromingsproblematiek ook aandacht wordt gevraagd voor de verdere bevaarbaarheid van de Demer. Het was echter deze overduidelijke economisch geïnspireerde agenda van de Mechelaars dat maakte dat de Demer en Dijle gemeenten stelselmatig afhaakten en het project letterlijk lieten stranden.

Bijna vijf eeuwen lang zou de ordonnantie van Maximiliaan van Oostenrijk de basis blijven voor de waterbeheersingspolitiek die eerder gericht was op een aanpakken van de symptomen dan van de oorzaken. Er zouden nog erg zware overstromingen plaats vinden in o.a. 1660-61, 1710-12, 1725-26, 1729-33, 1784, 1793, 1832, 1839, 1843-44, 1850.

Toch trok men geen lessen uit de geschiedenis. In het meer recente verleden kwam Werchter zowel in 1905, 1925-26 als 1965-66 en 1966-67 (en in mindere mate 2010) grotendeels blank te staan en verloren vele Werchterse gezinnen have en goed aan het water. Vanaf het midden van de 20ste eeuw verbeterde de afvoer van afvalwater via de riolering sterk. Deze riolering loosde het water echter in de rivieren. Op deze manier gebeurde de afvoer van water uit Limburg veel sneller en verhoogde dus op deze manier aanzienlijk de debieten van de Demer²⁵.

²¹ Valvekens, 1942: 321-331.

²² Vandesande 1986: 47-50 naar een 17de eeuws handschrift uit het Cartularium ‘De Pape’ nr. 38: 219-250 in het Archief van de abdij van ‘t Park.

²³ Velen probeerden immers met het kweken van riet of wisselen op de dijken nog wat bij te verdienen.

²⁴ Het bekostigen van dit project gebeurde door de opvoeding van 1 werkmans per gezin in het hele land van Aarschot en Rotselaar die 1 dag per week diende te helpen bij de dijkaanleg. Vandesande 1986: 50.

²⁵ De Winter 1991

WAERSCHOUWINGE

Alfoo het Placaert van Haere Keyferlycke ende Koninglycke Majesteit de Date 11. Augusti 1752. by het welck geordonneert wordt de Ruyminge van de Deyle ende Demer, mitgaciers van de Rivieren, Laecken, Waeter-loopen, Hulpen, Leybeken, ende Grachten, de welcke communicatie hebben met de voorz. Rivieren de Dyle ende den Demer, ofte die daer uyt spruyten ofte sijn daer inne ontsaen, syn uyt-wercksel niet en heeft konnen hebben ten voorleden jaere uyt oorsaecke dat het salsen aldan te verre vervoordert was; soo is 't dat den Rentmeester des Hertoghdomme van Aerschot voor syne Hoogheyt den Hertogh van Arenbergh &c. uyt krachte van speciaele Commissie op hem Rentmeester verleedo by Decreet van syne Excellentie den Marquis Botta Adorno de date 16. Junii 1753. adverteert, ende uyt den naeme van HAERE KEYFERLYCKE ENDE KONINGLYCKE MAJESTEIT Ordonneert aen een-ieder van wat Staet ofte Conditie hy magh wesen, welckers Erven ende Goederen aen de voorz. Rivieren, Laecken, ende Waeter-grachten syn paelende soo verre het Hertoghdom van Aerschot sijn is bestreckende, dat sy de selve Rivieren, Laecken, Leybeken, Waeterloopen, Hulpen ende Grachten sullen hebben te Suyveren, Verbreedten, Verdiepen, Openen ende in staet te stellen op hunne oude ende behoorelycke breedte ende diepte, binnen de vierthien daeghen naer de publicatie deser ten aensien van alle de partyen alwaer de voorz. Ruyminge ende Devoiren konnen geexecuteert worden alcer te moeten trecken alle de Sluyfen van de groote Riviere: ende binnen den tyd van dry weken naer dat de selve Sluyfen sullen getrocken zyn voor alle de partyen daer het andersints onmogelyck soude wesen daer aen te werken.

Ende op dat dese Ruyminge ende Verdiepinge met vrucht soude geschieden, soo sullen de Geinterresseerde gehouden zyn sijn exactelyck te reguleren naer den inhoudt van het voorz. Placaert van den 11. Augusti 1752., ende voorts naer de Artikelen ende Pointen hier naer volgende.

De Kanten ende Deycken, de welcke af-gesoncken oft vermindert zyn, sullen moeten herstelt ende verhooght worden.

De onbehoorelycke Aenwassingen sullen moeten af-gesneden worden.

De Pylen, Piquetten, ende Struncken ofte Wortels van Boomen, de welcke sijn verhoonen boven ende in de kanten der voorz. Rivieren ende andere Waeter-loopen, ofte die daer inne gevallen zyn, sullen moeten uyt-geroeyt worden.

De Biefen, Wylen, Tacken der Willige ende andere Boomen sullen moeten af-gesneden worden gelyck met den grond.

Het Gruys ende Steenen, die daer inne gevallen, ofte geworpen zyn, sullen insgelyckx moeten gecmoveert worden.

De Hulp-grachten, Laecken, Leybeken, ende alle andere Waeter-loopen communicatie hebbende 't sy mediatlyck ofte immediatlyck met de voorz. Rivieren, sullen moeten geopent gesuyvert ende gesijlt worden op hunne oude Diepte ende Breedte, alwaer het soo dat de selve van over vele Jaeren vervult, toegedaen ofte opgestopt hadden geweest.

De Aerde, Sleyck ende Vuyligheden by dese ruyminge uyt de voorz. Rivieren ende Waeter-loopen voorts te komen, sullen moeten geworpen worden van de kanten of e oever der selve ter distantie van vyf voeten, alles ten koste van de gene, welckers erven aen de voorz. Rivieren, Laecken, Grachten ende Waeter-loopen syn paelende, ieder ten respecte van syne aenpalende Erven, alles op de penen gestatueert by haere Majesteits Placaerten op het stuck van Beleyden, ende Ruyminge der Rivieren, boven welcke penen, de gene in gebreck blyvende te effectueren de Devoiren hier boven geprescribeert, sullen betaelen alle kosten soo ordinaire als extraordinaire die men genootsaecht sal wesen te doen ende te verschieten, om hun gebreck te suppleren, het welck, ingevolge het gemelt Decreet van syne Excellentie, sal worden volbrocht sonder dat de te doene werken, noch de betaeling der kosten sullen mogen uytgesijlt worden door eenige Oppositie, Appel ofte Protestatie, de Geinterresseerde niet-te-min geheel van hun daer naer te versien in Justitie, ingevalle sy gelooven daer toe materie te syn.

Ende alfoo het aen syne Excellentie goet gedocht heeft van tot de Visitatie ende Spoedige Volbrenginghe der devoiren tot de voorz. Ruymingen geprescribeert niet meer te committeren als eenen Officier in de respectieve departementen sonder aensien van de Gront ofte Smalre Heeren, ende andere eenigh recht van Beleyde pretenderende binnen de Limiten van het Hertoghdom van Aerschot, soo wort oock by desen een ieder geadverteert dat den voorz. Rentmeester ten eynde ende effecte als in de tegenwoordige Ordonnantie, ende uyt Crachte van het Gemelt Decreet van syne Excellentie, sijn sal begeven alomme binnen de voorz. Hertoghdomme sonder distinctie van Particuliere Gront-Heereyckheden die daer inne geeneclaveert mogen syn, om de geprescribeerde Devoiren te doen effectueren op de penen als hier voren.

Adverteerende by desen een-iegelyck dat de Riviere den Demer behoorelyck gediept ende geruynt moet worden op de breedte van Viertigh Voeten, ende van alwaer de selve Riviere gevoeght wordt met de Dyle, op de breedte van Seltigh Voeten.

Sullende de Groote Laecken moeten geopent worden ter breedte van Achtthien Voeten, ende de andere Leybeken ende Waeter-loopen op hunne gewoonelyck oude breedten, volgens de respectieve plaetsen alwaer die bevonden worden.

Ende op dat niemant en pretexere reden van ignorantie, soo word geordoneert aen de respectieve Meyers ende Officieren van het voorz. Hertoghdom van Aerschot de Publicatie ende Affictie deser te doen op Sondagh naestcomende 24. Junii 1753. ter gewoonelycke ure ende plaetsen.

W. Brantzen

Tot Loven, by JOANNES VAN BUGGENHOUT, Stads-Drucker.

Onbesonghen van Myn Heer Brantzen Rentmeester des Hertoghdomme van Aerschot de Somme van vyf gulden twelf stuivers in voldoeninge van het Vriicken van vyf Boeken van dese Waerschouwinge, Actum Loven desen 13de Octobris 1753.

A. M. vander Kijp

5-12=0

Fig. 6: Waerschouwinge uit 1753 aan het adres van de eigenaars van de gronden palende aan de Demer en zijn bijrivieren in het hertogdom Aarschot om in uitvoering van de ordonnantie van 11 augustus 1752 te starten met de ruimingswerken (AR, Staten van Brabant 472)

Het laatste grote voorstel voor het huidige Sigmaproject tot herinrichting van de Demer van Diest tot Werchter dateert van 1959. De zogenaamde 'nota betreffende verbeteringswerken voor betere waterafvoer van de Demer' (geschreven door ir. Roovers) had tot doel om de rivier zodanig te herkalibreren dat een maximaal piekdebiet van 95 m³/s dat zich in Diest aanbod ongehinderd zou kunnen afgevoerd worden naar de Dijle in Werchter. Het hemelwater dat zich tussen Diest en Werchter aanbod moest tijdelijk geborgen worden in aan te leggen bufferbekkens in de vallei. De nota voorzag hiertoe o.a. het verwijderen van de vervallen stuw te Werchter, een verbreding en

verdieping van de rivier, het afsnijden van enkele meanders, het verzwaren van bestaande dijken en het aanleggen van nieuwe dijken. Globaal werd het oorspronkelijke plan grotendeels verwezenlijkt – o.a. met de aanleg van de ringdijk Lancachiere laan/Nieuwe Baan te Werchter. De bufferbekkens zouden echter nooit gerealiseerd worden, onder meer wegens de versnippering in het waterbeheer.

In de jaren '80-'90 ontwikkelde zich vanuit internationale context, een nieuwe visie op waterbeheer. Water zou voortaan beheerd worden als een totaalsysteem: het integraal waterbeheer. Op deze manier wordt er gestreefd naar het ontwikkelen, beheren en herstellen van het watersysteem op een zodanige manier dat de doelstellingen die ervoor zijn vastgelegd gehaald worden. Hierbij wordt erover gewaakt dat de diverse functies van het watersysteem gewaarborgd kunnen worden voor de komende generaties. De Europese kaderrichtlijn Water werd in Vlaanderen vertaald in het Decreet Integraal Waterbeleid dat van kracht ging op 18 juli 2003. Deze nieuwe visie werd in de periode van 1996-1998 toegepast op de Demer tussen Diest en Werchter.

Vertrekkende van de premisse 'waterveiligheid en natuur' werd er in de periode 2003 tot 2010 binnen de Vlaamse administraties bevoegd voor natuur- en waterbeleid de studie 'Ontwikkelingsplan Demer' (afgekort OPD) uitgevoerd. Dit leidde tot een strategische visie die op relatief korte termijn moest leiden tot een verhoogde veiligheid tegen wateroverlast en op middellange termijn tot de realisatie van een doorgedreven natuurbeschermt in de daartoe bestemde gebieden. Ook andere sectoren zoals bosbouw, landbouw en recreatie kwamen aan bod in alle fasen van de studie "Ontwikkelingsplan Demer". Het omvat onder meer een algehele opmeting en kartering van de Demer en de Demervallei, de ontwikkeling van een digitaal terreinmodel van het hele gebied, het plaatsen en monitoren gedurende 16 maanden van meer dan 250 peilbuizen, een volledig nieuwe vegetatiekartering van de vallei van Werchter tot Diest, de ontwikkeling van een ecosysteemvisie en de ontwikkeling van een ISIS-computermodel waarmee enkele scenario's van waterbeheersing werden uitgetest. Een aantal scenario's voor dringende lokale beschermingswerken werden op basis van deze simulaties reeds uitgevoerd op het terrein in Zichem, Aarschot en Rotselaar, zoals het aanleggen van een veiligheidsdijk ter hoogte van Hellicht. Door het Waterbouwkundig Laboratorium van Borgerhout werd achteraf eveneens een computermodel ontwikkeld waarmee een aantal scenario's gemodelleerd werden. De gegevens van al deze studies vormden de basis voor de ontwikkeling van een grondig bestudeerd en maatschappelijk afgewogen Demerbeheer. In het kader van het Sigmaplan Demervallei verschillende scenario's onderzocht werden die van mekaar verschillen in het aantal aan te leggen dijken, aan te koppelen meanders, etc.

Op Vlaams niveau werd in het kader van de evaluatie van de wateroverlast in november 2010 het rapport "Globale evaluatie overstromingen 2010" in mei 2011 voorgesteld. Dit rapport bevatte concrete maatregelen voor een versnelde uitvoering van het plan 'Herinrichting Demervallei tussen Diest en Werchter' van projecten ter bestrijding ervan. Concreet werd daarbij ook de relatie gelegd met de werkwijze en principes die in de "Visienota voor het versnellen van investeringsprojecten" werden vooropgesteld. Anno 2018 worden alle voorbereidselen getroffen of de herinrichting van de Demervallei ook daadwerkelijk op het terrein te kunnen realiseren.

Fig. 7: Uitsnede uit de kaart van 1596-1598 door Pierre de Bersacques in opdracht van Karel van Croÿ. Centraal is Werchter aan de samenvloeiing van Demer en Dijle afgebeeld. De zandige opduiking waarop het dorp gesitueerd is, wordt op de kaart als een wit eiland afgebeeld. (Minnen 1993:58-59)

Ongewenste meanders?

Het oudste bekende kaartdocument dat de Hagelandse Demervallei illustreert, dateert uit 1596-1598. Het werd opgemaakt naar aanleiding van eerder genoemde visitatie van Karel van Croÿ van de waterlopen tussen Zichem en Werchter. Het ging om een vroeg stukje thematische cartografie, opgesteld in functie van een acuut probleem, namelijk de waterbeheersing in de vallei. Op deze kaart werden toen reeds enkele meanderkronkels ter hoogte van de Papeneusels en het Blaasbroek omschreven als '*d'auden Demer*'. Voor de laatmiddeleeuwse indijkingen ging het om 'vrije' zich verplaatsende meanders; een aantal meanderrelicten die mogelijk ontstonden ten gevolge van natuurlijke afsnijdingen. Vanaf de 17de en vooral in de 18de eeuw werden rechte trekkingen van de Demer doorgevoerd omdat de binnenbochten van de meanderkronkels verzandden. De Demer was toen nog een voor platbodems bevaarbare waterloop. Het uitgraven en indijken van een nieuwe Demerbedding in het Linkhouts Broek tussen Lummen en Diest in 1664-1666 lag waarschijnlijk aan de basis van enorme problemen in de waterhuishouding²⁶. In 1753 werden 16 bochtafsnijdingen doorgevoerd tussen Zichem en Mechelen waarbij Werchter met 6 bochtafsnijdingen bedacht werd. De tweede grote actie hieromtrent vond plaats in 1772 waarbij 1 bochtafsnijding te Werchter werd gerealiseerd. Deze operaties gingen met een soort van ruilverkaveling gepaard, waarbij de eigenaars die gebiedsverlies leden vergoed werden en zij die gebiedswinst boekten een opleg moesten betalen²⁷. Tegelijkertijd wordt er ook een economische meerwaarde gecreëerd: zo zorgden de bochtafsnijdingen voor een verbetering en verkorting van de vaarweg. Vooral na de scheiding met de noordelijke provincies van de Nederlanden kreeg de Demer een belangrijke rol toebedeeld in een mogelijke verbinding tussen Schelde, Maas en Rijn. Met de aanleg van het kanaal Leuven-Rupel (1750-1763), de steenweg Leuven-Diest (1775-1781) en vanaf 1835 de uitbouw van het spoorwegnet, verdween het economisch belang van de Demer. Daarnaast hadden de oost-west gerichte valleien van Demer en Dijle ook een belangrijke militair-strategische functie.

Dat de droom van een Schelde-Maasverbinding via de Demer echter een hardnekkig leven leidde, blijkt o.a. uit de laatste uitgave van de z.g. kaart van Capitaine van 1836, waarop het tracé van een 'canal projecté' de Demer volgt tot Werchter en vervolgens doorloopt in de richting van Kampenhout en Brussel. Het Demerplan van 1912, waarbij de rivier tot een breed, rechtlijnig kanaal zou worden omgewerkt²⁸. Pas met de aanleg van het Albertkanaal (1930-1939) werd dit plan definitief opgegeven²⁹.

Vegetatie

De in het Holoceen ingezette opwarming van het klimaat deed het Pleistocene toendralandschap bijna overal wijken voor dicht bos. Zo kwamen op de noordelijke zandgronden eiken-berkenbossen tot ontwikkeling, waarvan de samenstelling verschillen vertoonde al naar gelang van de fysische ingesteldheid van de omgeving. In het algemeen kan gezegd worden dat deze bossen, voorkomend op zandige heuveltoppen en hellingen met droge zandige podzolbodems, gekarakteriseerd werden door een mengeling van sporkehout, ratelpopulier en lijsterbes, terwijl in de ondergroei vooral zuurminnende planten aanwezig waren. In valleien en op schaduwrijke hellingen met zure, zandige of lemig-zandige podzolbodems, kwam ook de es voor, met in de ondergroei vaak pijpestrootje en dubbelloof³⁰.

Op de alluviale valleibodems kwamen oorspronkelijk zowel mesotrofe als oligotrofe elzenbossen en es-elzenbossen als laagveenvegetaties tot ontwikkeling. Op deze alluvia werden begin 20ste eeuw grote hoeveelheden populieren aangeplant, waarin zich een ondergroei van gewone es, zoete kers, gewone vlier, zomereik en hazelaar kon vestigen. De kruidlaag is er voornamelijk stikstofminnend met soorten als dolle kervel, dauwbraam en look-zonder-look. Het laagveen op de turfrijke alluvium onderscheidde

²⁶ Breugelmans, 1980

²⁷ Breugelmans 1980

²⁸ Deneef 1984: 16

²⁹ Vandewaeren 1975: 99-102

³⁰ Baets *et al.* 1988: 37-57, Froment *et al.* 272-274 en Casteels en Janssens 2010.

zich door de dominantie van dophei en de aanwezigheid van verschillende veenmossoorten, kruipwilg, ronde zonnedauw en trekrus. Plaatselijk werden deze gebieden gekoloniseerd door geoorde wilg, zachter berk en zwarte els. De zeer vochtige beemden worden getypeerd door onder meer pijpenstrootje, blauwe zegge en wilde bertram, op moerassige plaatsen vergezeld door waternavel en veenmos³¹.

Rond de boerderijen op de Demerterrassen zijn er ook nu nog vaak heel oude hagen aanwezig, terwijl op de randen van de donken nog de grootste concentratie knoteiken voorkomt. Deze knoteikenrijen markeerden de perceelsgrenzen, en staan vaak ook langs de hogergelegen wegen. Ze verwijzen naar een verdwenen beheervorm die algemeen werd toegepast in de streek. De knoteiken voorzagen de lokale gemeenschap onder meer van rijshout, geriefhout, brandhout of loofvoeding. Ze zijn nog steeds een belangrijk beeldbepalend object in delen van de Demervallei.

Houtkanten kwamen in de Demervallei eerder uitzonderlijk voor. Enkel aan de valleiranden waren houtkanten aanwezig om de dieren van de aangrenzende akkers en tuinen te weren. Ook langs de driftwegen waren langs weerszijden houtkanten aangelegd, zodat de dieren vlot naar de broeken gebracht konden worden. De broeken waren zelden in percelen verdeeld en verspreide houtkanten en bomengroepen kwamen zeer weinig voor.

Op het einde van de 16de eeuw was het valleilandschap tussen Werchter en Aarschot echter zeer open. De verspreide houtkanten en bomengroepen waren te weinig talrijk om te kunnen spreken over een 'coulissenlandschap' waarbij stroken bos de grote open ruimte aan het oog onttrekken. Uit kaartmateriaal kan worden afgeleid dat dit open landschap tot ver in de eerste helft van de 20ste eeuw bewaard bleef. Vooral na de Tweede Wereldoorlog, wanneer de belangstelling voor landbouw op de natte valleigronden afneemt, zorgden aanplantingen van canadapopulieren voor een sluiting van het landschap, evenwel minder uitgesproken dan in sommige valleigedeelten stroomopwaarts van Aarschot. De aanplantingen gebeurden vooral op de natte komgronden op de linkeroever. Een brede strook langs beide zijden van de Demer en ook het gebied tussen Betekom en Zallaken bleven grotendeels open, het bodemgebruik evolueerde van weiland naar akkerland. Vermoedelijk maakte de verbeterde ontwatering van het gebied in combinatie met de intrede van de gemotoriseerde landbouw een progressieve omschakeling naar akkerbouw mogelijk.

De waternamen

Het woord 'Demer' dat voor de eerste keer tussen 908 en 915 geattesteerd wordt, is met de r-suffix afgeleid van de stam *tem- met de betekenis 'donker'. Demer uit het oudere *Tamarā betekent dan 'de donkere' (rivier). Oudere waternamen zijn immers geen samenstellingen, maar afleidingen van adjectivische en verbale stammen. Een alternatieve verklaring zou kunnen zijn dat met '*tam-' 'uitbuigend, schitterend' wordt bedoeld, conform de oorsprong van 'Theems'. 'Demer' zou dan ook eerder 'de bochtige' betekenen³².

De verklaring voor de naam 'Dijle' is minder eenduidig. Voor het eerst aangetroffen in teksten uit 1008 als Thilia, komt het woord mogelijk van de Indo Europese wortel *ti-, tī wat 'smelten, vloeien' zou betekenen – verwant aan het Griekse tilos ('beer, drek'). Dijle zou dan betekenen 'het vuile water' of 'de vloeiende'. Eventueel zou 'Dijle' ook verwant kunnen zijn aan *teil- 'schitterend, uitbuigend' ofwel 'modderig'³³.

2.2 De inrichting van het landschap

Inleiding – een vertroebelde blik op de ondergrond

Wanneer rond 4000 v.Chr. stelselmatig meer en meer landbouwnederzettingen het omliggende landschap in cultuur brengen door ontbossing, worden juist op deze manier grote delen van het

³¹ Ministerieel besluit valleizone BE2400012, natuurrichtplannen VEN Demer Diest-Aarschot, VEN Het Wijgmaalbroek - Kwellenberg – Gevel, VEN Leibeek, VEN Wingevallei, VEN De Eikelberg, Wijngaardberg, Beninksberg en 's Hertogenheide, VEN Begijnebeekvallei.

³² Integraal overgenomen uit: Kempeneers *et al.* 2016: 75.

³³ Integraal overgenomen uit: Kempeneers *et al.* 2016: 78.

grondgebied, paradoxaal genoeg, ongeschikt om te bewonen of verbouwen³⁴. De ontbossing veroorzaakte immers zowel vernatting als verarming van de grond. Akkers en graslanden zijn veel minder dan bos in staat water uit de grond op te nemen en te laten verdampen. Het gevolg is een vernatting omdat de grondwaterstanden stegen. Bewoningsmogelijkheden werden dus in de loop van de prehistorie meer en meer beperkt tot droge eilanden te midden van grote arealen nattere gronden. Enkel die gronden bleven over die zowel hoog gelegen waren als geen dichte waterstagnerende ondergrond hadden³⁵.

Daar en boven veroorzaakte de wind op de akkers die periodisch braak lagen een erosieproces. Sedimenten die niet meer door plantenwortels verankerd waren, werden verplaatst en elders afgezet. Na een lange periode van intensief landbouwgebruik zullen deze hoger gelegen zandgronden degraderen tot uiterst arme bodems met een zeer lage teeltopbrengst voor de landbouw. Tegen het einde van de IJzertijd (ca. 50 v.Chr.) zouden deze bodems zelfs dermate verschaald geweest zijn dat het oorspronkelijke bos niet meer zou kunnen teruggroeien. Levensnoodzakelijke nutriënten werden door deze leemarme bodems moeilijk vastgehouden en worden door het perculerende regenwater naar de dieperliggende bodemlagen verspoeld. Gebeurde dergelijke fenomenen onder bos, konden de diepgroeïende wortels de uitgespoelde voedingsstoffen weer naar boven pompen. Bovendien werd de bovengrond, door jaarlijkse bladval, regelmatig met verse humus aangereikt. Met het omvormen van bossen naar cultuurlandschap werd het verzuringsproces echter bestendigd en zelfs versneld. Op leemarme zandgronden (zoals de donken van Werchter) ontstonden door deze uitspoeling extreem arme bodems – podzolen – waar enkel heide en schrale graslanden konden tieren³⁶. Er restte de boeren dan ook geen andere oplossing dan deze hoger gelegen gronden geleidelijk te verlaten. De bodem was namelijk door eeuwenlange en niet-duurzame landbouw gedegradeerd tot een niveau waarop het met de beschikbare techniek niet meer mogelijk was een gezin te blijven onderhouden met de opbrengst van het land. Gaandeweg wordt men dan ook gedwongen de flanken van de dekzandruggen te verbouwen waar men met betere landbouwmethodes, zoals het gebruik van het eergetouw wel een duurzaam bestaan kon opbouwen³⁷. Wou men echter de omringende zandgronden blijven bewerken, diende men een streng regime van bemesting in te voeren. Zo werd er in Rotselaar op twee sites uit de late IJzertijd (Winterdijk en Ter Heide) vermoedelijke sporen geattesteerd van een bemestingssysteem met huis-en stal afval³⁸.

³⁴ Roymans en Theuws 1999: 1-32.

³⁵ Neefjes *et.al.* 2009: 35

³⁶ Gerritsen, 2003: 244 en Roymans *et.al.* 1999:2-4.

³⁷ Van Ginkel *et.al.* 2009: 189.

³⁸ Perdaen *et.al.* 2011: 35-40 en Cornelis *et.al.* 2012: 12-16.

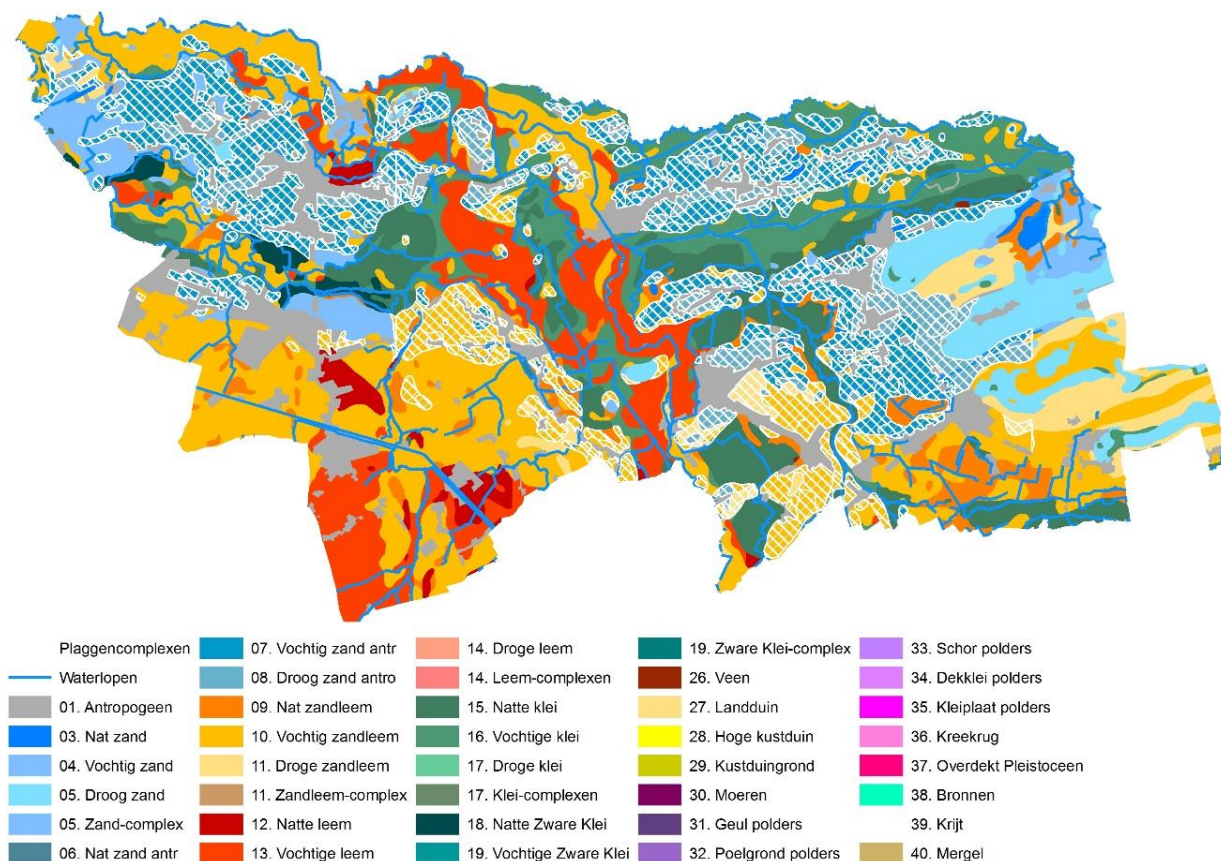

Fig. 8: Overzicht van de bodemcomplexen met antropogene humus A horizont (plaggen?) te Rotselaar en Haacht (AGIV – eigen GIS analyse)

Traditioneel wordt er gesteld dat de woonplaatsen in de late Bronstijd en IJzertijd vooral voorkomen in zones die een verscheidenheid aan landschapstypen en hulpbronnen omvatten, zoals in de buurt van rivieren en beekdalen. Daarnaast is het de traditionele visie dat op de vruchtbare leemgronden (vb. Haspengouw) een verbazend kleine nederzettingsdensiteit kan waargenomen worden. De vraag die heden ten dagen geadresseerd dient te worden is echter wel of binnen de huidige archeologische regelgeving, en de daar uit volgende verhoogde onderzoeksintensiteit, deze regel zich kan blijven bevestigen – of dat de zware leemgronden toch ook een areaal aan metaaltijdnederzettingen bevatten.

In Werchter zijn er talrijke plaggenbodems aanwezig op de hoger gelegen donken. Deze specifieke soort bodems zijn in de late middeleeuwen ontstaan toen de cruciale nood aan artificiële aanrijking van de uitgeputte zandgronden, *in extremis*, zelfs leidden tot de z.g. plaggenbemesting³⁹. Hierbij werd stalmest in de potstal vermengd met humeuze gras- of heideplaggen of met afgestoken bosgrond of turf uit de broekgebieden. De eeuwenlange accumulatie van deze uitgestrooide plaggen op de schrale zandgronden zal er voor zorgen dat er als het ware een artificiële laag over het oorspronkelijke loopoppervlak komt te liggen. Dit maakt dat de archeologisch resten die zich op of in dit begraven loopvlak bevinden worden verzegeld door de plaggenlaag en zo voor vb. verploeging beschermd blijven.

Ons beeld op de Brons- en IJzertijd in de Demer-Dijle streek wordt echter sterk verstoord door de specifieke processen die aan de basis liggen van de lokale bodemvorming. Grote oppervlaktes worden op de bodemkaart getypeerd als bodems met een dikke antropogene humus A-horizont. Vaak worden deze profielontwikkelingsklassen omschreven als plaggenbodems. De ervaring leert echter dat, regionaal gezien, niet al dergelijke bodems ontstaan zijn door aanrijking van de schrale

³⁹ Cfr. infra en zie voor een interdisciplinaire studie rond het ontstaan van o.a. plaggenbodems, zie Spek 2004.

zandleemgronden door aanvoer van (met dierenmest aangevete) bos-, heide- of broekplaggen. Ongeveer de helft van deze menselijk gevormde bodems ontstond door het z.g. 'diep-spitten' al dan niet in combinatie met 'beddenbouw'⁴⁰. Met diepspitten bedoelt men dat de uitgeloopte laag van de podzol samen met de aanrijkslaag omgespit. De verzuurde bodem kon op deze manier terug profiteren van de eigen mineralen die in de loop van het pedologisch proces waren uitgezakt buiten het bereik van plantenwortels⁴¹. Gevolg hiervan is echter wel dat eventueel aanwezige archeologische sporen ook vernield worden. Indicaties voor dergelijk diepspitten zijn gevonden te Haacht – Zoellaan⁴² waar de spitsporen duidelijk in het vlak afgelijnd waren.

Bovendien mag men ook de versturende aard van het fysieke plaggensteken op de heidegronden niet uit het oog verliezen als bedreiging voor het bodemarchief⁴³.

Hoe de plaggenlandbouw evolueerde doorheen de tijd is nog een lacune in het onderzoek. Vooral nog ontbreken in het volkskundige archief van de streek gebruiksvoorwerpen die met plaggensteken of plaggenbemesting te maken hebben. Tot nu toe is er ook nog geen enkele historische potstal opgegraven in de regio Haacht – groot Rotselaar. Een rondvraag bij de vrijwilligers van WinAr en andere erfgoedactoren leverde echter wel resultaat op; zo was er sprake van een stal te Wezemaal waar 'de koeien groeiden' en tevens te Tildonk in het Hof ter Dormael zou een potstal aanwezig geweest zijn. Recente verbouwingen zouden echter de vloer opgehoogd hebben, teneinde een uniform vloerniveau doorheen de vroegere stal te verkrijgen.

Het ontstaan van de huidige dorpen en steden⁴⁴

Na de val van het Romeinse Rijk en de daarmee gepaard gaande politieke en economische problemen, trad in eerste instantie een belangrijke bevolkingsafname op. Het landbouwareaal nam in oppervlakte af en de bossen (voornamelijk eik en beuk) konden zich herstellen. Het bewoonde gebied was ingekrompen tot de meest geschikte plekken, namelijk de rivier- en beekdalen. Vanuit de beekdalen werd het gebied geleidelijk weer bevolkt. Vooral de 10e t/m 13e eeuw vormden in heel Europa een periode van economische expansie. De bevolkingsgroei en agrarische hoogconjunctuur leidden overal in het Hageland tot ontginningen.

De eerste aanval op het bos werd tussen de 10de en de 12de eeuw ingezet door de boeren vanuit de schaarse bestaande woonkernen. Vanaf de 12de eeuw investeerden de hertogen van Brabant en de andere grootgrondbezitters – de adel en de abdijen – in de systematische ontginning van de resterende bossen en heidegronden. Zo was de Veldonckhoeve in Tremelo in origine een stichting van heren van Grimbergen en de graaf van Aarschot, die kort na ontstaan in 1152 aan de norbertijnenabdij van Middelburg werd geschonken. Het doel van de stichting was de natte heidegronden in cultuur te brengen. Er werd voornamelijk ingezet op veeteelt en minder op akkerbouw. Men stichtte ook een watermolen en de brug over de Laak, ten zuidoosten van de hoeve op de weg tussen Werchter en Veldonk. In 1156, kort na de stichting, droeg men de hoeve om praktische redenen over aan de Parkabdij van Heverlee. Tegelijkertijd zal de abdij het begetingsrecht en de tienden van de Sint-Jan-de-Doperkerk van Werchter⁴⁵ en van de bijkerk van Sint-Hubertus te Wakkerzeel verkrijgen. In 1577 zal deze laatste trouwens als feitelijke parochiekerk verheven worden.

⁴⁰ Langohr 2001: 108-109.

⁴¹ Ook Lindemans refereert naar technieken gangbaar in het Hageland waarbij een soort van winterbedden worden aangelegd, waardoor de grond regelmatig en diep geroerd werd. "Op een bepaalde afstand, ten hoogste twee stappen van elkaar worden diepe sleufjes gegraven waarbij de aarde die vrijkomt op het bed tussen de twee sleuven wordt gespreid. Soms wordt het bed eerst bemest. Aldus vriest de grond goed door en kan men hem in de lente goed ompspitten. Als men deze voren elk jaar een breedte opschuift is na verloop van tijd het hele perceel diep geroerd", Lindemans 1952 I: 154.

⁴² Claessen *et al.* 2014:9.

⁴³ Zo wordt de zeldzaamheid van de z.g. 'Celtic fields' ten zuiden van de Rijn verklaard door ingrijpende en eerder uitgevoerde ontginningen in vgl. met de zandgronden ten noorden van de rivier; van den Broeke 2009: 483.

⁴⁴ Keijers 2014: 36-41.

⁴⁵ Oorspronkelijk een romaans (zaal?)kerkje, dat werd afgebroken. In 1439 was het koor van de huidig nog bestaande kerk voltooid, terwijl in 1444 het dak van het schip en in 1446 de vensters afgewerkt werden. De toren werd gebouwd in 1664

De ontginningsbeweging doofde uit na 1250, toen de economische expansie over haar hoogtepunt heen was. De woeste gronden die nog overbleven, waren gelegen op de meest schrale gronden, die toen met de toenmalige technische beperkingen niet op een rendabele manier geëxploiteerd konden worden. Het cultuurlandschap dat omstreeks 1300 gevormd was, bleef in grote mate, ongewijzigd bestaan tot in de late 19de eeuw.

De plaatsnaam Werchter, duikt voor de eerste keer in de bronnen op als *Werchtere*, *Werchtera* *Werchtere* in 1136. Het is een samenstelling van *werf* 'waterwilg' en *ter* <*dra 'boom' en betekent dus 'bij de waterwilg'⁴⁶. Zoals vele gehuchten en dorpjes, is Werchter waarschijnlijk gegroeid rondom een 'dries' of 'plaatse': een centrale open ruimte⁴⁷. Deze pleintjes waren gemeenschappelijk en dienden onder meer voor het verzamelen van het vee ('de vroente')⁴⁸. Een vijver (poel) leverde drinkwater voor vee en zo nodig bluswater. In het Hageland hebben deze driesen meestal een rechthoekige vorm, waarbij vanuit de hoekpunten wegen vertrokken, voornamelijk veedriften. Vaak ligt ook de kerk op of nabij de dries⁴⁹. Deze driesen zijn trouwens vandaag soms nog herkenbaar in het landschap, zoals te Werchter met Werchterplein het geval is⁵⁰.

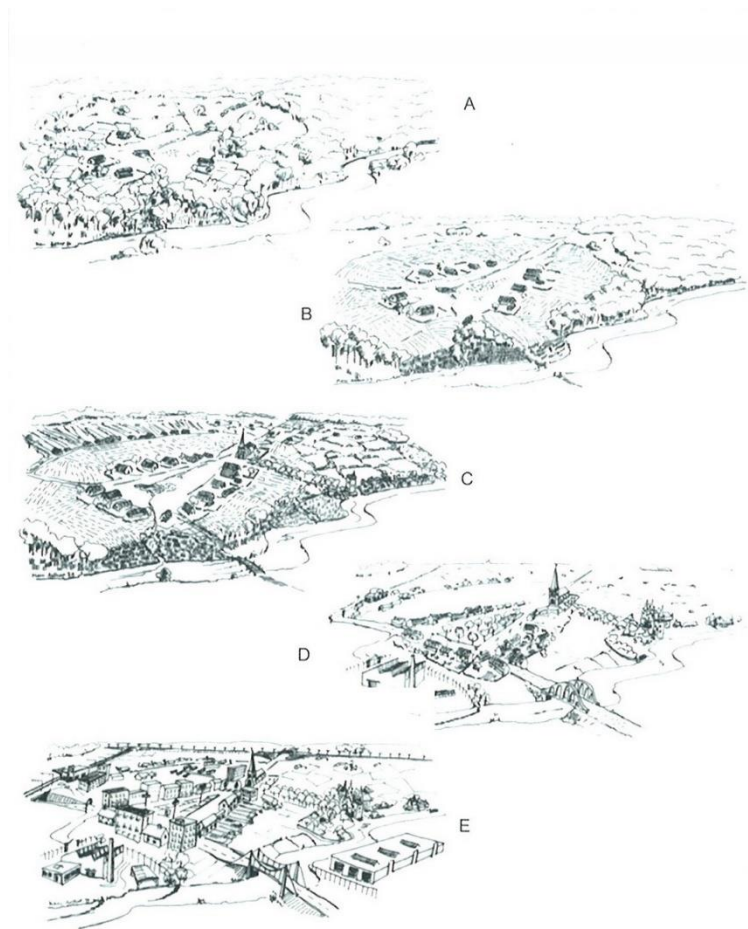

Fig. 9: De ontwikkeling van een driesdorp en omgeving: A) voor de 8ste eeuw, B) 8ste tot 11de eeuw, C) na de 11de eeuw, D) 1850-1950 en E) na 1950. De eerste nederzettingen waren losse gehuchten van boerderijen gelegen in goede landbouwgronden en bij ene permanente watervoorziening. Te midden lag een gemeenschappelijke plaats (*green*, dries – Antrop 2010: 192)

⁴⁶ Kempeneers 2010: 274

⁴⁷ De term 'dries' kan echter ook nog anderen betekenissen hebben. Mogelijk verwijst het in origine naar het drieslagstelsel. Van de oorspronkelijke betekenis 'braak liggend land' zijn mogelijk andere betekenissen van dries, zoals 'huisweide', 'gemeenschappelijke weide', 'grond van slechte kwaliteit' en 'dorpsplein' afgeleid, Claes 1987: 64-66 en verdere verwijzingen, De Vos 1978: 28-30, en Claes 1978: 31. Voor een verdere uitdieping van het begrip 'dries' en de evolutie binnen de dorpsinrichting, zie Lindemans 1952 I: 317-318.

⁴⁸ Voor de evolutie van de vroente binnen de dorpsinrichting, zie: Vannoppen 2009, Lindemans 1952 I: 307-314 en De Moor 2002a en De Moor 2003.

⁴⁹ Ook wel 'biest' genoemd, Lindemans 1952 I: 346.

⁵⁰ Antrop 2007: 190-194.

De bodem als structurerend element

De hooilanden - broeken en beemden

Werchter wordt min of meer gekarakteriseerd door twee grote delen. Vooreerst is er een centraal gelegen hoger deel dat geprangd zit tussen de alluvia van Demer, Dijle en Grote Laak. Daarnaast vormen de laaggelegen valleigronden als het ware een moerasachtige gordel rond de centrale donk van Werchter. Het behoeft geen betoog dat de natte gronden die het stroomgebied van deze rivieren vormen, totaal ongeschikt zijn als akker. De natste delen zijn broekgebieden. Talrijk zijn de broektoponiemen die in de omgeving van het dorp voorkomen en terug gevonden worden op de Popp kaart⁵¹ (bv. Demerbroek, Eggelbroek, Klokbreek, Weybroek, Roobroecken, Blaesbroek, etc.) – benamingen die werd gegeven aan kunstmatig ontwaterde (in oorsprong zeer natte) gronden, maar die ook een indicatie kunnen zijn voor winnend land, vermits de aanleg van een broek maakte dat de zompige bodem van het hooiland betreedbaar werd in de zomer⁵². Met uitzondering van de meest extensieve gebieden, zijn deze gronden uitstekend geschikt als weiland voor het vee op de hogere delen en als hooiland op de lagere delen, de zogenaamde beemden⁵³, vb. Laakbemd, Kelderbemd, Ofse bempden, Steens bemd etc.⁵⁴.

Waarschijnlijk werden al in de Middeleeuwen diverse lopen gegraven om de nattere gebieden te ontwateren en geschikt te maken als weide- en hooiland. Ook is bekend dat in deze periode grotere beken over grote afstanden werden omgelegd. Het brede dal van de Grote Laak (een fossiele Demerbedding) werd gekenmerkt door een slotennetwerk⁵⁵. Waarschijnlijk werden al in de Middeleeuwen diverse grachten gegraven om dit natte gebied te ontwateren en geschikt te maken als weide en hooiland.

Traditioneel mocht binnen het drieslagstelsel de pachter het hooi dat van het 'winnende land' kwam, niet verkopen. Hij diende het te voederen aan zijn vee zodat de opbrengst van het land mest opleverde dat ter plaatse gebruikt kon worden⁵⁶. De nabijheid van steden als Leuven, Diest en Aarschot maakte een intensieve veeteelt lonend. De opbrengst van het hooiland diende als wintervoer, en bepaalde hoeveel vee men de winter kon doorhelpen. De hoeveelheid vee bepaalde vervolgens de hoeveelheid mest en daardoor ook de grootte van het akkerareaal dat men optimaal kon uitbaten. De overgang van de akkerlanden en de hooi- en weilanden is de ideale plek voor de boerderijen.

De meeste "onontgonnen" gronden zoals beemden, broeken en bossen werden gemeenschappelijk gebruikt (de 'gemeente' – zie kaartenboek Abdij Park⁵⁷ voor de omgeving van de Laak en Veldonk)⁵⁸. Voor de boerenbevolking was het gebruik van de onontgonnen gronden van groot economisch belang. Behalve als weidegrond voor het vee leverden ze eventueel plaggen die konden worden gebruikt om in de stal te leggen en daarna als mest over de akkers verspreid werden⁵⁹. Verder waren deze gronden uitstekend geschikt voor het houden van bijen, het jagen en stropen van wild. In de broekgebieden

⁵¹ Popp kaart (1842-1879) op <https://www.geopunt.be/>

⁵² Lindemans 1952 I: 452 en Claes 1987: 50.

⁵³ Mogelijk was beemd in origine de benaming voor hooiland door de heer aan de gemeenschap toegewezen, Claes 1987: 53.

⁵⁴ Popp kaart (1842-1879) op <https://www.geopunt.be/>

De best begraasde bodem, de drassige alluviale gronden die in brede stroken aan beken en rivieren liggen en waar een weelderige vegetatie van lange grassoorten en kruiden tiert werd als het kostbaarste bezit van de hoeve geacht. Het plantendek kon namelijk gehooit worden en juist dit hooi was destijds het beste voedsel waarmee een boer zijn vee behoorlijk kon doen overwinteren. Beemden waren dan ook van oudsher privaat bezit. Er waren gemene weiden, maar gemeen hooiland was eerder zeldzaam. Het hooiland van zelfstandige hoven was zelfs geen gemene weide na het oogsten van het hooi; de boer bracht zijn eigen vee op de toemaat. Dit had voor gevolg dat de beemden altijd gesloten waren en bevrijd tegen het weidende vee van de dorpelingen; door hagen of 'tuinen' (een vlechtwerk bestaande uit verticale stokken die in de grond geplant zijn, waartussen takken werden geweven), Lindemans 1952 I: 452-453.

⁵⁵ In die zin is het belangrijk op te merken dat het woord 'laak' 'een kunstmatig gegraven afwateringsgracht in een moerasig terrein en dikwijls 'een afleidingsbeek bij een grotere rivier' betekent (Helsen 1938: 15). Het is opvallend hoe sterk geconcentreerd de benaming als naam voor bijrivieren van Demer, de beiden Netten, de A en de midden- en benedenloop van de Dijle voorkomt (Kempeneers 1982).

⁵⁶ Lindemans 1952 I: 455.

⁵⁷ Van Ermen, Vanhove, Van Lani 2000: 224

⁵⁸ Claes 1987: 51. In tegenstelling tot de vroente (cfr. infra) waren de gemene broeken wel afgesloten door een omheining. Dit geldt zeker voor broeken waar, eenmaal de toemaat geoogst, de gehele gemeente en niet alleen bepaalde personen het recht hebben hun dieren te weiden: Lindemans 1952 I: 320. Net zoals bij de vroentes mocht de opbrengst van de gemene broeken enkel het persoonlijk belang dienen, cfr. infra: Lindemans 1952 I: 319-20.

⁵⁹ Gysels 1993: 181.

kwam relatief veel hout voor dat zowel gebruikt werd als brandstof als voor bouwwerken. Verder werd ook veen (turf) gewonnen dat kon dienen als brandstof, als strooisel of als dakbedekking. Opmerkelijk is dat de historische bronnen in Werchter pas laat kareelovens vermelden, zodat er dus geen indicatie is voor de productie van bakstenen voor de 19de eeuw. Dit kan deels verklaard worden door het grote aandeel van leem- en vakwerk naast het gebruik van ijzerzandsteenschollen of graszoden in de woningbouw. Deze 19de eeuwse veldoven voor baksteen bevond zich naast de toenmalige pastorie (onder de huidige gebouwen van Stageco en Jack-Op langs de Beverlaak) in de natte zandleembodems, afgezet door de Dijle. Dit zou ons kunnen laten vermoeden dat de oven initieel gediend heeft om de baksteen die nodig was voor de bouw of een renovatiecampagne van de pastorie, te fabriceren⁶⁰. Opvallend is dat Ferraris in 1775 geen melding maakt van een dergelijke infrastructuur – maar gezien de militair-strategische teneur van deze laatste kaart hoeft het ook niet te verbazen⁶¹.

De uitgestrekte wei- en hooilanden verdwenen vanaf eind 18de en in de loop van de 19de eeuw als gevolg van de verbeterde ontwatering onder impuls van de eerste ontginningswet uit 1847. Deze wet gaf een impuls om weinig productieve gronden te verbeteren, terwijl voor het aanhouden van niet-productieve gronden een boete werd voorzien⁶². De meeste valleigronden werden omgezet in akkers, die door het vee nabegraasd konden worden. Op de topografische kaart van 1865 zijn de meeste voormalige beemden reeds in gebruik als akker. Tegenwoordig zijn deze gebieden grotendeels weer weiland. De economische argumentering van de 19de eeuw, heeft plaats gemaakt voor een door ecologische redenen aangestuurde visie en het herstel van het historisch gebruik.

De weilanden – eusels, voordellen en vroentes

Met uiteenvallen van de grote vroegmiddeleeuwse domeinen ten gunste van de kleine landadel en kerkelijke stichtingen en de groeiende behoefte aan broodgraan zorgden er voor dat meer en meer woeste gronden werden ontgonnen en tot akker werden omgevormd. Op deze manier zou de pastorale veeteelt die afhankelijk was van de grote, uitgestrekte en meestal gemeenschappelijke weiden, evolueren tot een intensievere fokkerij. Binnen deze trend kreeg het vee een belangrijke rol als producent van het mest dat nodig was om de akkers te verbeteren. De akkers waar vruchten op gewonnen werden eisten een grote mestproductie van de hoven die op hun beurt weer moesten voorzien in meer vee. Gronden die dus voorheen collectief gebruikt en beheerd werden en hoofdzakelijk op veeteelt gericht waren, worden omgezet naar landbouwgrond. Met deze ontginningsbeweging (11de – 13de eeuw) zou ook de grootschalige privatisering van het landschap tot stand komen. Toch stonden deze particuliere eigendomsrechten allerlei gemeenschappelijke gebruiksrechten niet in de weg (zie verder)⁶³.

Voor de doorsnee boer op het Werchterse platteland was echter voornamelijk de schapenteelt van belang. Men had ze nodig om 's zomers de velden te 'bemesten' en in de winterperiode het stro tot mest te verwerken. Men mag er van uitgaan dat schapen beter konden overwinteren op een beperkte hoeveelheid stro dan runderen.

De nieuwe 'zelfstandige' herenboerderijen hielden wel een beperkte oppervlakte weiland vrij voor hun grootvee ten nadele van het akkerland. Deze weiden – eusels genaamd - bestonden voornamelijk uit grassoorten ontdaan van schadelijke planten als heesters, distels, bramen, doornstruiken die werden afgegraasd door het vee tijdens de zomer⁶⁴. Toch dient opgemerkt te worden dat deze weiden in

⁶⁰ Popp kaart (1842-1879) op <https://www.geopunt.be/>

⁶¹ Planchetkaarten van Ferraris op <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-habsburg-netherlands/?layers=osm%2C153&bbox=-57409.19859492604%2C6348687.973101661%2C1106268.1200185972%2C6715585.708870506>

⁶² Antrop 2010: 236. Zie in dit kader ook: het Edict van 25 juni 1772, uitgevaardigd door het Oostenrijks gezag waarbij de verkoop van gemene gronden in Brabant verplicht werd en waardoor onontgonnen gebieden binnen de 6 maand omgezet moesten worden in cultuurgrond en het nog verder gaand Decreet van 10 juni 1793 onder het Franse bestuur waarbij de collectieve gebruiksrechten op gronden werden afgeschaft en de nog bestaande gemene gronden in handen van de gemeentes kwamen. In Engeland bestond deze *enclosure*-beweging al eerder, waarbij tussen 1760 en 1815 het agrarisch kapitalisme werd ingevoerd en de gemene gronden met instemming van het parlement in bezit werd genomen door grootgrondbezitters. Deze probeerden grasland om te zetten in akkerland. Kleine boeren, die gebruik maakten van deze gemene gronden, werden loonarbeiders in de landbouw of in de industrie; Vannoppen 2009: 211-212. Voor een meer uitgebreide studie, zie De Moor 2002.

⁶³ Soens en Stabel 2016: 40.

⁶⁴ Lindemans 1952 I: 388.

kwaliteit en kwantiteit waarschijnlijk niet zo veel opleverden als de voedselvoorziening in de beemden, omwille van de minderwaardige, droge of drassige grond⁶⁵.

‘Eusel’ was in Brabant de meest gebruikte naam voor een private weide (voor de vele voorbeelden in het Werchterse, zie o.a. kaartenboek Abdij Park omgeving Laak en Veldonk)⁶⁶. Soms werden deze echter ook ‘dries’ genoemd⁶⁷. Een dries fungeerde, in tegenstelling tot de eusel, slechts gedurende een beperkte tijd als weide waarna hij terug tot ‘winnend land’ werd omgevormd⁶⁸. Dit had als groot voordeel dat de graszoden bij het scheuren van de grond onmiddellijk diep ingeploegd kon worden en zo bodem rechtstreeks verrijkten met de nodige humus. De grond een jaar braak laten liggen voor de nodige aanrijking was dus niet langer nodig. Invoering van het ‘driessysteem’ in plaats van het drieslagstelsel zorgde dus voor een betere rendabiliteit van de grond.

Als laatste weiplaats voor het vee dient ook het ‘voordel’ besproken te worden. Dit is de strook grond die langs beide einden van een perceel akkergrond ligt en waarop de boer zijn os- of paardenspan liet keren bij het bewerken van de grond. In origine bleef deze repel braak liggen maar na verloop van tijd zouden ook deze gronden in het landbouwareaal ingeschaald worden als eusel. Soms werden ze zelfs beplant met fruitbomen⁶⁹.

In principe kunnen alle gronden die geen akkers waren of die niet voor het gebruik van de heer dienden, als weiland bestempeld worden. Die gronden bleven *woest* en waren bedekt met een natuurlijk plantenkleed (origine van ‘-veld’, ‘-weide’, of ‘-heide’ toponiemen). Een bijzondere vorm van particulier weiland wordt gevormd door de vroentes (letterlijk herenland), het land waar de dorpsgemeenschap haar vee (al dan niet onder de hoede van herders) naar toe stuurde⁷⁰. In tegenstelling tot wat men zou kunnen vermoeden bleven de eigendomsrechten van deze gronden bij de landheer en nam hij dan ook de werkelijke vruchten tot zijn bezit, waarna het restoverschot en het verdere gebruik van het perceel aan de gemeenschap werd overgelaten. De vroente had dus nog andere economische functies: zo kon er eventueel turf worden gestoken of kon er strooisel voor het vee gemaaid worden dat tot mest kon omgevormd worden. In die zin was er vaak geen duidelijk verschil tussen vroentes en gemene broeken. Na verloop van tijd zouden de vroentes echter tot akker omgevormd worden en zouden enkel de meest onvruchtbare gronden blijven liggen als gemene weides.

Een belangrijk uitgangspunt in het gemeenschappelijk gebruik van de vroentes was dat de opbrengsten enkel persoonlijk gebruikt mochten worden en geen actieve commerciële belangen mochten dienen. Zo mochten de gezinnen de vroentegronden wel gebruiken om hun vee voor eigen slacht te vetten, maar niet om dit gevette vee achteraf te verkopen⁷¹.

Met de evolutie naar een intensievere veeteelt met stalvoeding en voederteelt waren de vroentes rond de 16de eeuw in de zandleemstreek grotendeels verdwenen – zo vinden we zelfs geen vroente-toponiemen voor Werchter terug op de historische kaarten, waarvan de oudste dateren uit 1596-1601⁷². Finaal zullen de resterende vroentes (elders) verdwijnen met de overheidsinitiatieven genomen in de 18de en 19de eeuw ter bevordering van de incultuurname van de gemeenschapsgronden.

⁶⁵ Lindemans 1952 I: 391.

⁶⁶ Van Ermen, Vanhove, Van Lani 2000: 224 en Claes, 1987: 53.

⁶⁷ Let op, het begrip ‘dries’ wordt hier niet in de context van dorpsontwikkeling gebruikt, waarbij gesteld wordt dat gehuchten en dorpjes veelal rondom een ‘dries’, een centrale open ruimte ‘groeiden’. Deze pleintjes waren gemeenschappelijk en dienden onder meer voor het verzamelen van het vee (‘de vroente’) (Voor de evolutie van de vroente binnen de dorpsinrichting, zie: Vannoppen 2009, Lindemans 1952 I: 307-314 en De Moor 2002a en De Moor 2003.). Een vijver (poel) leverde drinkwater voor vee en zo nodig bluswater. In het Hageland hebben deze driesen meestal een rechthoekige vorm, waarbij vanuit de hoekpunten wegen vertrokken, voornamelijk veedriften. Vaak ligt ook de kerk op of nabij de dries (Ook wel ‘biest’ genoemd, Lindemans 1952 I: 346). Deze laatste zijn trouwens vandaag soms nog herkenbaar in het landschap, zoals te Houwaart het geval is (Antrop 2007: 190-194). De term ‘dries’ verwijst in origine mogelijk naar het drieslagstelsel. Van de oorspronkelijke betekenis ‘braak liggend land’ zijn mogelijk de andere betekenissen van dries, zoals ‘huisweide’, ‘gemeenschappelijke weide’, ‘grond van slechte kwaliteit’ en ‘dorpsplein’ afgeleid, Claes 1987: 64-66 en verdere verwijzingen, De Vos 1978: 28-30, en Claes 1978: 31. Voor een verdere uitdieping van het begrip ‘dries’ en de evolutie binnen de dorpsinrichting, zie Lindemans 1952 I: 317-318.

⁶⁸ Lindemans 1952 I: 388

⁶⁹ Lindemans 1952 I: 396-397.

⁷⁰ Claes 1987: 53

⁷¹ Lindemans 1952 I: 295-315.

⁷² Minnen 1993: 350-357

Akkerland: driesen, blokken en velden

Het Werchterse boerenbedrijf draaide in het verleden hoofdzakelijk slechts rond een paar vruchten. Allereerst was er het zomergraan dat moest voorzien in vee- en paardenvoeder en dat indien nodig ook gebruikt werd om bier te brouwen. In geval van nood, als de oogst van het broodgraan mislukte, kon het ook dienen voor menselijke consumptie.

Van het allergrootste belang was echter het broodgraan: koren, spelt of tarwe die voor de winter moesten ingezaaid worden op de meest vruchtbare bodems om de opbrengst te maximaliseren. Daarvoor gebruikte men de akkers die net een jaar braak gelegen hadden. Deze percelen werden gerecupereerd na twee jaar wingewassen te dragen en kregen na het derde jaar ('de braak') bijkomende bemesting. De uitwerking van het jaar braakliggen en van de bijkomende bemesting kon zich ook nog in het tweede teeltjaar laten voelen, zodat de boer er zomervruchten op kon zaaien. Na deze twee jaar van intensief gebruik was de boer verplicht het veld in het derde jaar onbebouwd te laten liggen, te zuiveren van onkruid en de grond bijkomend te roeren en mest onder te ploegen⁷³. Op deze manier ontstond het drieslagstelsel, waarbij het eerste jaar diende om de velden broodgraan te laten dragen, het tweede jaar zomergewassen ingezaaid werden en het derde jaar de uitgeputte akkers konden recupereren onder de braak⁷⁴. In origine zou een veld dat onder braak ligt en dus 'uitrust' een dries genoemd worden⁷⁵.

Verder was er ook de vlasteelt, een van de oudste teelten van de Kempen. Dit blijkt uit de vele dorpskeuren en pachtcontracten waarin er over vlas gesproken wordt (in 1846 werd er in Haacht zelfs een boter en vlasmarkt geïnitieerd)⁷⁶. Als zomervrucht stond het vlas in het zomerzaad, nooit in het winterzaad, dat voorbehouden bleef aan het onontbeerlijke broodgraan; soms zaaide men het ook in de braak. De vlasteelt heeft er echter niet toe bijgedragen om de braak af te schaffen. Het was trouwens niet echt aan te raden deze veeleisende plant in te zaaien op de uitgeputte en vervuilde grond die de braak was. Belangrijk was de grondbewerking van het vlasland. De vruchten van het zomerzaad kregen normaal maar twee ploegvoren, een stortvoor vóór de winter om de stoppel van de vorige vrucht onder te werken, en een zaadvoor in de vroege lente waarop gezaaid werd en geëgd. Vlas vroeg een diepe en goed verkrumelde grond; de boer gaf reeds voor de winter een tamelijke diepe ploegvoor wanneer hij het land in winterbedden legde. Na de winter in maart, gaf hij een tweede ploegvoor om de bedden 'uiteen te rijten' en de bodem werd kruisgewijs verbrokkeld met de eg. In april volgde de zaadvoor, de vlasvoor, die tamelijke diep was, waarna de grond terug heel fijn gebroken werd. Bovendien diende het vlas bijzonder zwaar bemest te worden, vermits de planten dicht op elkaar staan en zeer vlug moeten groeien. Er moest dus veel en snel verwerkbaar voedsel in de bodem gevonden worden. Anderzijds liet de plant ook zelf niets achter, noch op de bodem waarin ze groeit, noch op de hoeve vermits alle bestanddelen van vlas geconsumeerd werden. Zo was de mest uit de stallen vaak ontoereikend om een intensieve vlasteelt te verzekeren en er moesten meststoffen buiten de hoeve aangekocht worden – wat leidde tot de z.g. 'beerhandel' in Vlaanderen en Brabant waarbij stedelijk mest verkocht werd aan het platteland⁷⁷.

Het roten van dit vlas - waarbij de pectine, de natuurlijke lijm die de vezels bestemd voor de textielindustrie, op de stengel houdt, losweekt wordt door de bacteriewerking van het water – gebeurde in origine in stromend water. Omwille van de vervuilenwerking van dit proces (en het

⁷³ Lindemans 1952 I: 95-98.

⁷⁴ De gangbare termijnen in de hedendaagse huur- en pachtwetgeving 3-6-9 zijn nog een herinnering aan dit drieslagstelsel.

⁷⁵ Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat Claes een andere betekenis aan 'dries' toekent, nl. onvruchtbare en onbewerkte grond – waaraan hij zelfs de betekenis 'gemeentegrond' durft te koppelen, zie Claes 1998: 312.

⁷⁶ "Een Koninklijk Besluit van den 17de augustus 1846 keurd de beraadslaging van den provincieraad van Brabant goed, in data 10 julijs, zelve jaer bemagtigende op hare vraege, het gemeentebestuur van Haeght eene merkt van vlas en boter den dynsdag vban iedere week opteregten, behalven uitsel tot 's anderdags, als wanneer den dynsdag eenen feestdag zal zijn." (Bestuurlijk Memoriaal van de provincie Brabant, Brussel 1846, dl. 1 en 2: 192-195) in Vandegoor 2000: 274.

⁷⁷ Cfr. supra Het lijkt erop dat het telen van dergelijke vrucht in al zijn intensiteit zijn sporen heeft nagelaten in de bodemvorming van Werchter. De zandige gronden van de donken die door overbemesting meer en meer verzuurden. Het diepploegen dat nodig was voor de vlasteelt maakt dat de aanrijkingshorizont van de podzolbodem doorbroken werd en de mineralen terug in de bovenste bodemlagen gebracht werden. Veel van de eerder vermelde antropogene bodems kunnen dus hun origine in dit proces eerder dan in een plagaanrijking vinden, of in een combinatie van beiden – diepploegen én plagaanvoer.

daaruit volgende protest van de steden die het water die hun steden bevoeide als vuil en stinkend ervoeren⁷⁸) werden er rootputten gegraven⁷⁹ In Werchter vindt men hier en daar nog restanten van dergelijke putten (typisch rechthoekig en ca. 1m diep), zoals achterliggend aan de Sint-Jansstraat (site Denys) en het complex, langs de Hoge Weg (recentelijk gedempt) en het vijvercomplex langs de Vondelweg.

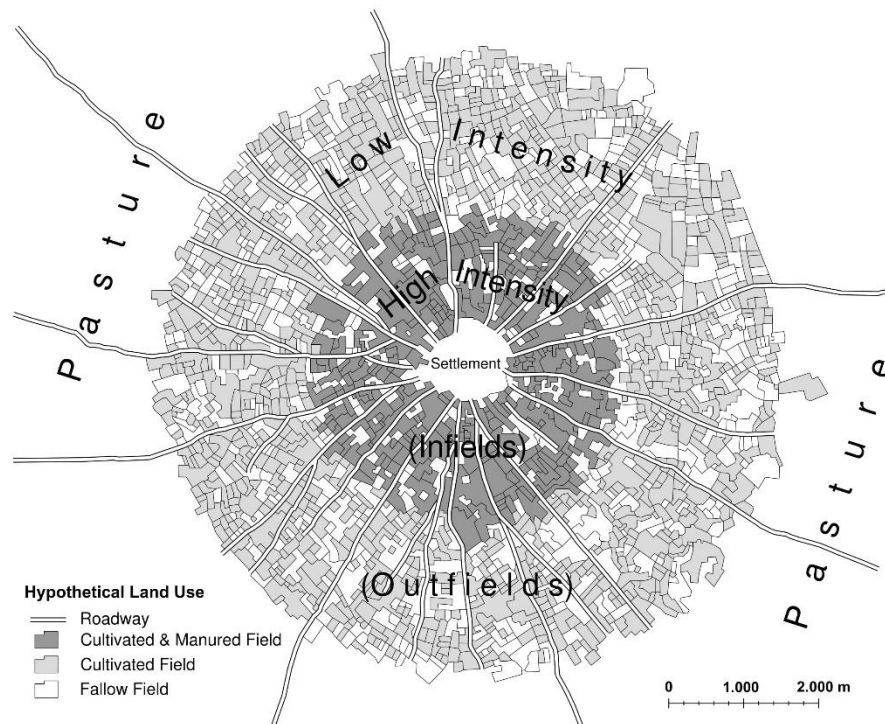

Fig. 10: Theoretische weergave van het landgebruik rond de nederzetting (Rippon et al. 2015: 106)

Het *openfield*-systeem was kenmerkend voor een middeleeuws, in oorsprong gemeenschappelijk landbouwsysteem met drieslagstelsel (vanaf de 11de-12de eeuw). Het was een systeem van rotatielandbouw waarbij de percelen op de slagen niet werden afgesloten en er open bouwlanden rond de nederzettingkernen ontstonden. Vanaf de 16de-17de eeuw verdwijnt dit systeem van teeltwisseling echter door betere bemesting, omschakeling naar een groter percentage veeteelt ten nadele van akkerbouw. Later zal er ook een schaalvergroting plaatsvinden waarbij de smalle repelpercelen worden samengevoegd tot grote blokken⁸⁰. Het open landschap bleef echter kenmerkend. Uitgestrekte akkerlanden vormden een scherp contrast met de gesloten heggenlandschappen en bosgebieden. Bovendien waren de *openfield* landschappen ingebed in een groter systeem van *infields* (of *ager*, intensief bewerkte gronden in de directe omgeving van de nederzetting) en *outfields* (of *saltus*, extensieve graasgronden en tijdelijk in cultuur gebrachte gronden, al dan niet omheind, verder van de dorpskern)⁸¹.

⁷⁸ Bij decreet van 8 november 1735 moest landvoogdes Maria-Elisabeth de boeren er nog eens aan herinneren dat de ordonnantie van 21 juni 1725 die het roten in de beken en rivieren van Vlaanderen verbiedt, nog steeds van kracht was (Lindemans 1952II: 233).

⁷⁹ Er bestaan nog andere manieren van roten, zoals veldroten of douwroten en warmwaterroten – maar er zijn geen aanwijzingen dat deze technieken gebruikt werden in Werchter.

⁸⁰ Pryor 2010: 381.

⁸¹ Antrop 2010: 121 en 190-193. Voor een intensieve studie van de ontwikkeling van een dergelijke landschap, zie Spek 2004.

Fig. 11: Zicht op een typisch Brabants landschap met omheinde velden, links met een aarden wal, rechts met een 'tuin'. Meester van de Kleine Landschappen, *Multifararium Casularum* serie nr. 13, kopie van Johannes en Lucas van Doetecum ca. 1560 (Amsterdam, Rijksmuseum).

Vooraf de fluviatiele en hoger gelegen zandgronden op de donken van Werchter waren zeer geschikt als akker⁸². Om de landbouwproductie te verhogen werd in eerste instantie het akkerareaal uitgebreid. In de 15de eeuw had het areaal zijn maximale omvang bereikt en werden alle akkercomplexen ingesloten door vochtige fluviatiele afzettingen⁸³. De landbouwproductie werd nog opgedreven door buiten de gevestigde vruchtwisseling vruchten te zaaien en de vruchtdragende akkers te beschermen tegen loslopend vee. Ook het risico op wateroverlast die de oogst kon bedreigen, werd beperkt door tijdig de beken te ruimen.

Vanaf de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd werd er naast de uitbreiding van het akkerareaal de landbouwproductie vergroot door een intensivering met behulp van bemesting of bodemadaptatie⁸⁴. Hierdoor konden de akkers jaarlijks benut worden en hoefden ze niet meer braak te liggen⁸⁵. Humusrijk materiaal (zoals bosstrooisel, heide- en/of grasplaggen) werd gebruikt om de (vloeibare en vaste) dierlijke mest van het gestalde vee te binden⁸⁶. Dit mengsel (stalmest, plaggen/strooisel) werd vervolgens op de akker gebracht. Omdat het humusrijke materiaal behalve organisch afval ook veel minerale bestanddelen (zand en of klei, afkomstig van de plaggen) bevatte, ontstond ten gevolge van eeuwenlange, intensieve bemesting een dikke humushoudende bovenlaag. Dergelijke gronden worden gemeenzaam ook aangeduid met de term 'plaggenbodem', de humeuze bovengrond als 'plaggendek'⁸⁷. Volgens de bodemkaart zijn deze bodems voornamelijk aanwezig rond de dorpskern van Werchter en op grote delen van de hogere interfluvia⁸⁸.

⁸² Van de fluviatiele gronden zijn de oeverwallen sporadisch in gebruik als akker, maar ook grote delen van de verder van de Dijle gelegen vruchtbare leemgronden (kernseries Adp).

⁸³ Minnen 2000: 242.

⁸⁴ Opgravingen te Wezemaal Beversluis-Gildenstraat, toonden aan dat voor de aanleg van de plaggen een terminus post quem kan gegeven worden van ca. 1200 n. Chr.; Van de Staey 2012: 21-23. Dit strookt met de gangbare opinie die stelt dat in de Brabantse Kempen (en misschien bij uitbreiding het perifeer gebied van de zand(leem)gronden te Haacht, Rotselaar en Wezemaal) plaggenbemesting al vóór de 13de eeuw ingang vond (Bitter 1991a: 367). Dus aanzienlijk vroeger dan vb. te Drenthe. Ook bestaat het sterke vermoeden dat potstallen al ruim voor het einde van de middeleeuwen in streken als de Kempen bestonden, wat zou impliceren dat rundvee en schapen in verband met een optimale mestverzameling grote delen van het jaar op stal zou worden gehouden en daar worden gehouden en daar dus ook werden gevoederd: Hoppenbrouwers 2011: 116. Toch dient de vraag geadresseerd te worden of de dikke antropogene humus lagen in 1 keer gecreëerd zijn geweest of het resultaat waren van een jaarlijks opvoeren van 'gevette' plaggen en een zodoende gestaag groeien in dikte. De Kempen kende echter ook in de Romeinse periode een aanwezigheid van potstallen (cfr. lezing W. De Clercq, Romeinse boerengemeenschappen in de Antwerpse Kempen, Provinciale infodag archeologie, Provincie Antwerpen, 24 maart 2014 te Duffel) de vraag is er echter plaggenbodem-opbouw kan gekoppeld worden aan deze specifieke stalinrichting. Verder onderzoek dien aangaand dient nog gevoerd te worden. Bovendien blijft onze kennis van de Karolingische periode zéér lacunair en zijn er op dit moment geen potstallen uit deze periode gekend. (pers. comm. Jef Van Doninck – Erfgoed Noorderkempen).

⁸⁵ Het *openfield*-systeem was kenmerkend voor het middeleeuwse communautaire landbouwsysteem met drieslagstelsel. Het was een systeem van rotatielandbouw; percelen op de slagen werden niet afgesloten en er ontstonden open bouwlanden rond de nederzettingkernen. Vanaf de 16de-17de eeuw verdwijnt dit systeem van teeltwisseling door betere bemesting en later ook door schaalvergroting waarbij de smalle repelpercelen worden samengevoegd tot grote blokken. Het open landschap bleef echter kenmerkend. Uitgestrekte akkerlanden vormden een sterke contrast met de gesloten heggelandschappen en bosgebieden. Bovendien waren de *openfield* landschappen ingebed in een groter systeem van *infields* (intensief bewerkte gronden in de directe omgeving van de nederzetting) en *outfields* (extensieve grasgronden en tijdelijk in cultuur gebrachte gronden, al dan niet omheind, in de verdere omgeving van de kern), Anthop 2010: 121 en 190-193. Voor een intensieve studie van de ontwikkeling van dergelijke landschappen, zie Spek 2004.

⁸⁶ Gysels 1993: 181.

⁸⁷ Over de problematische interpretatie van bodems met diep antropogene humus A horizont, cfr. *supra*

⁸⁸ Baeyens en Scheys 1958, Baeyens 1960.

Met name in de Nieuwe Tijd werden ook in de vochtige gebiedsdelen plaggendekken opgebracht (codes Ldm, Pdm, sLdm, Sdm en lSdm). Hierbij diende het plaggendek niet alleen ter verbetering van de vruchtbaarheid, maar ook ter ophoging van het maaiveld waardoor de draagkracht en hydrologie verbeterd werd. Ten noorden van Demer en Dijle (vb. rond de kern van Werchter) zijn dan ook dikke plaggendekken (Zbm(g) en Zcm(g)) aanwezig die mogelijk oudere rivierafzettingen hebben afgedekt en voor een merkbaar betere drainering hebben gezorgd.

Om al deze akkers en hun gewassen te beschermen tegen het vee dat vrij op de gemeenschapsgronden rondliep, werden ze omheind. Oorspronkelijk zouden enkel de *infields* deze omtuining krijgen, maar al snel volgden ook de hooilanden, blokken en private weides. Deze 'tuinen' waren voornamelijk houten staketsels samengesteld uit verticaal in de grond geplante staken waartussen rijshout werd gevlochten.

Het hele agrarische en sociale systeem werd bestendigd in verordeningen en dorpskeuren⁸⁹. En dus diende het vee, dat door beëdigde herders van de *outfields* naar de vroente werd geleid, wel gedefinieerde banen te volgen opdat het omringende akkerland niet zou worden vertrappeld⁹⁰. Het vee werd daarbij dus letterlijk 'om de tuin geleid'.

Opmerkelijk is dat het beeld dat op de historische kaarten geschetst wordt niet geïllustreerd kan worden aan de hand van toponiemen. Zo komen '-dries' toponiemen te Werchter niet voor in de geconsulteerde archivalische bronnen. '-Veld-namen' komen niet voor in de directe nabijheid van het centrum van Werchter. Men vindt deze bijna hoofdzakelijk, samen met de '-land'-toponiemen op de fossiele oeverwallen van de andere Dijle-oever, nl. Craneveld, Penninckveld, Tarweland, Klokland, Grootland, Huysland etc. Ondanks het feit dat '-veld', naast '-land' vandaag de dag de meest gebruikte benaming is om percelen onder cultivatie aan te duiden, was dit in oorsprong niet zo. De '-veld' toponiemen slaan in origine op het 'woeste' land – het oorspronkelijke niemandsland dat later in bezit kwam van de heer of van de dorpsgemeenschap en stond zo in scherp contrast met de eigenlijke akkers. Landbouwgronden die een '-veld' naam dragen moeten dus in principe bekeken worden als secundaire ontginningen (vermoedelijk pas uit de 12de of 13de eeuw).⁹¹ Toch is er enige voorzichtigheid geboden bij een te eng gebruik van deze interpretatie; sinds de middeleeuwen is '-veld' ook een containerbegrip voor een verzameling van akkers of weilanden gelegen aan of tussen hoofdwegen. Dat deze akkers mogelijk een latere ingebruikname kenden ten opzichte van de gronden rond de dorpskern van Werchter, kan eigenlijk niet verbazen – vermits deze in afstand niet enkel verder af lagen, maar tevens op zwaardere en dus moeilijker te bewerken gronden gelokaliseerd waren.

Op het kruispunt van water en wegen

Het wegenpatroon hangt veelal samen met de ontginningen vanaf de Middeleeuwen. De wegen dienden vooral om akkers of graslanden te bereiken, slechts enkele wegen speelden een rol in het doorgaand verkeer. Bovendien kon men niet van straten spreken, maar van onverharde wegen die gevormd werden door een verzameling van karrensporen en weggetjes die enkel door mensen en dieren begaan werden. Het tracé van deze onverharde wegen was dan ook niet vast omlijnd en kon nog al eens uitwaaieren om een beter (lees: droger) verloop op te zoeken want vooral in de winterperiodes bleef in de diep ingesneden karrensporen water staan. Relatief laaggelegen plaatsen vormden zo één grote modderpoel. Om problemen te vermijden werden de wegen niet willekeurig aangelegd. De wegen werden aangepast aan de landschappelijke situatie en lagen zoveel mogelijk op de hogere delen van het landschap waardoor ze een slingerend verloop kenden. Ze lagen voornamelijk op de drogere delen van het landschap, vaak op de grens tussen droog en nat en als het even kon met een egaal hoogteverloop. Toch moest men vroeg of laat echter ook de 'verkeersonvriendelijke' beekdalen doorkruisen. Niet iedere plek was echter geschikt om over te steken. Toch was de huidige (fiets- en voetgangers)brug over de Dijle aan de Tweebruggenstraat reeds in 1665 een gegeven⁹². Tussen Werchter en Rotselaar is een dwarsweg via de Soldatenbrug, op de plaats waar tot in de jaren

⁸⁹ Zie o.a. Minnen 2000.

⁹⁰ Lindemans 1952 I: 357-363.

⁹¹ Schönfeld 1950: 63, Lindemans 1946: 9-20 en Gyselinck 1978: 21.

⁹² Van Ermen, Vanhove, Van Lani 2000: 222-223

1940 een kleine overzet over de Demer lag, genaamd het 'Schuit'. Het was een houten ponton, voortgetrokken met een ijzeren ketting die was vastgemaakt in de rivierbedding. De Soldatenbrug (type Bailey) zelf werd in het begin van de jaren 1950 aangelegd door geniesoldaten als oefening en werd daar achtergelaten. Het vormt nu één van de belangrijkste oversteekplaatsen (voor wandelaars en fietsers) in dit deel van de Demer. Mogelijk zijn er ooit meer veerponten geweest over de breed uitwaaiierende en sterk meanderende rivier, maar zijn deze niet op kaart weergegeven. De weg van Werchter naar Rotselaar, de huidige Provinciebaan met brug over de samenvloeiing van Dijle en Demer, werd pas aangelegd in de eerste helft van de 19de eeuw. Tot die tijd was daar een landweg met een veer over de Demer.

De Laakvallei was net zoals de Demervallei een weinig toegankelijke en moeilijk te doorkruisen vallei. Bij het Schipke was tot midden 19de eeuw een van de weinige plaatsen waar men van Tremelo naar Werchter. De Laak kon oversteken. Oorspronkelijk was het waarschijnlijk een doorwaadbare plaats maar circa 1867 kwam er een berijdbare brug met stenen pijlers en kasseibestrating. Recent (2012) werd de brug sterk gerestaureerd en grotendeels vervangen door beton (pijlers nog in baksteen). Aan de Werchterse kant van de Laak lag op deze belangrijke oversteekplaats een hoeve met herberg. Mogelijk was hier ook een amer en konden de platbodems hier aanleggen. Verder was er één weg die het gehucht Veldonk verbond met Werchter, deze weg en de 'Molenbrug' over de Laak moesten dus altijd in goede conditie verkeren waarvoor er vastgelegde afspraken waren tussen de inwoners van Werchter en de witheren van Park, de eigenaars van de Veldonkhoeve.

Ook was (en is) er nabij Paarbergen een klein bruggetje genaamd de Vondel, naar een klein smal bruggetje of plank over een beek. Tenslotte is er de weg tussen Werchter en Betekom. Deze werd pas aangelegd rond 1900. Vanwege de natte omstandigheden in dit deel van de Laakvallei, werd de weg op een dijk gelegd om deze steeds begaanbaar te houden.

Om de gronden in de valleien te ontsluiten waren er wegen die van de hogere gronden dwars op de rivier de broeken in liepen. Deze zogenaamde 'driftwegen' waren op de zandgrond nog omzoomd met hagen of houtkanten, zodat de dieren de akkers niet op liepen. Door de verbeterde ontwatering van in de 18de eeuw en toenemende privatisering, namen de akkers in de beemden toe en werden er meer en meer paden aangelegd om de gewassen na oogst af te voeren, hooiwegen genaamd. Hierbij werden er ook verschillende brugjes aangelegd over de Laak. Binnen de broeken waren er verschillende paden die dwars vanaf de doorgaande weg naar de Demer liepen. Op de heenweg moesten de scheepstrekken de meanders van de Demer immers volgen, maar op de terugweg wilden ze de snelste weg naar huis en dit was een rechte weg door de broeken.

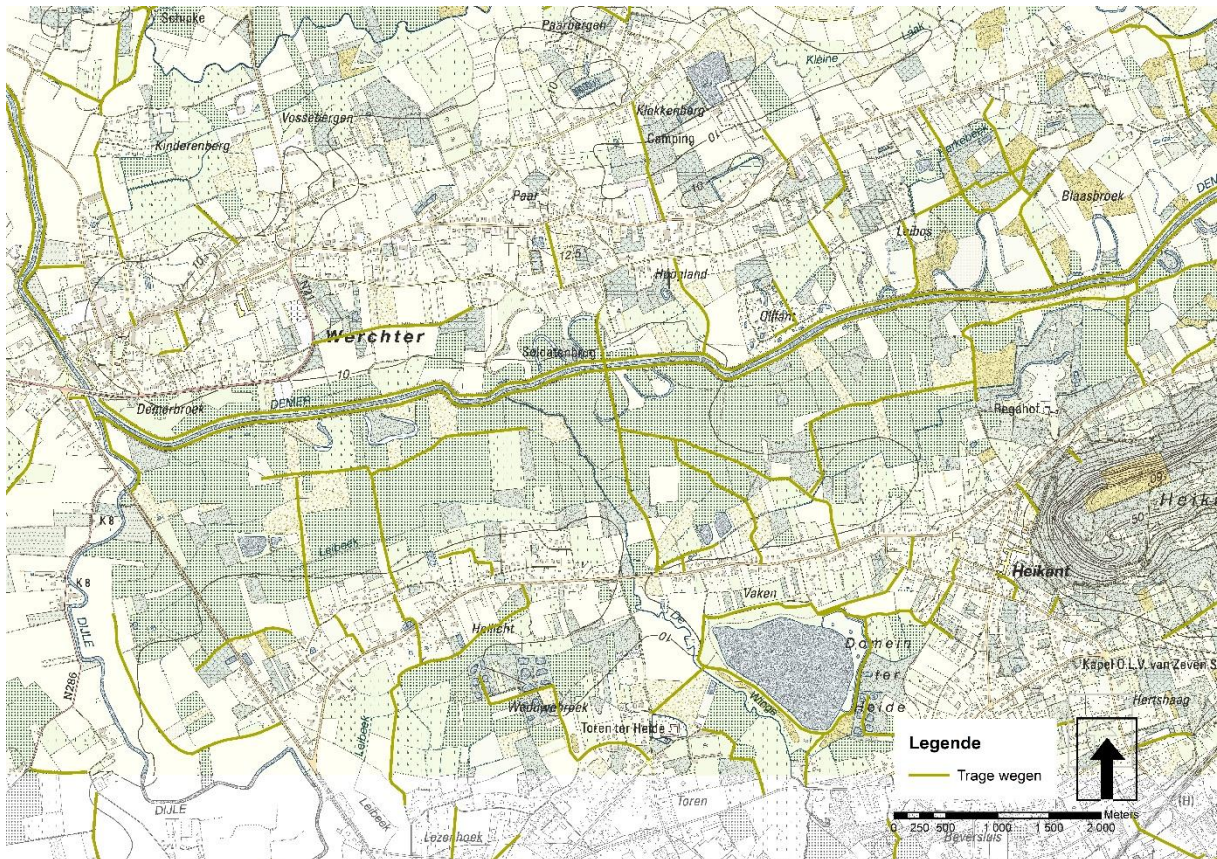

Fig. 12: De historische ontsluiting van de Demervallei is nog steeds herkenbaar in het trage wegen-patroon.

De naam Amerstraat wijst erop dat de weg naar de aanlegplaats (amer) liep, plekken waar goederen gelost en geladen werden. De verschillende scheepstrekkersgilden van de streek namen op sommige van deze amers bovendien de boten van elkaar over. De huidige Amerstraat refereert naar een dergelijke aanlegplaats, hoewel een feitelijke amer op historische kaarten binnen de dorpskern van Werchter niet eenduidig kan getraceerd worden. Een enkele referentie wordt gevonden op de Wandkaarten van het hertogdom Aarschot uit waar er direct op de oever van de Dijle, ter hoogte van de voetweg naar Wakkerzeel iets dergelijks kan staan afgebeeld. Bijzonder is wel dat het langgerekt perceel op de oeverwal schijnbaar helemaal rondom afgeboord is met beplanting. Een twee eeuwen later zouden schepen kunnen aanleggen aan een kademuur, net voor van Van Langendonck.

Fig. 13: detail met de wandkaarten van Aarschot met de amer (Van Ermen 1989, Rotselaar snede 6)

Het stratenpatroon dat Werchter dorp anno 2019 definieert komt nog volledig overeen met de ontsluitingen zoals reeds weergegeven op de figuratieve, pre-kadastrale kaart van Pierre de Bersacques uit 1596-1601 in de Albums de Croÿ. De huidige Tweebruggenstraat gaf uit op een houten brug over de Dijle. Op de plaats waar vandaag de voetgangersbrug ligt. Zelfs de Walstraat had eind 16de eeuw reeds het typisch gekarteld verloop. Of dit een negatief afdruk is van een toen reeds verdwenen verdedigingsstructuur blijft voorlopig een open vraag.

Fig. 14: Kademuur met trappen ter hoogte van Van Langendonck en café 'In Rome' (Archief Bernard van Roosendaal)

Een van de meest ingrijpende veranderingen aan de ontsluiting van Werchterdorp is de aanleg van de provinciale weg Haacht-Wezemaal in 1844. Daarvoor kon men Haacht bereiken via de kronkelende route van de Hanewijk over Eggelbroek en het Scharent. Vanaf de samenvloeiing van Demer en Dijle kon men de linker Dijleoever volgen tot aan de molen van Rotselaar. Vervolgens nam men de weg tot aan de Kerk van Rotselaar. Om Wezemaal dorp te bereiken ging men via Drie Linden naar de Eektstraat. De nieuwe weg werd vanuit Haacht kaarsrecht uitgevoerd tot Werchter, ging vandaar recht naar de kerk van Rotselaar en verder naar de abdij Vrouwenpark. Daar takte de weg aan op de reeds in 1777 aangelegde "Nieuwe Herbaene van Aarschot op Loven" - de huidige Aarschotsesteenweg.

"Wij Leopold, Koning der Belgen, aen alle tegenwoordigen en toekomstenden, Heil ! Overwegende dat, buiten en behalven de groote nuttigheid van deze weg voor het plaatsen waerover hij gerigt wordt daer hare betrekkingen met Brussel, Loven, Aerschot en Mechelen vergemakkelijkst worden, de gemeenten Aerschot, Wezemaal en Werchter daerbij in staet zullen zijn om den ijzeren weg te gebruiken te Haeght, en dat de weg ten dien opzichte kan worden aenschouwd als een middel van gemeenschap op den ijzeren weg uitkomende; Overwegende dat de pleegvormen van het onderzoek voorschreven bij ons besluit van 26 juli 1832 in acht genomen zijn geworden; Op voordragt van onzen Minister van Openbare Werken,
*"Overwegende dat, buiten en behalven de groote nuttigheid van deze weg voor het plaatsen waerover hij gerigt wordt daer hare betrekkingen met Brussel, Loven, Aerschot en Mechelen vergemakkelijkst worden, de gemeenten Aerschot, Wezemaal en Werchter daerbij in staet zullen zijn om den ijzeren weg te gebruiken te Haeght, en dat de weg ten dien opzichte kan worden aenschouwd als een middel van gemeenschap op den ijzeren weg uitkomende; Overwegende dat de pleegvormen van het onderzoek voorschreven bij ons besluit van 26 juli 1832 in acht genomen zijn geworden"*⁹³

Fig. 15: Uittreksel uit het Koninklijk Besluit waarbij de toenmalige minister van Openbare Werken, A. Dechamps op 22 oktober 1844 aankondigt dat het Zijn Majesteit Leopold I behaagd heeft zijn goedkeuring te verlenen tot het aanleggen van de nieuwe verkeersweg op kosten van de provincie Brabant

⁹³ Vandegoor 1999: 247

Fig. 16: Depot de la guerre kaart uit 1949. Werchter voor de realisatie van de ringdijk

De volledige aftakking naar Werchter dorp met rechtstreekse verbinding naar Tremelo zou op zich laten wachten tot begin jaren '60 van de vorige eeuw wanneer de Lancashierelaan (de huidige Nieuwebaan) wordt aangelegd in de hoedanigheid van ringdijk ter bescherming van het centrum. Deze aanleg gebeurde in navolging van het de in 1959 door ir. Roovers (ministerie van Openbare Werken) opgemaakte 'nota betreffende verbeteringswerken voor betere waterafvoer van de Demer'. In 1978 werd met de organisatiewerken binnen het kader van de N21 (Brussel-Aarschot) de Hanewijkbrug afgebroken (in 2012 vervangen door de voetgangersbrug) en vervangen door de huidige 30 meter brede betonnen liggerbrug die een paar meters stroomopwaarts op de Dijle gesitueerd is. Begin jaren '80 wordt tenslotte het rond punt ter verbetering van de verkeersdoorstroom richting Tremelo en Betekom gerealiseerd.

Fig. 17 en 18: Luchtfoto van 1971 (links) en 1979 (rechts) met op de oudste de nog aanwezige Hanewijkbrug. In 1979 is Werchterbrug al gerealiseerd, het rond punt echter nog niet.

3 Historische situering

3.1 Inleiding

De plaatsnaam Werchter, duikt voor de eerste keer in de bronnen op als Werchtere, Werchtera Werchtere in 1136. In 1156 verkreeg de abij van Park te Heverlee het begeavingsrecht en de tienden van de Sint-Jan-de-Doperskerk te Werchter en van de bijkerk van Sint-Hubertus te Wakkerzeel. Deze werd in 1577 tot parochiekerk verheven. Werchter en Wakkerzel maakten deel uit van het land van Rotselaar dat zowel Rotselaar als Haacht omvatte. De schepenbank van de heren van Rotselaar ging ten hoofde te Leuven. Bij de dood van Hendrik van Rotselaar, de laatste mannelijke telg van het oude geslacht der baanderheren van Rotselaar, ging door het kinderloos gebleven huwelijk van zijn zuster Elisabeth met Michiel van Croÿ het land van Rotselaar over in het bezit van diens neef Willem van Croÿ. In 1518 werd het door hem geïncorporeerd in het markgraafschap, later het hertogdom Aarschot dat in 1587 over ging naar het geslacht van Arenberg.

Fig. 19: Een iconisch beeld. Werchterbrug door de Duitsers in augustus 1914 met tweespan opgetuigd als triomfboog, reminiscent aan de Brandenburger Tor. Een uitgebrande kerk en de verwoeste panden van Van Langendonck (rechts) en Wouters (Links) getuigen van de Duitse geweld (Casteels en Vandegoor 1993: 189).

In 1488-1489 hadden Albrecht van Saksen, de veldheer van Maximiliaan van Oostenrijk, en de Mechelse militie, die de aartshertog trouw waren gebleven, hier lelijk thuisgehouden. Maarten van Rossum verwoestte het dorp opnieuw in 1542. Hetzelfde lot onderging het op het einde van de 16de eeuw en nogmaals in 1622 door de troepen van Frederik van Nassau en in 1678 door de legers van Willem III van Engeland. In september 1914 werd door Belgische en Duitse eenheden een hevige slag geleverd tussen het gehucht Wakkerzeel en Rotselaar. De kerk van Werchter brandde uit; 267 huizen gingen in vlammen op en 150 huizen werden geplunderd. Ook in de Tweede Wereldoorlog zou het dorp door zijn strategische ligging aan Demer en Dijle erg te lijden hebben onder de Duitse verwoestingen.

3.2 Cartografie als bron voor interpretatie van het verleden

Op de oud gekende afbeelding van Werchter, een figuratieve prekadastrale kaart uit de *Albums de Croÿ*, opgemaakt door *Pierre de Bersaques* (1596-1601) is het onderzoeksgebied reeds gedeeltelijk bebouwd. Langsheen de hoofdweg, bereikbaar via een brug over de Dijle, staan verschillende huizen en ligt de parochiekerk, met het kerkhof ten zuiden ervan, en aan de zuidzijde van het kerkhof een Onze-Lieve-Vrouwekapel. Aan de overzijde van de parochiekerk (op dit moment zonder toren) ligt een hoog bakstenen gebouw, vermoedelijk een privé-woning die, gezien ze in baksteen werd opgetrokken, tot een van de aanzienlijkste woningen in het dorp moet behoord hebben. Achter dit gebouw liggen grasland en een boomgaard. Bij de openheid van de percelen begrensd door de huidige Sint-Jansstraat (de oude opeenvolging van Dorpsplaats, Ambachtstraat, Plein en Hoge Weg) en de toenmalige Demerstraat, nu de Demerbroekstraat dient echter een grote kanttekening geplaatst te worden. Het beeld dat op deze pre-kadasteriele, figuratieve kaart wordt geschetst is er namelijk een van geleden oorlogsschade.

Fig. 20: Figuratieve prekadastrale kaart van Werchter uit de Albums de Croÿ, opgemaakt door Pierre de Bersaques (1596-1601) (Minnen B. 1993, plaat 11).

Historische bronnen van de haardtellingen wezen uit dat er in 1437 in Werchter 283 gezinnen woonden, in 1480 325 maar dat dit cijfer in 1496 dramatisch daalde en er slechts 187 families overbleven. Een kwalijk gevolg van de verwoestende terreur die het Hageland tussen de jaren 1488 en 1492 onderging. De opstand van de Vlaamse edelen tegen landvoogd Maximiliaan van Oostenrijk kende in onze streek een hoogtepunt rond 1489 met de plunderingen van Aarschot en Tienen en de vernieling van het kasteel van Horst. De gesel die Albrecht van Saksen, Maximiliaans bevelhebber van de getrouwe Mechelse milities over de Demerstreek bracht, zou nog jaren nazinderen. Bovendien werden Rotselaar en

Werchter, als toppunt van ramp in 1492 ook nog getroffen door zware overstromingen die heel de Demer- en Dijlestreek teisterden. Dit gegeven was mede een gevolg van de oorlog die er voor gezorgd had dat de nodige onderhoudswerken aan de dijken niet gebeurd waren. Tellingen uit 1526 tonen een demografische groei aan, met de vestiging van 263 gezinnen. In 1542 zou Werchter echter opnieuw verwoest worden. Deze keer waren de troepen van Maarten van Rossum verantwoordelijk die in het kader van de Gelderse ontvoogdingsstrijd op bijzonder drieste wijze, een aanval tegen het hertogdom Brabant, het kernland van de Habsburgse Nederlanden, inzetten. Van een hoogontwikkeld en welvarend gebied duikelde het Hageland in deze periode omlaag tot een achtergestelde regio. Deze oorlogsellende zou tot omstreeks het midden van de 18de eeuw bijna constant aanwezig zijn in de regio. Geen enkele generatie bleef van het oorlogsgeweld, noch van zijn gevolgen zoals dodelijke epidemieën, gespaard⁹⁴.

Tijdens de eerste helft van de Tachtigjarige oorlog (1568-1609) waren de Demerstadjes Aarschot, Zichem en Diest herhaaldelijk het doelwit van de krijgsverrichtingen en werd Werchter in 1582 volledig vernietigd. Door haar stroomrichting was de Demer immers strategisch belangrijk geworden. Ze vormde een natuurlijke hindernis op de aanvalsrichting van Hollanders en Spanjaarden, wanneer de 'vijand' uit het noorden kwam. Op een aantal grootschalige kaarten uit deze periode, o.m. op de Theatrum Orbis Terrarum van Willem Blaeu van 1635⁹⁵ worden tussen Halen en Mechelen een groot aantal 'redoutes' of 'spichten' afgebeeld. Ondanks het vrij schematisch karakter van de kaart is de militarisering van de twee valleien rond Werchter makkelijk op het veld te situeren. Eén schans zou zich bevonden hebben in de Dijlebeemden tegenover Werchterdorp aan de weg naar Wakkerzeel, verder was er ook nog een aan de weg naar Ninde eentje in de binnenbocht van de meanders bij de

⁹⁴ Minnen 2008: 74-75.

⁹⁵ <http://www.swaen.com/Blaeu-Theatrum-1635.php>.

Soldatenbrug (Kerkenham) en een ten zuiden van de Papeneusel. Op het terrein zijn er echter van deze schansen geen sporen meer terug te vinden. Gezien hun klaverbladvorm, lijken deze redoutes volgens het Oud-Nederlands vestigingssysteem zijn aangelegd dat oorspronkelijk door Simon Stevin was ontwikkeld. Een nieuwigheid in de 16de eeuw bestond er wel uit om bij kleinere vestingswerken de vijfhoekige vorm te verlaten voor de goedkopere vierhoek, net zoals het hier het geval lijkt te zijn.⁹⁶ Over het functioneren van deze sites binnen de Staats-Spaanse linie tasten we echter voorlopig nog volledig in het duister. Van de schansen is op de kaarten van het huis de Croÿ, onze belangrijkste illustratieve illustratie van het landschap eind 16de begin 17de eeuw, geen sprake. Zij lagen dan ook meestal in de niet-gekarteerde woeste gronden. Bovendien valt het op dat de tekenaars/landmeters hun beste hebben gedaan de talrijke ruïnes zoveel mogelijk te verdoezelen. Karel van Croÿ de kunstminnende, zou immers niet opgezet geweest zijn met een vervallen aanblik van zijn bezittingen. Slechts waar daken ontbreken, kan men gissen wat er gebeurd is⁹⁷. Dit laatste is op de prekadastrale kaart duidelijk waar te nemen voor de pastorie, de aanbouw bij het stenen huis ten noorden van de kerk en de Onze-Lieve-Vrouwkapel, allen vermoedelijk verwoest in 1581⁹⁸.

Op de gouache uit 1596-1598 die Adriaan van Montigny in opdracht van Karel van Croÿ maakte van Werchter zien we een dorp in volle bloei. Aan de samenvloeiing van de Dijle en de Demer worden beide waterlopen bevaren. Op de eerste worden de schepen voortgetrokken door mankracht, stroomopwaarts zeilen de boten richting Aarschot. Een houten brug verbindt beide oevers en kon gedeeltelijk worden opgehaald. De Sint-Jan-de-Doperkerk bezit nog de toren van vóór de nieuwbouw in de 17de eeuw. Het schip zou in die periode ook opgehoogd worden. Aan het uiteinde van het plein krijgt me een goed beeld op de Onze-Lieve-Vrouwkapel. De gevarieerde huizentypologie is frappant. Het L-vormige gebouw dat links de huidige Tweebruggenstraat afboord is ook terug te vinden op de prekadastrale kaart van het dorp. Het is een huis met drie verdiepingen, waarvan de bovenste twee licht uitkragen onder een zadeldak met wolfseind. Het vakwerk in de zijgevel is een zichtbaar bewijs van de doorwerkende kracht van de traditionele hout- en leembouw. De zijgevel langs de Dijle telt één verdieping onder pannendak. Het complex is een brouwerij. De houten hefboom dient om water voor de bierbereiding rechtstreeks uit de Dijle te putten. De gebouwconfiguraties rechts van de brug ontbreken op de prekadastrale kaart uit 1596-1601.

Verder treffen we ook de gevelwand aan die de hoek met de Pastoriestraat/Beverlaak afboordt aan op beide afbeeldingen. Op de tegenoverliggende hoek, recht tegen over de kerk domineert het bakstenen huis van meester Hendrik van Haecht het plein 'de Plaetse'.

De aandachtige observator bemerkt dat de restanten van de oorspronkelijke dries nog goed herkenbaar zijn in het stratenpatroon van Werchterplein. Het ruim rechthoekige plein wordt op de prekadastrale kaart opgevuld door een trapeziumvormige kerkhofruimte die afgeboord wordt aan de noordzijde door de kerk en aan de zuidzijde door de eerder reeds vermelde Mariakapel. Het kerkhof was beplant met bomen waaronder in het midden een gesnoeide 'zeer mooie linde'⁹⁹. Hoewel het zicht van Montigny uit 1596-1598 ons schijnbaar een bruisend dorp wil tonen met een druk bevaren Demer en Dijle en een actief scheepstrekkers gild, met boeren op weg naar het land, grote aanwezigheid op de straat, rijkelijk uitgedoste passanten en zelfs een z.g. 'kakker'¹⁰⁰ etc. toont ons de prekadastrale afbeelding een andere, meer waarschijnlijke, realiteit. Het eertijds ondermeer door de drukke scheepsvaart zo welvarende dorp was door de oorlogslasten, plunderingen van doortrekkende soldaten en het stilvallen van de scheepsvaart tot de bedelstaf gebracht en geeft ons een erg desolate indruk.

⁹⁶ Kijpers 2013: 74-78.

⁹⁷ Minnen 1993: 37.

⁹⁸ Minnen 1993: 355.

⁹⁹ Minnen 1993: 355.

¹⁰⁰ Man die een behoefte doet. Een afbeelding veel voorkomend in de renaissance kunst die de opdrachtgever geluk en rijkdom toewenst.

Fig. 21: Gouache van een zicht op Werchter door Adriaan van Montigny in opdracht van Karel van Croÿ uit 1596-1598 (Berger *et.al.* 1985: 126).

Tot 1609, het begin van de Twaalfjarige Vrede, waren de dorpen immers het slachtoffer van soms jaarlijkse troepenbewegingen en militaire acties. In de jaren 1590 bereikte het bevolkingscijfer in het Hageland een dramatisch dieptepunt¹⁰¹. De meest nadelige gevolgen ondervond de landelijke bevolking niet eens van het gros van de legers, want die gevechten zelf hadden beperkte gevolgen. De inkwartieringen, de rondtrekkende verkenningseenheden en de geïsoleerde groepjes soldaten werden meer gevreesd. De soldaten waren meestal huurlingen, die vaak gerekruteerd waren uit marginale groepen uit de maatschappij en op buit belust waren. Bijzonder brutaal was het telkens optreden van vrijbuiters en deserteurs. Wanneer een leger het gebied binnentrok werd de bevolking geplaagd door allerlei opeisingen; rantsoenen, kampplaatsen, hout, wagens, paarden, et. Men stond tevens bloot aan contributies, plunderingen, brandstichtingen, verkrachtingen en executies, waartegen duurbetaalde 'sauvegardes' of afkoopsommen niet altijd een garantie tegen vormden. De armen konden bovendien dergelijke borgsommen niet betalen. Deze vorm van totale oorlogsvoering werd door alle partijen toegepast¹⁰².

Maar met de oorlog gingen telkens honger en ziekten gepaard. Vanaf het einde van de 16de eeuw werd ook het Hageland het slachtoffer van pestepidemieën, die na korte intervallen telkens weer de streek teisterden, zo in 1574-1576, het oorlogsjaar 1578, 1598-1599 en 1603-1607. Sinds het begin van de 17de eeuw leidde de pest een smeulend bestaan, maar vanaf 1629 verschenen aan haar zijde pokken en dysenterie. De zwartste jaren waren die waarin de gesels van oorlog en ziekten tegelijkertijd het Hageland teisterden. Dit was het geval in de jaren 1624-1625, 1634-1637, 1667-1669 (de laatste pestepidemie in Brabant), 1676, 1678, 1689-1691, 1699-1700, 1704-1706, 1709-1710. De epidemiegolven volgde mekaar steeds korter op: de oorlogen van Lodewijk XIV waren hier niet vreemd aan. Tot overmaat van ramp braken tussen 1699 en 1709 enkele uiterst strenge winters het weerstandvermogen van de lokale bevolking¹⁰³.

In de eerste helft van de 17de eeuw kon het plateland zich langzaam herstellen, maar het laatmiddeleeuwse welvaartspeil werd niet meer bereikt. Dit werd belet door het regelmatig weer opduikende gesels van oorlog en epidemieën. In het rampjaar 1635 woedde de oorlog in heel het Hageland. Een nieuwe langdurige oorlogsperiode diende zich aan vanaf 1672, toen het Hageland de weerslag ondervond van de oorlogen die de Franse koning Lodewijk XIV bijna zonder onderbreking voerde tot 1713¹⁰⁴. Nadien brak een duurzame vrede aan, die alleen verstoord werd door de Oostenrijkse Successieoorlog, gecombineerd met de tyfusedemie (1745-1747), de barre winter van, 1752-1753 en een zware epidemie in de jaren 1779-1783¹⁰⁵.

In het contemporaine Kaartboek van de abdij van Park uit 1665 is bebouwing weergegeven tegenover de kerk, aan noordelijke zijde van de hoofdstraat. Voor zover uit deze kaart kan afgeleid worden, gaat het om woonhuizen. De huidige Beverlaakstraat heet op dat moment '*die Pastoors straete*'. De pastorie, omgeven door een gracht, is aan westelijke zijde van deze straat gelegen. Deze is ook al op de figuratieve kaart van Werchter uit de Albums de Croÿ te zien. Op het kerkhof staat nog altijd de Onze-Lieve-Vrouwekapel. Verder zijn er twee redoutes, deze aan voetweg naar Wakkerzeel en deze op de weg naar de kapel van Ninde, nadrukkelijk weergegeven. Gezien de strategische plaatsing aan de Dijle van deze schansen kunnen we er van uit gaan dat deze eerder een militair verdedigend karakter hadden in tegenstelling tot de vaak goed verscholen boerenschansen die vluchtburchten waren voor de geteisterde burgerbevolking¹⁰⁶.

¹⁰¹ Minnen 2008: 79.

¹⁰² Minnen 2008: 78-79.

¹⁰³ Minnen 2008: 81-82 en Claes 1965: 35-37.

¹⁰⁴ Opvallend is evenwel dat de laatste en bloedigste oorlog van de Zonnekoning in de geschiedenis bekend als de Spaanse Successieoorlog (1700-1713) relatief weinig gevolgen gehad heeft in het Hageland.

¹⁰⁵ Minnen 2008: 90.

¹⁰⁶ Een voorbeeld van dergelijke boerenschans is op de militaire kaart van Villaret uit 1747 terug te vinden, gesitueerd tussen Gelrode ook Rotselaar. Ook de schans van Betekom kan als dergelijk voorbeeld aangehaald worden.

brug van Roost (de Hansbrug), de nabijgelegen brug van Haacht en de brug van Keerbergen. De bruggen van Haacht en Roost kregen bovendien ook nog aan de zuidkant van de Dijle verdedigingswerken. Verder werd Werchter uitgebouwd als vesting. Tussen Rotselaar (vertrekkende aan het verdwenen garnizoensfort) en Wespelaar werd in 1747 (Villaret: *'fait en 1747'*) een brede verdedigingsgracht 'De Vesten' aangelegd.

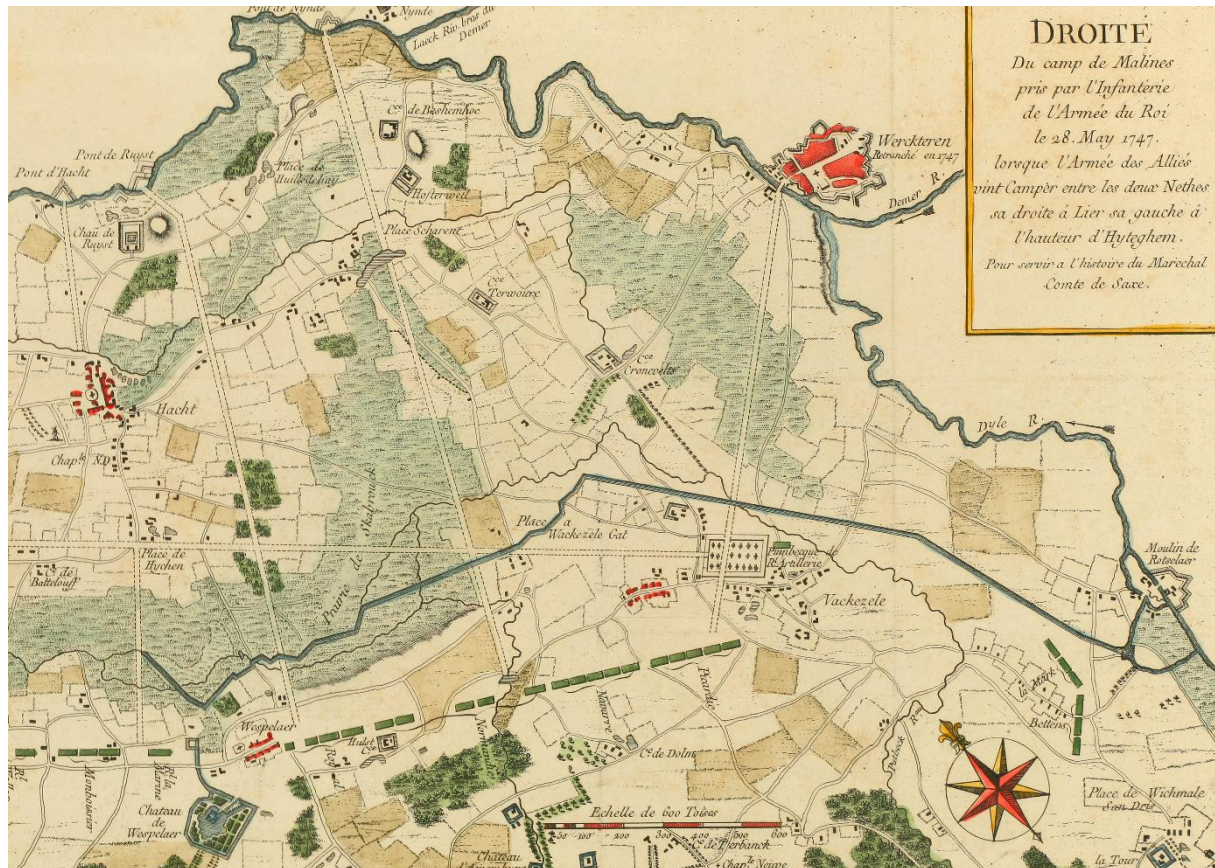

Fig. 23 en 24 (onder): Details uit de kaart opgemaakt door de graaf van Saxon in 1747. De uitbouw van Werchter is prominent aanwezig, net als de verdedigingsgracht vertrekkende van de hertogelijke molens te Rotselaar, die het gebied dwars en de uitgebouwde bruggenhoofden aan Roost en de bruggen van Haacht en Ninde (archief WinAr)

Op de kaart van Haacht met de *campementen van Marechal de Saxe* uit de Oostenrijkse Successieoorlog midden achttiende eeuw, is Werchter als een versterkte vesting weergegeven. Een detail uit deze kaart geeft bebouwing weer binnen het huidige onderzoeksgebied, tegenover de kerk. De aard of de precieze omvang van deze bebouwing is echter niet uit deze kaart af te leiden. De omgrachte pastorij lijkt zich nog net binnen de wallen te bevinden. Deze militaire omwalling bestond, zoals toen gebruikelijk was, vermoedelijk uit een aarden wal, een palissade en een gracht. Tot op vandaag werden in Werchter echter nog geen restanten van deze verdedigingswerken aangesneden.

Hoewel het stratenpatroon rond het parochiaal centrum de 'De Wal' lijkt te refereren naar dit verdwenen militair bouwwerk.

Opmerkelijk genoeg echter, zullen deze redoutes en verdedigingswerken zeer snel uit het collectief geheugen verdwijnen. Amper een 30 jaar na de Vrede van Utrecht die de Spaanse opvolgingsstrijd

beëindigde, zullen noch de kabinetskaart van Ferraris (1771-1778)¹¹³, noch de wandkaarten van het hertogdom Aarschot door Joris¹¹⁴ melding meer maken van deze forten. Enkel van de vermoedelijke (stenen) verdedigingstoren in de Papeneusel word tot op de dag van vandaag nog af en toe bouw materiaal opgeploegd.

Men kan dus enkel concluderen dat deze schansen - die vermoedelijk niet meer waren dan een opgeworpen aarden wal, al dan niet omgeven door een gracht - vrij snel door de boeren geslecht werden. De oeverzones waren immers zeer vruchtbaar en dienden ten volle benut te worden. Maar bovenal lijkt dit ons een indicatie te zijn van de wisselende tijdsgeest en vooral het aanbreken van een nieuwe, veiligere en vredige tijd.

Fig. 25: De redoute aan de Winge op de kaart van het bevoeiingsgebied tussen Baal en Meerbeek uit 1701-1800 (AR 5813 /E)

De Demerstadjes zullen dan ook naar het einde van de 18de eeuw hun functie van regionale markcentra voor het omliggende platteland herwinnen. Deze gunstige ontwikkeling had zijn weerslag op het toenemend handelsverkeer in de regio. De ommekeer werd in de Wingevallei vooral merkbaar na 1750. Tussen 1768 en 1781 werden de steenwegen Leuven – Aarschot – Scherpenheuvel - Diest en Leuven - Sint-Joris-Winge - Diest aangelegd waardoor de Wingevallei aan de zuid- en noordkant geflankeerd werd door deze handelswegen (*cfr. supra*)¹¹⁵. Er werden ook nieuwe pogingen ondernomen om het overstromingsgevaar van de Demer tegen te gaan¹¹⁶ en meteen de bevaarbaarheid te bevorderen. Zo werden in 1753 en 1772 een aantal Demermeanders afgesneden (*cfr. supra*)¹¹⁷.

¹¹³ Geconsulteerd op <http://www.ngi.be/NL/NL1-4-2-3.shtm>

¹¹⁴ Van Ermen 1998.

¹¹⁵ Tallon 1967: 61-69, Scheys 1965: 81-85, Claes 1965: 20-21 en Halfants 1965: 1-12.

¹¹⁶ Voor een overzicht van de historische overstromingen van de Demer, zie Deneef 1984: 12-15 en Valvekens 1942: 321-331.

¹¹⁷ Voor een overzicht van de historische waterwerken aan de Demer, zie Deneef 1984: 12-15, Valvekens 1942: 321-331 en Aubroeck *et al.* 2001.

Fig. 26: Detail van Werchter uit de wandkaarten van het hertogdom Aarschot (1759-1775)(Van Ermen 1989, Rotselaar snede 6)

Op de wandkaarten van Aarschot is weinig te zien van de verdedigingswerken die op de kaart van 1749 werden weergegeven, enkel de globale vorm van het dorp lijkt aan deze verdediging te herinneren. Werchter werd voor de opmaak van deze kaart in 1767 afgewerkt door landmeter Jan-Baptist Joris. De percelen aangeduid met S.A (Son Altesse) zijn op dat moment in eigendom van de hertog van Aarschot – binnen het studiegebied is er dus geen hertogelijk bezit. Er is in de dorpskern toenemende bebouwing te zien langs de centrale as van de huidige Sint-Jansstraat. Bovendien zien we aan de Sint-Rochusstraat het verschijnen van een gebouw met bijhorende ringvormige grachtstructuur. De Onze-Lieve-Vrouwekapel begrenst nog steeds de zuidkant van het huidige Werchter plein terwijl de gevelwanden langs de west- en oostzijde de configuratie verkrijgen die ze ook vandaag de dag nog vertonen. Er staan nog steeds woningen op de kruising van het centrale as en de Pastorijstraat (huidige Beverlaak) en een vierdelig gesloten complex (het brouwerijcomplex van op de Croÿkaarten?) langs de overgang met de Dijle, de huidige Tweebruggenstraat definiërend. Opvallend is de grote rol dat de waterlopen blijven spelen binnen de dorpskern. Zo is er de leigracht die een fossiele meander verbindt met de meer noordelijke (vloei?)weiden. Iets meer ten zuiden domineert een afgesneden Demercoupure het broek direct ten oosten van de riviersamenvloeiing. Blijkbaar werd de omsloten grond gebruikt als plantage.

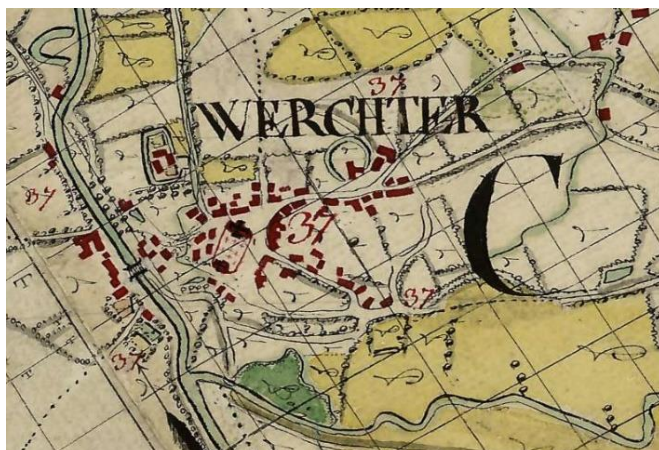

Fig. 27: Detail uit de planchetkaarten van Ferraris (<https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-habsburg-netherlands>)

De 30 jongere Ferrariskaart (1771-1778) toont ons een gelijkaardig beeld met dat van de wandkaarten van Aarschot. De omgrachte site langs de Rochusstraat en de pastorij zijn nog steeds aanwezig. De bewoning langs de westzijde van Werchterplein toont een verspreide orde, terwijl de oostkant een volledige

aaneengesloten bebouwing kende. Opvallend is wel het verdwijnen van de leigracht en de fossiele meanders binnen of nabij de dorpskern. Ogenschijnlijk is de Onze-Lieve-Vrouwekapel nog aanwezig, het kerkhof aan de zuidzijde afboordend.

Fig. 28, 29 en 30: Uitsneden uit de Atlas van de Buurtwegen (boven links), Carte Topographique van Vandermaelen (rechts bovenaan) en de Poppkaart (allen www.geopunt.be)

Op zowel de *Atlas van de Buurtwegen* (1841), de Vandermaelenkaarten (1846-1854) als de *Popp-kaart* (1842-1879), is ongeveer dezelfde situatie waar te nemen. De site met walgracht net als de pastorie is nog steeds te zien. Opvallend is echter wel de vermelding van 'pont de bois' op de jongste kaart, die verwijst naar een houten brug die de ter hoogte van de samenvloeiing met de Demer, de Dijle oevers met mekaar verbindt. De overige bewoning wordt dener, maar blijft geconcentreerd rond de reeds aangesneden kavels. Vanaf 1841 zien we wel dat de bouwvelden langs de westzijde van Werchterplein genormaliseerd worden en er een gesloten gevelwand gecreëerd wordt. De Mariakapel is verdwenen en de kavel ten zuiden van het plein wordt afgesplitst door de aanleg van een dwarsstraat. Op het vrijgekomen bouwveld wordt een school opgetrokken. Op de Vermaelenkaart zien we ook voor de eerste keer de Steenweg tussen Haacht en Werchter opduiken die in 1848 werd aangelegd.

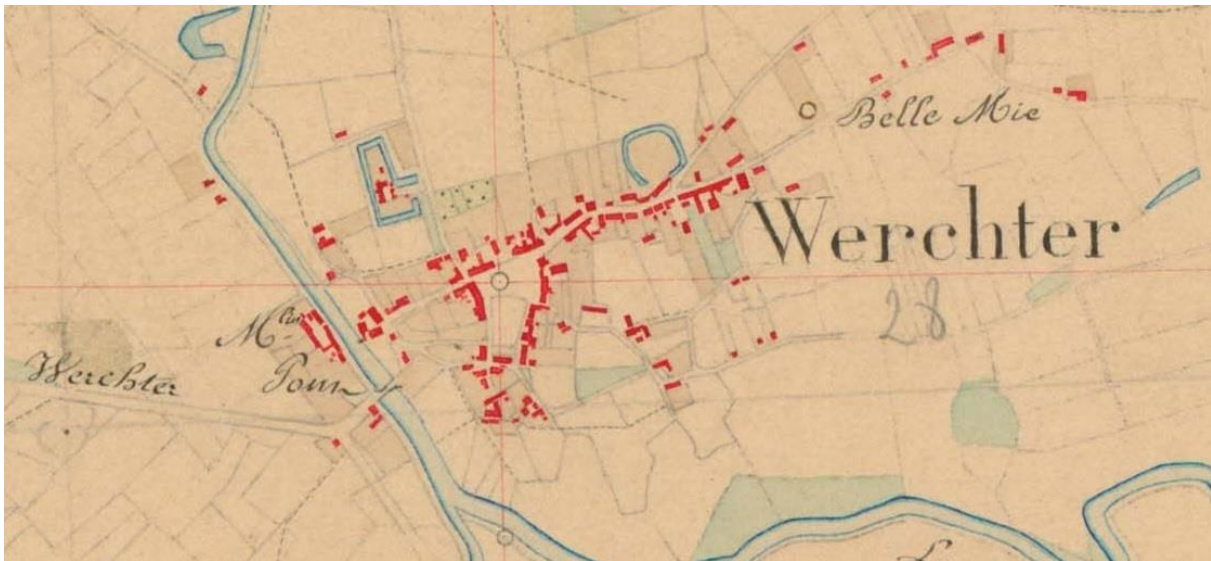

Fig. 31: Detail uit het gereduceerd kadaster uit 1848.(NGI)

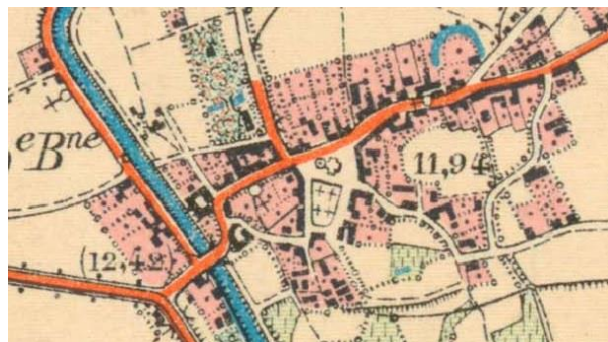

Fig. 32, 33, 34, 35: Details uit de opeenvolgende topografische kaarten van 1864, 1893, 1930, 1949 (NGI)

De opeenvolgende topografische kaarten uit 1864, 1893, 1930 en 1949 tonen enkele grote veranderingen binnen de dorpskern van Werchter. Gaandeweg wordt de gracht rond de pastorie gedempt en verdwijnen de gebouwen. In 1930-1949 zullen de gebouwen volledig verdwenen zijn en zal en van de gracht slechts de zuidwestelijke hoek overblijven. Een zelfde evolutie ziet men in het verdwijnen van de walgracht aan de Sint-Rochusstraat en de bijhorende constructies. Op de kaart van 1930 zien we ook een tweede brug verschijnen over de Dijle. Parallel aan de constructie bedoeld voor karren, fietsers en voetgangers wordt een trambrug gelegd.

Op de topografische kaart van 1939 zijn voor het eerst de bierkelders van Brouwerij Van Roost ('Brass') weergegeven ten oosten van de huidige Beverlaak. De omvang komt overeen met die van de huidige gebouwen.

Uit deze periode – einde 19de eerste helft 20ste eeuw – stammen de vele bescheiden langgevelhoeves en de kleine arbeiderswoningen¹¹⁸. Na 1890 werd stilaan de voorgevel in baksteen (uit lokaal of zelf vervaardigde kareelstenen) opgetrokken, terwijl de rest van woning in leem blijft vervaardigd worden. Ook komen kleine bakstenen langgevelhoevetjes met halve bovenverdieping voor. Hier woonden de talrijke Hagelandse gezinnen waarvan de kostwinner zijn brood verdiende als kleine pachter, fabrieksarbeider of ambachtsman en die na zijn lange werkuren nog een lapje grond bebouwde¹¹⁹ om te voorzien in hun dagelijks bestaan.

In 1914 werd Werchter aanvankelijk bij de inval van het Duitse leger redelijk gespaard, er werden een tiental huizen in brand gestoken doch het dorp werd zwaar verwoest tijdens de tweede uitval¹²⁰. Dit gebeurde toen het Belgische leger vanuit Antwerpen een uitval deed en de dorpen opnieuw veroverde. Eén derde van de Werchterse bevolking sloeg op de vlucht, grotendeels werkvolk, landbouwers en groentetelers. Van de 510 woningen werden er 250 volledig in de as gelegd en 17 zwaar beschadigd. Veel van deze vernielde woningen waren van relatief recente datum waar de schade voornamelijk veroorzaakt werd door het stelselmatig afbranden van deze gebouwen. De gemeente Werchter behoorde samen met het gehucht Wakkerzeel tot de zwaarst getroffen regio van het arrondissement Leuven. Werchter telde toen 2696 inwoners, 900 vluchtten. De helft van de inwoners had dus geen woonst meer¹²¹. Vijftig gezinnen trokken in bij andere gezinnen, 30 gezinnen zochten een onderkomen in de bijgebouwen van hun vernielde woonst: in de stallen, varkenshuizen en bakhuizen. Vijftien burgers werden vermoord en 32 werden gedeporteerd naar Duitsland. Het grootste gedeelte van de veestapel werd gestolen en de paarden waren opgeëist, de brouwerij gebruikte vervolgens ossen om haar bier te vervoeren. De oogst werd gestolen of beschadigd. De meeste landbouwers verloren zo alles: hun boerderij, hun woonst, hun oogst en hun landbouwwerktuigen. De winkels werden geplunderd en de werktuigen van de ambachtslieden werden vernield. Bij het opblazen van de twee Dijlebruggen brandden de handelshuizen van Van Langendonck en Wouters af en werd de tramverbinding met Haacht verbroken.

Ook de kerk werd in brand gestoken en het meubilair en de schilderijen van oude meesters werden vernield. De mis werd tijdelijk gehouden in zaal do (recht tegenover brasserie Sint-Jan in de Sint-Jansstraat). Deze ruimte bleef noodkerk tot 1922. Dan was de Werchterse parochiekerk terug hersteld. Een verslag opgemaakt op 10 januari 1915 berichtte over de schade van deze zomer 1914. Voor de oorlog waren er 154 paarden, waarvan 76 in de brouwerij, in januari 1915 nog slechts 40, waarvan 10 in de brouwerij. Van de 971 koeien waren er nog 453 over, dus minder dan de helft. De 900 varkens van voor de vijandelijkheden werden herleid tot 76, of slechts 8%, en van de 1.500 kippen bleven er slechts 200 over.

In de laatste oorlogsjaren verbeterde het leven van de Werchterse inwoners. De aspergeteelt kwam terug op gang, omdat de aspergewortel de oorlogsprikelen gemakkelijk had overleefd. Verder floreerde de groenteteelt (o.a. erwten en bonen), leverde de graanoogst voldoende voedsel en groeiden de aardappelen weelderig. Het oorlogscomité op zijn beurt bezorgde de leerlingen van de scholen regelmatig een schoolontbijt dat bestond uit een stevige koek.

Tijdens WO II herhaalde het vroegere oorlogsscenario zich gedeeltelijk: de Dijlebruggen werden nogmaals opgeblazen. De woning en de winkel van de familie Van Langendonck en de woning en de zagerij van de familie Wouters brandden weer volledig uit. De herberg 'In Rome', juist voor de trambrug, werd zwaar beschadigd.

¹¹⁸Voor een typisch voorbeeld van een langgevelhoeve uit de periode van Wereld Oorlog I: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/214125>

¹¹⁹Vliebergh 1921: 113-114.

¹²⁰Aerts 1993: 185.

¹²¹Casteels en Vandegoor 1993: 247

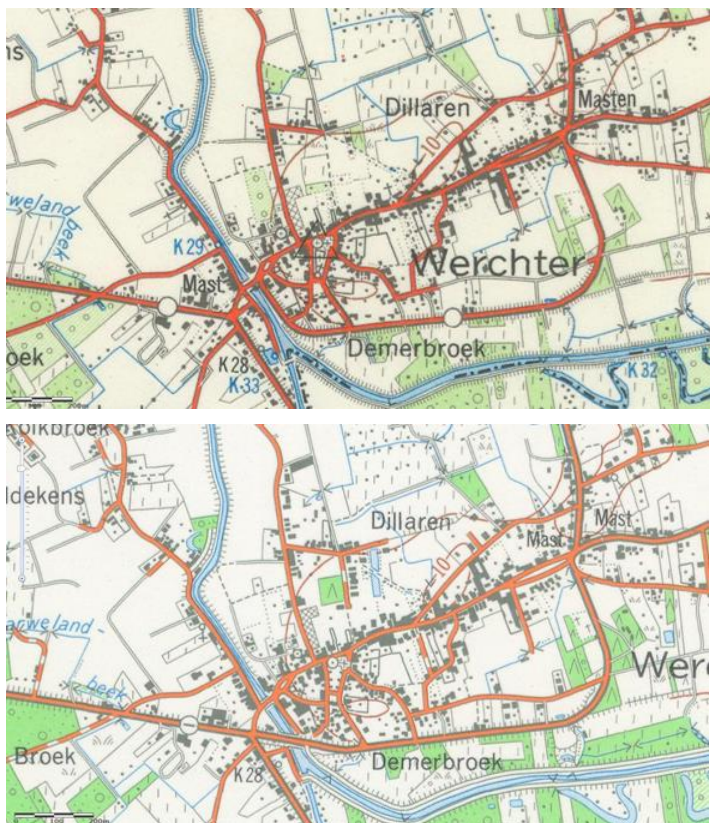

Fig. 36 en 37: details uit de topografische kaarten van 1969 en 1981 (Cartesius)

De beider topografische kaarten uit 1969 en 1981 tonen zeer duidelijk de laatste grote ingrepen in het dorp. In 1953 zou er gestart worden met het uitbreken van de tramsporen, terwijl het jaar daar op café 'In Rome' en de restanten van de afgebrande oude gebouwen rond de Tweekruggenstraat werden afgebroken om uiteindelijk in 1955-'56 het hele dorp te vernieuwen¹²². Met de aanleg van de ringdijk die de Nieuwe Baan is, wordt de kern strak ingesnoerd en afgesneden van de Demerbroeken en dus ook het overstromingsgevaar. Met de volledige uitrusting van de Demerbroekstraat wordt een startsein gegeven voor het verkaveling van de gronden gelegen tussen deze straat en de Nieuwe Baan. Een regelmatig patroon van alleenstaande woningen zou dit

binnengebied snel opvullen. Daarnaast zou kerkhof, dat eeuwenlang op het plein bij de kerk had gelegen zou verplaatst worden naar een perceel langs de Nieuwe Baan. Opmerkelijk is de blijvende openheid rond de huidige Jan Bolsstraat.

3.3 Archeologische situering van het onderzoeksgebied

In het onderzoeksgebied zelf werden nog geen archeologische vondsten of sites aangetroffen. Alle sites in de omgeving dateren uit de middeleeuwen of erna:

- Cai-nr. 158978, ten noordwesten van het onderzoeksgebied: Verdwenen omgrachte pastorie, te zien op historische kaarten (oudste kaart waarop deze is weergegeven komt uit het Kaartboek van de abdij van Park uit 1665)
- Cai-nr. 2470, vlak ten zuiden van het onderzoeksgebied: kerk van Sint-Jan de Doper. Laatmiddeleeuws, vermoedelijk met nog oudere restanten gezien Werchter al in 1146 wordt vermeld. Rond de kerk lag het kerkhof met een schans.
- Cai-nr. 1200, 200 m ten oosten van het onderzoeksgebied: omgrachte structuur die op diverse historische kaarten staat aangegeven. Mogelijk castrale motte.
- Cai-nr. 159034, 200 m ten zuidwesten van het onderzoeksgebied: Redoute van Werchter. Deze is te weergegeven op de afbeelding van Werchter in het Kaartboek van de abdij van Park uit 1665.
- Cai-nr. 2471, 300 m ten westen van het onderzoeksgebied, aan de overkant van de Dijle: Schipperskapelleke uit de 17de eeuw.
- Cai-nr. 3309, 300 m ten zuiden van het onderzoeksgebied. Lanspunt in brons uit de volle middeleeuwen¹²³.
- Cai-nr. 212736, centraal in het onderzoeksgebied, versterking vermoedelijk opgericht door de Fransen o.l.v. maarschalk De Saxe in 1747, afbeeld op de z.g. Villaret kaart

¹²² Voets 2010: 71

¹²³ Caes 1982: 95.

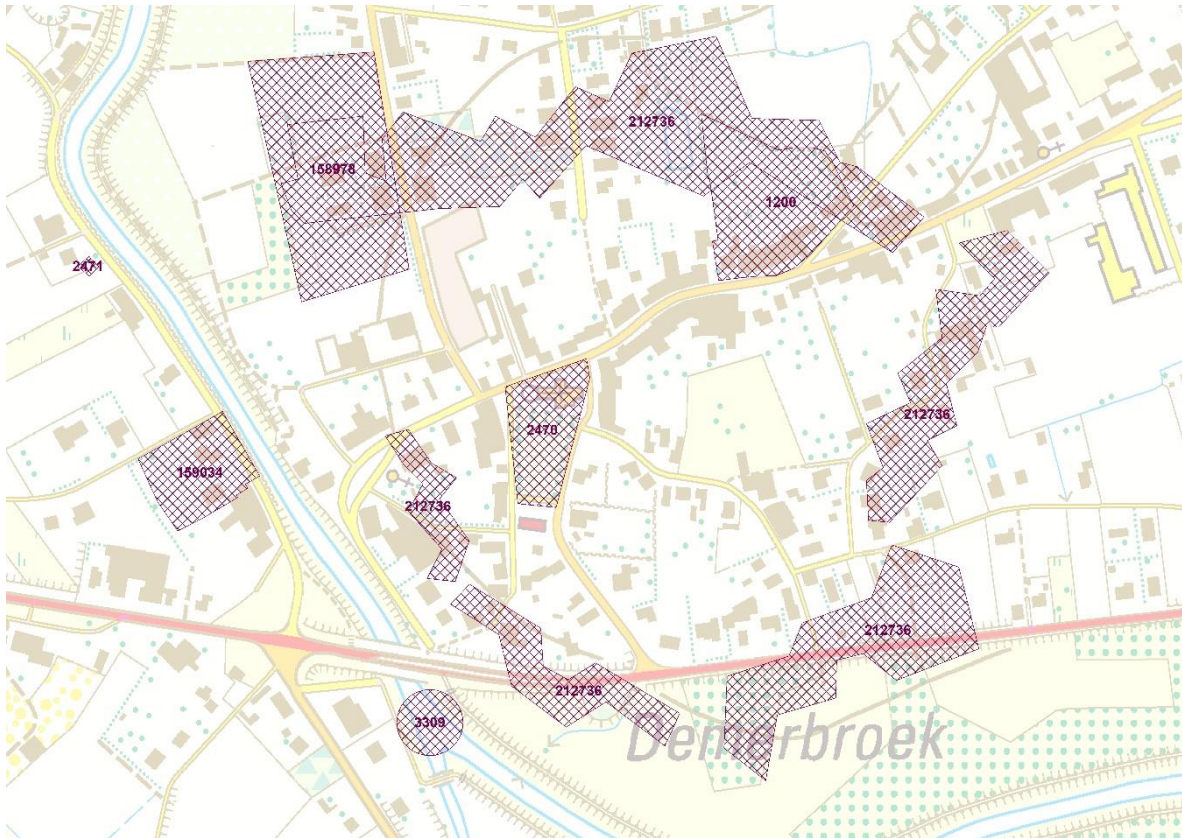

Fig. 38: Detail uit de Centrale Archeologische Inventaris met aanduiding van de mogelijke archeologische vindplaatsen binnen de dorpskern van Werchter

Er worden verder geen sites vermeld in de CAI voor dit gebied, al kan dit liggen aan het feit dat er nog geen archeologisch onderzoek of veldkartering werd gedaan in dit gebied. De gronden van het noordelijke Hageland waren minder interessant dan de vruchtbare leemgronden van Haspengouw en het Brabants plateau. De zandgronden in het dorp, met een leemfractie van minder dan 20 %, waren weinig aantrekkelijk, als er op slechts enkele kilometers verder vruchtbaardere gronden te vinden waren. Op zich is het centrum topografisch wel gunstig gelegen voor prehistorische aanwezigheid, op iets hoger gelegen zandige en vrij droge gronden, die net buiten de alluviale vlakte van de Dijle gelegen, met water in de onmiddellijke nabijheid. Maar aangezien het centrum in bebouwd gebied ligt, is de kans dat er nog prehistorie aangetroffen wordt, erg klein en wordt de potentie op prehistorie dan ook laag ingeschat. Een uitzondering naar archeologisch potentieel voor sites van Pleistocene oorsprong (Mousteriaan en ouder) dient gemaakt te worden. Dergelijke sites bevinden zich, volgens recent onderzoek, in de omgeving van Rotselaar op een diepte vanaf 4 meter onder het maaiveld¹²⁴. De kans dat er dus resten van Neanderthaler sites worden aangetroffen bij de aanleg van ondergrondse parkeergarages is dus wel reëel. Er werden echter tot nu toe nog geen prehistorische of Romeinse sites in de dorpskern van Werchter of nabije omgeving aangetroffen.

Het potentieel op aanwezigheid van archeologische waarden binnen het studiegebied vanaf de late middeleeuwen als zeer hoog ingeschat. Gezien het dorp Werchter al vermeld wordt in de twaalfde eeuw, is de kans groot dat ook al in de late middeleeuwen bewoning in het onderzoeksgebied, dat tenslotte in de kern van het dorp ligt, aanwezig was. Bovendien wijst het voorkomen van een pluggenbodem in de omgeving erop dat dit gebied al in cultuur gebracht werd in de late middeleeuwen. Vanaf de zestiende eeuw is er steeds sprake geweest van bebouwing in het gebied.

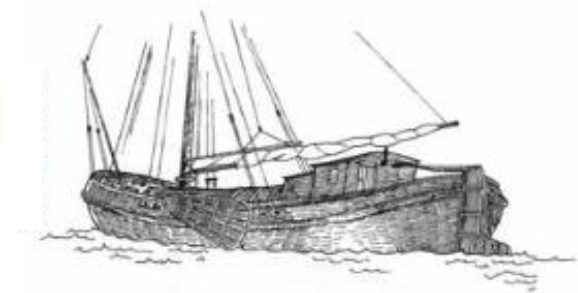
¹²⁴ Van Peer *et al.* 2017: 380-390

4 Sociologische situering

4.1 Scheeps- of lijntrekkers

Werchter was niet enkel strategisch, maar ook economisch zeer goed gelegen aan samenvloeiing van Demer en Dijle. Dit zorgde voor een wijd verspreid netwerk en lokale tewerkstelling van scheepstrekkers. Het trekken van de schepen gebeurde eeuwenlang door de schepen vanaf de rivieroever voort te trekken of in schipperstermen uitgedrukt te 'jagen' wanneer de zeilen niet konden worden gebruikt of als de schepen niet met zeilen waren uitgerust¹²⁵. Vandaar de term 'jaagpaden'. Het opgaande tij van de zee liet de lijntrekkers in de Dijle (minder in de Demer), immers toe de schepen stroomopwaarts te trekken tot aan de brug in Muizen. Daar namen de scheepstrekkers uit Mechelen het over en zij trokken de boot tot in de haven van Mechelen. Daar werd de vracht overgeladen. De talrijke sluizen konden immers geen doorvaart verlenen aan deze grote schepen. De lading kwam op zogenaamde *Dijlepleiten*¹²⁶ en werd dan door Rijmenamse trekkers tot in hun dorp gebracht. Het gebruik van dergelijke platbodems met amper een diepte van 1,2 tot 1,5m was noodzakelijk, gezien de geringe diepgang van de Dijle en Demer.

Fig. 39: Een typische platbodem (<http://www.rlnh.be>)

In oostelijke richting trokken de lijntrekkers de schepen tot in Betekom en gaven daar het touw door aan de gilde van Aarschot. Deze trokken de boten tot aan de sluis in Testelt. Daar nam een andere gilde het over tot in Zichem waar de boten op hun beurt tot in Diest werden getrokken. Elke gilde had aldus een stuk Demervallei onder zijn bevoegdheid en vroeg een aparte bezoldiging, wat het vervoer vrij duur maakte.

Het scheepvaartverkeer geschiedde op zogenaamde *vaerdaghen* nl. drie dagen per week: woensdag, vrijdag (behalve Goede Vrijdag) en zondag. Dan werden de stuwen of primitieve sluizen geopend en moesten de molenaars hun molen stilleggen om de schepen voorrang te lenen.

De scheepstrekkers waren verenigd in gildes. Reeds tijdens de middeleeuwen bestond het "*Sciptreckers-Ambacht*" te Rijmenam en het "*Ambacht vanden Treckerijen tot Werchter*" of de boottrekkersgilde te Werchter. Een verordening van hertog Jan III uit 1327 vermeldt reeds heel wat scheepvaartverkeer op de Dijle. De gilde bestond tot in de 20ste eeuw (in 1914 trokken zij nog 300 schepen¹²⁷).

¹²⁵ Sommige schippers hadden zelf paarden aan dek, zodat ze geen jaagpaard dienden te huren. Volgens veel schippers was de ideale combinatie één paard met één muilezel. Een paard was sterker maar een ezel had meer uithoudingsvermogen en minder grillen.

¹²⁶ "Pleyten", "pleit" komt van "plat". Het was gekend als vrachtschip in de Lage Landen. Het was een platte boot die door paarden en/of muilezels en/of scheepstrekkers werd voortgetrokken en louter bestemd was voor de binnenscheepvaart. De lengte varieerde tussen de 23 en 27 meter, de breedte was ongeveer 5 meter. Stroomafwaarts liet het zich met de rivier meevaren of spande het de zeilen. Op het dek stond een verblijf voor de schipper. Langs weerszijden van de boot bevonden zich twee zogenaamde zwaarden. Dit waren platte houten panelen die konden worden neergelaten om bij te sturen en om tegen de wind te varen. Ze beletten ook het afdrijven van de boot bij zijdelingse winddruk.

¹²⁷S.n., 1980: 17.

Fig. 40: Praalstoet ter gelegenheid van de huwelijksverjaardag van Felix Van Roost in 1913: uitbeelding van "Het Ambacht van de Scheepstrekken" als verwijzing naar de heroïsche tijd, op een ogenblik dat de scheepvaart op Dijle en Demer aan het uitsterven was (Aerts 1993: 151)

Fig. 41: huidige voorstelling van de scheepstrekken, tijdens de pinksterprocessie (S.n. 1980: 17)

Om lid te worden van deze gilde moest men voorgedragen worden door een of meerdere oudere leden. Het was ook mogelijk om lid te worden indien men een bijdrage in de kas stortte. Dit bedrag was wel tweemaal zoveel als het lidgeld van een persoon die werd voorgesteld¹²⁸. Het betalen van dit lidgeld verschafte de leden het recht, tegen vergoeding, de boten te trekken. Rond 1900 bedroeg de vergoeding 62,5 cent per voltooide opdracht. Hiervan moesten ze wel 36 cent aan de kas van de gilde afstaan om hun jaarlijkse feestdagen, nl. het teerfeest (24 juni op Sint-Jan) en het kapdagfeest (in oktober), te bekostigen. Tijdens de kapdag werden alle struiken langs de oevers van de Dijle verwijderd. Deze eet- of teerfeesten en carnaval waren bijzonder populair. De scheepstrekkenersgilde vormde toen een belangrijke schakel met de andere plaatselijke verenigingen.

Nadat de kandidaat-scheepstrekker zich gedurende enkele maanden bewezen had, werd over hem in het toenmalige stamlokaal "In de Kroon", onder de kerktoeren van Werchter, een beslissing genomen. Stemde het bestuur voor zijn opname in de gilde, dan mocht de nieuweling zijn eed van trouw afleggen. Eens lid van de gilde, of van het ambacht moest men beginnen als knecht. Ze stonden op de vaardagen aan de sluis van Werchter en hadden als opdracht de sasdeuren regelmatig open- en dicht te draaien. Ze waren verplicht 's morgens om 5 uur op hun post te staan en mochten de sluizen slechts bij zonsondergang verlaten. Op de begin- en eindpunten van de trekgebieden stonden eveneens knechten die de wacht optrokken en op de hoorn moesten blazen, telkens ze een vaartuig in het zicht kregen. Wie op dat ogenblik vrij van arbeid was, moest zich, op straf van boete, naar de gekende wachtpost begeven. Waren er geen gildeleden voorhanden dan werden de boten getrokken door de zogenaamde "waelen". Dit waren lieden die geen lid van het ambacht waren. Wie te Werchter buiten gildeverband en zonder toelating schepen trok, werd afgeranseld of/en beboet.

Wie mocht trekken moest elke keer op zijn erewoord beloven de boot tot het einde van het trekgebied in lijn te houden en zich onderweg door niemand te laten vervangen. Aan iedereen was te Werchter één trekbeurt per week verzekerd. De knechten waren verder verantwoordelijk voor het innen van tol op de Dijlebrug. Dit gebeurde in een verdwenen tolhuisje¹²⁹. Dan werd het vaartuig getrokken vanaf

¹²⁸ Ver Elst 1961: volgens de informatie van een der laatste scheepstrekkeners, Louis Bruyninckx uit Werchter, geboren te Werchter op 5 augustus 1867 en overleden te Mechelen op 6 februari 1959.

¹²⁹ Aan het tolhuis moest een soort belasting voor de schepen op de Demer betaald worden. Dit was bv. ook het geval aan de brug in Betekom. Onderaan de brug was er een houten constructie die pas openging na het betalen van de tol. Samen met de betaling van de scheepstrekkeners maakte de tol het de scheepvaart op de Demer duur. Vandaar ook dat transport tot Diest vanaf het midden van de 19e eeuw niet meer rendabel was.

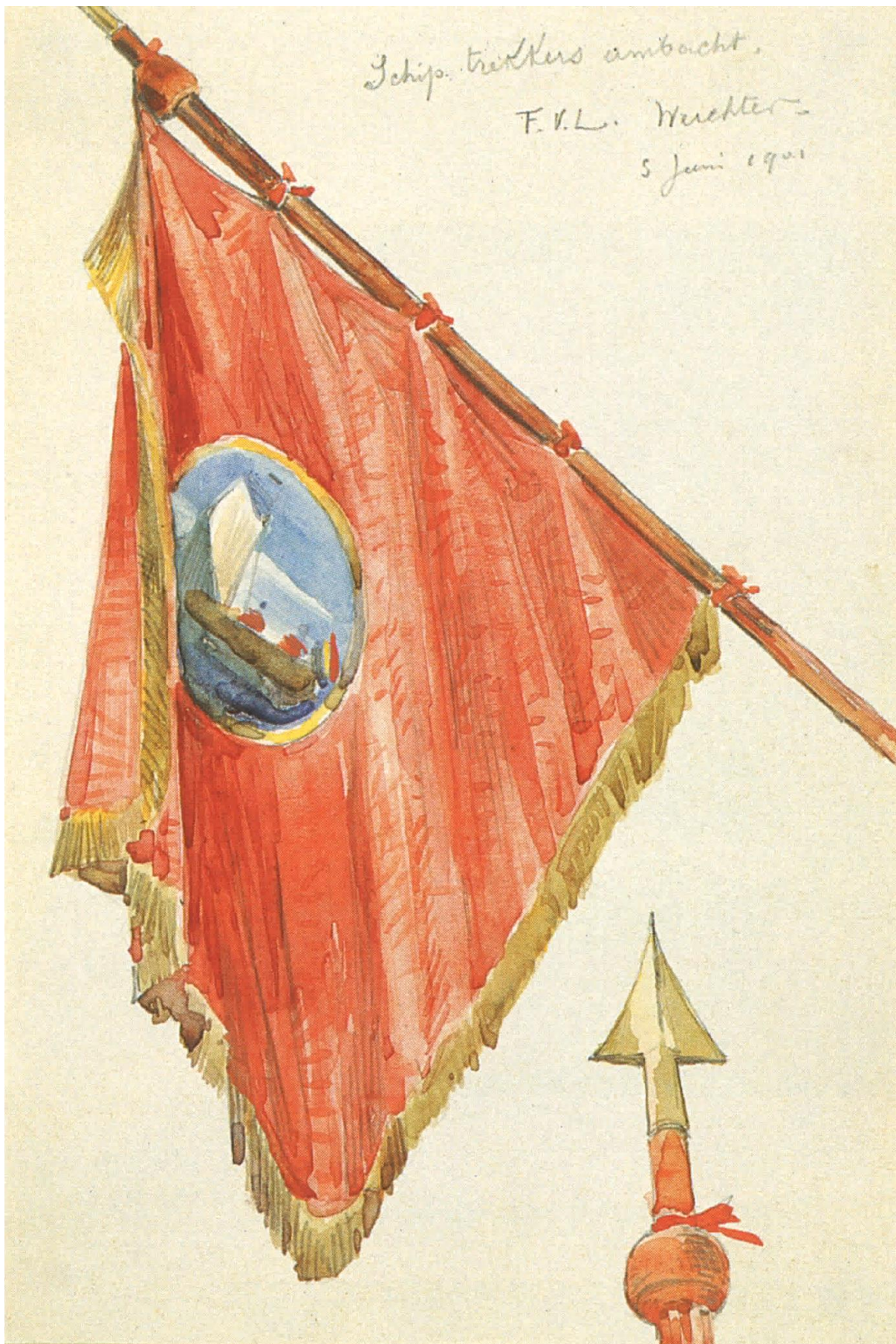

Fig. 42: Vaandel van het Werchterse schippersambacht door Frans Van Leemputten in 1901, telg van het internationaal bekende Werchterse schildersgeslacht, Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (Van Eldere 1995: 110)

de Hansbrug waar de Werchterse gilde de last overnam tot aan het kasteel van Rivieren te Betekom op de Demer. Hier nam de Aarschotse gilde het over. Bij grotere schepen werd, als de omstandigheden langs de rivier het toelieten, meestal met paarden of ezels gejaagd. Bij schepen tot zowat 12 meter gebeurde het jagen met mankracht. Het één en ander was natuurlijk afhankelijk van de af te leggen afstand en de omstandigheden.

Fig. 43: Het tolhuis op de Demer te Betekom. Een recente evocatie met toeristisch oogmerk.

Niet alle trekpaarden waren bruikbaar voor de trekvaart. De paarden moesten namelijk scheef stappen met gekruiste poten vanwege het gevaar zichzelf in het water te trekken. Een scheepstrekterspaard werd wegens deze schuine stap onbruikbaar voor andere doeleinden. Deze paarden waren op het trekken van schepen getraind en bleven altijd in rechte lijn met de treklijn. Juist daardoor stonden ze gedeeltelijk schuin op de dijk en plaatsten ze hun voor- en achterpoten op een speciale manier. Ze kruisten als het ware min of meer de poten om een voorwaartse trekkracht uit te oefenen. Gewoonlijk waren enkel de voerman en de paarden gedurende het volledige traject aanwezig. De paarden trokken rechts, de lijntrekkers links van de boot. Naargelang het gewicht van het schip werd er door vier, drie of twee paarden getrokken. Bij vier paarden werden er te Werchter drie scheepstrekters gebruikt, voor de rest twee. Dit aantal diende streng te worden gevolgd: zo stond in het boeteboek van het ambacht van Werchter te lezen dat een zekere F. Vermeulen gestraft werd omdat hij alleen getrokken had met twee paarden. Er diende tevens een boete worden betaald als de touwen werden gewisseld zonder dat de knecht op de hoorn geblazen had of als boten in de steek werden gelaten. Verder waren er boetes voor wie ruzie maakte, vocht, vloekte of zijn godsdienstige plicht verwaarloosde. Alle ontvangen boetes werden verplicht in het gildeboek opgetekend door de penningmeester, die zelf echter geen deel uitmaakte van het eigenlijke bestuur en ook buiten de gilde werk verrichtte.

De paden langs de Dijle werden (en worden soms nog steeds) jaagpaden genoemd. Het was dus het pad langs de oevers van de rivier dat oorspronkelijk door de scheepstrekkers werd gebruikt. Om de vele meanders bij het terugkeren niet allemaal opnieuw te moeten afwandelen hadden de jaagpaden ook afsplitsingen die dwars door de weides of het veld liepen. Allerlei regels zorgden ervoor dat deze paden gevrijwaard bleven. In 1845 mocht er pas op 7,80 meter van het jaagpad gebouwd worden zodat de

scheepstrekkeners steeds genoeg ruimte hadden. Een eeuw later werd dit teruggeschoefd tot 5 meter. De paden werden verder ook gebruikt om op waterwild te jagen. Ze werden vroeger onderhouden door de heffing van een jaagpadgeld. Boeren over wiens land een jaagpad liep, waren verplicht dit pad begaanbaar en de oevers vrij van obstakels te houden. Het mocht dus niet met rasters afgesloten worden. Wanneer er een scherpe bocht in het vaarwater was, stond er langs de oever soms een zogenaamde rolpaal, waarrond de jaaglijn geleid werd, om te voorkomen dat de lijn over de bocht werd getrokken en het schip uit de as van het vaarwater zou lopen. De jaagpaden verdwenen na de Tweede Wereldoorlog toen de binnenschepen geleidelijk meer en meer werden uitgerust met een eigen motor.

Fig. 44: Uithangbord van de herberg uit de Stapelhuisstraat te Leuven (Verelst 1961: 37)

Door de primaire omstandigheden was het onmogelijk om de transporten volledig te plannen. De verschillende jaargetijden, hoog en laag water, regen en storm of ongevallen met schepen of paarden konden het verloop van de reis drastisch beïnvloeden. Voer men "te berg" (opvarend) dan was het met mankracht best lastig en zelfs als men "te dal" (met de stroom mee) trok was het moeilijk. Had men dan de wind tegen was het zeer zware arbeid. Langs het jaagpad waren in alle dorpen herbergen en stallingen, waarin mensen en paarden konden overnachten. Aan

de voorzijde van deze herbergen werden paarden vastgebonden aan de voorziene ringen en konden de geleiders genieten van een pint bier. De scheepstrekkeners boden er tevens hun diensten aan. Vooral in herbergen op plaatsen waar de treklijnen werden doorgegeven. Te Leuven kon men zo in de Stapelhuisstraat een uithangbord zien hangen boven de inrijpoort van de voormalige stallingen, waar de paarden van de scheepstrekkeners op de Dijle en later op het kanaal Leuven-Mechelen ondergebracht werden. Het stelde een ingespannen trekpaard voor met als opschrift 'In het oud trekkershuis'. Scheepstrekkeners konden hier overnachten. Het gebouw werd in 1968 afgebroken.

Regelmatig zaten de vaartuigen in de oever of het slib vast. Daarom werd aan de opleiding van de toekomstige lijntrekkeners veel belang gehecht en werd er van hen geëist dat ze de twee rivieren en meanders, de oevers en doorgangen van buiten kenden om de ondiepe delen te vermijden. Er was verder een groot vakmanschap nodig om rekening houdend met de stuwkracht van het water de boot niet te laten vastlopen in de bochten. Alleen de sterkste mannen kwamen in aanmerking. De lijntrekkeners moesten het schip zo goed mogelijk "in de lijn", d.w.z. in het midden van de Dijle en Demer houden.

Dit scheepvaartverkeer kende rond 1550¹³⁰ zijn grootste bloei, zo legden bv. in Leuven 670 schepen aan. Meer dan de helft van de Werchterse inwoners waren toen lid van het ambacht¹³¹

¹³⁰ Van Royen en Vandegoor, 1994: 41.

¹³¹ Aerts 2004: 235-258.

Fig. 45: Scheepstrekters te Werchter ter hoogte van de Onze-Lieve-Vrouwekapel aan de Hanewijk (Verelst 1961: 9).

Tot vóór de aanleg van de vaart tussen Leuven en Mechelen in 1750 en de spoorlijn tussen Hasselt en Leuven in 1865 vond het voornaamste vervoer plaats via de Demer. Biervaten, stenen, hooi, steenkool, graan, gerst, hout, enz. werden met deze vaartuigen vervoerd. Het finaliseren van deze grote infrastructuurwerken zou echter het einde inluiden van de dure binnenscheepvaart op Demer en Dijle.

Bij de voltooiing van de vaart in 1755 zakte het waterpeil van de Dijle zo ver dat het voor zwaardere schepen onmogelijk werd langs de Dijle Werchter en langs de Demer Aarschot of Diest te bereiken. Verder werd met de inhuulding van de Leuvense vaart alle scheepstrektersgilden opgeheven. Voortaan zouden private firma's zelf mogen instaan voor het vervoeren van hun goederen. In 1861 werden enkel nog lichtere vaartuigen tot Diest getrokken om er graan af te zetten en bier op te halen. Bovendien werden na WO I de meeste schepen met een motor uitgerust zodat de scheepstrekters volledig overbodig werden. Volgens de registers zouden er in 1914 nog 300 schepen getrokken geweest zijn¹³². De laatste schepen zouden in de jaren '30 van vorige eeuw op de Demer gesignaleerd zijn. Ze waren toen een echte attractie waar het hele dorp naar kwam kijken.¹³³ De tanende scheepvaart op de Dijle en de Demer verplichtte de scheepstrekters een andere werkgelegenheid te zoeken in de landbouwsector als witloof- of aspergekwaker of als arbeider in de brouwerij of talrijke melkerijen. Met de teloorgang van het scheepstrektersbedrijf zouden ook de bijhorende landschappelijke structuren, zoals de jaagpaden, verdwijnen.

Het ensemble arbeidershuizen langs de Onze-Lieve-Vrouwstraat die in de volksmond gekend staan als de scheepstrekterswoningen, is representatief als streekeigen huisvesting van deze sociale klasse. De woonvorm toont nog sporen van de typische indeling met een schuur, woningen en de typische aanhorigheden als een bakoven.

4.2 Brouwers en herbergiers

Voor het gewone volk was bier in de middeleeuwen de gebruikelijke drank. Het was veiliger dan water, omdat het water in de steden vaak vervuild was, terwijl bier bij de bereiding gekookt en gefilterd werd. Bovendien was bier voedzaam: het bevatte graan en de gist was rijk aan vitamine B en andere nodige stoffen. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat het middeleeuwse bier vrij weinig alcohol bevatte. Het brouwen van bier werd in de middeleeuwen voornamelijk een huishoudelijke bezigheid, en door vrouwen gedaan. Al snel ontstonden er ook in de Lage Landen professionele bierbrouwerijen die in hun kleinste versie gekend werden als paenhuysen. Zo leert een gouache uit de albums de Croÿ ons dat rond 1596-1598 reeds een brouwerij te Werchter gevestigd was aan de Dijlebrug (*cfr. supra*). Het nodige water werd door de hier gevestigde brouwers via een grote zwaaiarm rechtstreeks 'geput' uit de Dijle.

Tijdens de middeleeuwen brouwde men op het platteland het meeste bier artisanaal op de grote pachthoeven¹³⁴. Heel wat herbergen ontstonden zo uit deze boerderij-brouwerijen en zouden later als

¹³² S.n., 1980: 17.

¹³³ Tot aan het begin van de 20ste eeuw zou Werchter nog de enige gekende (ceremoniële) scheepstrektersgilde in de Demervallei geweest zijn.

¹³⁴ Er werd niet het hele jaar door gebrouwen, enkel als de voorraad van een brouwsel sterk geslonken was en het op het land niet te druk was. Tijdens de koude maanden liet men het graan gisten tot bier. Een constante kwaliteit werd er niet gehaald. De brouwsels verschilden vaak van smaak en alcoholgehalte. Het afval dat achterbleef na de bierproductie, bierbostel of draf genoemd werd als eiwitrijk veevoeder verkocht.

paenhuis benoemd worden. Het bier van de herberg werd opgeslagen in de kelder. Zo is er uit 1693 'Het Gulden Huys' gekend. Deze herberg was eigendom van de Sint-Jorisgilde en lag naast de boerderij 'Den Hert' aan Werchterplein. In 1687 waren er te Werchter (215 gezinnen) zeven brouwerijen. De haardtelling van 1755 vermeldt in Groot-Werchter twintig herbergiers, die tevens en vooral "pachters" waren. Het waren meestal welstellende huisvaders, met vrouw, kinderen en één of twee meiden. Geen enkele komt voor op de lijst van de ondersteunden van de H. Geesttafel. Zo brouwden de families Geens tijdens de 17de en Michielsen tijdens de 18de eeuw hun bier in de brouwerij 'Den Bonten Os', gelegen tussen de Dijle, Amerstraat en Onze-Lieve-Vrouwstraat. In 1775 kocht Gielis Van Langendonck de gebouwen. Tussen de kerk en de omgrachte pastorie van Werchter, ongeveer op de plaats waar de familie Van Roost in 1868 de brouwerij 'De Palmboom' zou oprichten, stond in de 17de eeuw de brouwerij 'De Moriaan'. Ze was achtereenvolgens eigendom van Hendrik Van Haacht en zijn vrouw Anna De Rijcke, later van de familie Goris. Margriet Goris erfde de brouwerij in 1656, elf jaar later kwam haar jongste zoon uit haar derde huwelijk, Jan van Leemputten in het bezit van de brouwerij. Tot in de 18de eeuw zou de brouwerij blijven bestaan. Tenslotte was er ook nog 'Sint-Joris', gelegen langs de Heerbaan tot Cruys (het latere Tremelo). Dit brouwerijtje hoorde in de 17de eeuw toe aan de familie Anthonis, die het in 1747 verkocht aan Antoon van Leemputten uit Baal¹³⁵.

Met de industrialisering werd het mogelijk op nog grotere schaal bier te brouwen. Bovendien gaven nieuwe technieken brouwers de gelegenheid het proces te vereenvoudigen. Bier werd hierdoor een veiliger, maar ook voorspelbaarder product. In 1852 legde in België een nieuwe brouwwet een minimum van 300 kilogram grondstoffen per brouwsel op. Het gevolg hiervan was dat in de 19de eeuw vele kleine brouwerijen verdwenen, omdat zij eenvoudigweg niet zoveel bier brouwden en er een uitkristallisering van de sector volgde. In Werchter zou dit betekenen dat de snel groeiende brouwerij van Felix Van Roost snel alle andere sectoractiviteit zou overvleugelen en wegconcurreren. Brouwerij 'De Palmboom' werd een feit (cfr. infra).

Het is moeilijk te zeggen hoeveel cafés er in Werchter in een bepaalde periode geweest zijn, maar Herman Voets heeft er in zijn studie rond de Jack-Op de laatste 150 jaar een 70tal kunnen traceren¹³⁶. Dit maakte dat in er in het centrum bijna om de twee huizen een café was. De meeste van deze herbergen waren eigendom van de brouwerij Jack-Op. De mensen huurden een huis van de brouwerij maar moesten er verplicht café in houden. Meestal was het de vrouw die het gelag uitbaatte.

Op onderstaande kaart wordt een overzicht gegeven van de herbergen die konden getraceerd worden binnen de dorpskern van Werchter, namelijk een 35tal. Gelokaliseerd ziet men: 7) Tweebruggestraat 2: In den Anker, café en beenhouwerij vanaf 1922, 10) Tweebruggenstraat 5: Rome, café en fietshersteller sinds 1947, 11) Dorpsplaats 5: Bij den Kuiper Louis, 12) Dorpsplaats 4: Bij den blokmaker, 13) Dorpsplaats 7: Bij Jules van Geel, 14) Dorpsplaats: Henke kazaar, café en bakkerij, 15) Dorpsplaats: Dikke Tille Vermeulen, 16) Dorpsplaats: Miepjesa, café en steenbakkerij sinds 1933. Vanaf 1935 was er wipschutting. 17) Kerkplein: Soi van de Pottfeer, café en ketellapper, 18) Walstraat: Bij Arnou, 19) Dorpsplaats 16: Constant De Rees, café en coiffeur, 20) Dorpsplaats 31: Frans t'Servranckx, herbergier en handelaar in mengvoeders, 21) Ambachtstraat: Nette Maes, 22) Ambachtstraat: dubbelwoonst café in Keerbergen en De Mambo, 23) Ambachtstraat: dubbelwoonst, café Belleke van de Leppe (later Den Boembardon, Klein Limburg en De Watergeus), 24) Ambachtstraat: In de zweep, 25) Ambachtstraat: café en zaal Gabrinus, 26) Ambachtstraat, Stanse van Predenke, 27) Ambachtstraat: bij de Slinke, café, bakkerij en winkel met krachtvoeders, meel en likeur kon kopen, 28) Ambachtstraat: Linne van de Pit en café De Bannelingen, 29) Ambachtstraat: Petrus Stroobants, herbergier en klompenmaker, 30) Plein: Roos van Predankje en zaal De nieuwe kroon, 31) Plein: Jef De Vadder, duivenlokaal en kleermaker, 32) Plein: Boek Kloemp, 33) Plein: Bij Frans Holemans, herbergier, bakker en winkelier, 34) Plein: Jan De Becker, 35) Plein: Jan Eraly, hoefsmid, fietsenmaker en herbergier, 36) Sint-Jansstraat Den Blok, 37) Plein 20: Irma van Claron.

¹³⁵ Vandecauteer 1989: 18

¹³⁶ Voets 2010: 119

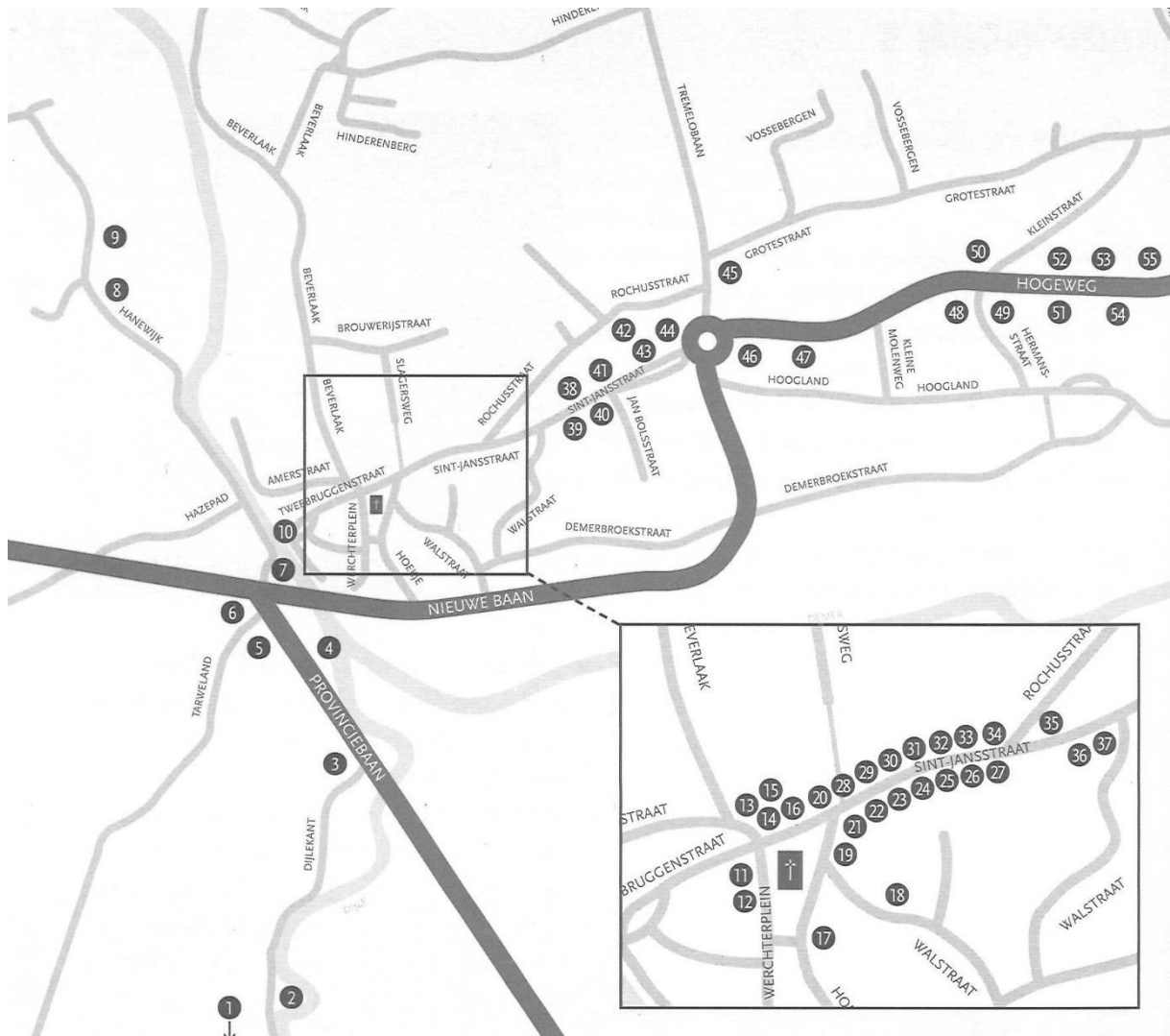

Fig. 46: Overzicht van de gekende cafés in Werchter sinds 1900 (Voets 2010: 120)

In vele herbergen werd het bier zelf op flesjes getrokken. De tonnen die te zwaar waren om in de kelder te zetten, werden dan tijdelijk gestockeerd in een kamer achter het café. De flesjes werden uitgewassen, gespoeld en gekeurd alvorens ze weer gevuld werden. Bij het wassen gebruikte men loden bolletjes om er zeker van te zijn dat alle bezinsel uit de fles verdwenen was; De gevulde flessen, afgesloten met porseleinen beugelstop werden dan in de kelder gestapeld ter gisting.

4.3 Land- en tuinbouwers

Aanvankelijk teelde de Werchterse boer vrijwel uitsluitend graangewassen, in hoofdzaak rogge, het toenmalige broodgraan bij uitstek. De toenemende welvaart die handel en textielnijverheid in de Hagelandse steden in de late Middeleeuwen tot gevolg hadden – hun lakens (wollen stoffen) werden geëxporteerd over nagenoeg heel Europa – zorgde voor een grotere vraag naar veeteelt producten en gewassen voor de textielnijverheid.

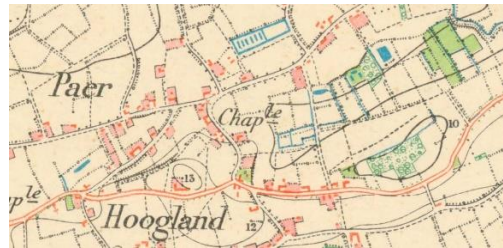
In sommige Hagelandse dorpen speelden de boeren op deze stedelijke vraag in en gingen zij op het periodiek braakliggende akkerland nieuwe gewassen telen zoals vlas, rapen en kleurhoudende planten zoals wede¹³⁷. Ze werden respectievelijk aangewend voor textielproductie en veevoeder. Ook van de boomgaarden waarmee elke woonkern omringd was, kwam een deel van het fruit op de stedelijke markten terecht. Het Hagelandse vee was evenzeer zeer gegeerd in de steden. Vooral in de brede

¹³⁷ Cfr. De Blauwmolen te Nieuwrode, die als wedemolen zijn naam dankte aan de blauwe kleurstof die bij het malen vrijkwam en gebruikt werd in de lakennijverheid.

valleien van de Dijle en de Demer, waar het hooi van een uitstekende kwaliteit was, lieten heel wat stedelijke slagers dieren vetmesten. Ook de Hagelandse kazen, zoals de Witte van Werchter, vonden gretig afzet in de steden.

Fig. 47 en 48: Vlasrooiput achter braakliggend perceel nr. 39 van de Sint-Jansstraat (© WinAr) en de complexen langs de Vondelweg en achterliggend de Grote Straat (kaart van het Dépôt de la guerre uit 1864, NGI). Typisch waren deze putten rechthoekig en ca. 1 m diep zodat de vlasstengels rechtop konden 'roten'. Zeker tot het einde van de 19de eeuw werd er in Werchter vlas gewonnen.

Het Hageland was in de 13de en 14de eeuw een dynamische streek, die haar welvaart dankte aan de bloei van de vele steden aan haar grenzen. De plattelandseconomie geraakte volledig afgestemd op de stedelijke marktbehoeften. Het intensieve karakter van de soms gespecialiseerde teelten, het feit dat er geen nieuwe gronden meer ontgonnen konden worden en de toenemende bevolkingsdruk, maakten echt kleinbedrijf typisch voor de middeleeuwse Hagelandse landbouw.

Als historisch gekende pachthoeven kunnen de 'Hoenderberg' in het centrum van Werchter vermeld worden die in de 17de en 18de eeuw eigendom was van de familie Wouters en later van de familie Bries. Boerderijen met een meer olijke naam waren er ook als in 'De Drij Klotten' en 'De Laatste Stuiver' in het Solferstraatje¹³⁸.

Zolang het met de stedelijke economie goed ging, maakte ook de Hagelandse boer het goed. Vanaf de 15de eeuw zette zich echter een kentering in. De economische crisis nam scherpere vormen aan door de intrede van de 'moderne' oorlog die tot het midden van de 18de eeuw constant aanwezig zou zijn in de streek. Het zou dan ook duren tot de tweede helft van de 18de eeuw dat de Demerstadjes hun functie als regionale marktcentra voor het omliggende platteland terug konden innemen.

Tegelijkertijd werd in Brabant ook de teelt van de aardappel veralgemeend. Dit nieuwe knolgewas heeft een belangrijke rol gespeeld in de strijd tegen de dodelijke epidemieën als tyfus, pest, cholera, etc. vermits het de mensen een belangrijke aanvulling bij het dieet gaf. Bovendien leende de intensieve aardappelteelt zich bijzonder goed van de kleine Hagelandse landbouwbedrijfjes.

Het zou duren tot het einde van de 18de eeuw alvorens het bevolkingscijfer weer het peil van de late middeleeuwen was. Of dit ook voor de welvaart gold, kan echter niet zonder meer gesteld worden. Daarvoor was het Hagelandse boerenbedrijf te kleinschalig en was de marktfunctie van de omringende stadjes te zeer verzwakt.

In de nasleep van de Franse revolutie en de inlijving van België bij Frankrijk verwierven de gemeenten in 1792 de eigendom over de woeste gronden waarvoor de voormalige heren geen eigendomstitels meer konden voorleggen. Toch hielden nog vele gemeenten zich vast aan de eeuwenoude gebruiksrechten die aan deze gemeenschappelijke gronden verbonden waren. Alleen in de Demervallei werden tussen ca. 1780 en 1850 talrijke hooi- en weilanden in akkerland omgezet. Dit werd noodzakelijk door de aanhoudende bevolkingsdruk en mogelijk door het bestaan van verbeterde ploegen (en later gemotoriseerde landbouwtuigen), geschikt voor de zware kleigronden.

¹³⁸ Vandecauteer, 1989: 12.

Fig. 49: Veel volk op de wekelijkse aspergemarkt te Werchter. Het ensemble arbeidershuisjes voor werknemers van Jack-Op met de belendende cafés van Henke Kazaar en Tille Vermeulen staat centraal in beeld. (archief Willy Bollens).

In de vochtigste gebieden van de Demervallei werd historisch turf gestoken. In 1847, na de zware landbouwcrisis uit 1840, nam de Belgische regering de draad van de ontginningspolitiek weer op en

verplichtte ze de gemeentebesturen hun gronden in teelt te brengen of te verkopen. Grote complexen minderwaardige grond (zure zandgrond) konden, dankzij de invoering van de kunstmest, in cultuur gebracht worden. Deze nieuwe ontginningsbeweging leidde tot een snelle toename van kleine verspreide boerderijtjes. Meer dan de helft van deze kleine bedrijfjes werden uitgebaat als bijverdienste¹³⁹. Zo werd de witloofteelt belangrijk in Rotselaar en Werchter. Daarnaast bleek de zandige grond van Werchter uitermate geschikt voor de aspergeteelt. Rond de eeuwwisseling verkochten de schippers de eerste aspergeplanten langs de Dijle en Demer aan Werchterse schipstrekken. Aangezien zij meer en meer op zoek waren naar een vervangingsinkomen¹⁴⁰, nadat de schipperij na de Eerste Wereldoorlog teloor ging, werden in korte tijd in Werchter (maar ook in de andere Dijle gemeenten Rijmenam, Keerbergen en Haacht) veel asperges geplant. Door de aanleg van de tram en de verdere uitbouw van het transport werden deze producten ook “uitgevoerd”. Door de opkomst van conserven einde 19de eeuw ontstond er een nieuwe marktafname.

Na de Tweede Wereldoorlog zouden nog meer open valleien verdwijnen door de dalende hooiprijzen en de daarmee verbonden aanplanting van populier- en of canadabossen op de niet meer gebruikte hooilanden. Populier werd na de teloorgang van de hooihandel gezien als hét nieuwe succesvolle landbouwproduct van de Demervallei. Dit consumptiehout zou als grondstof dienen voor lucifers, kratten, paletten en klompen. Althans, dat waren de verwachtingen in de jaren 1950. Te natte gronden en schimmelziektes zorgden echter voor tegenvallende opbrengsten. Voor tal van boeren betekende dit het einde van hun stiel.

¹³⁹ Vlieberg 1921: 126-127.

¹⁴⁰ Een andere (bij)verdienste was het palingvissen in de Demer. De vissen genoten een goede reputatie en werden verkocht aan de betere restaurants in Brussel en Leuven. Zowat iedereen viste op paling, al mochten er slechts enkele het op commerciële schaal doen. De Demer werd hiervoor in stukken verpacht. De hoogste bieder mocht een aantal jaar op een bepaald stuk op paling vissen. De van de Tiense fabrieken, via de Gete, afkomstige vervuiling was echter zo nefast voor het visbestand dat er reeds in 1912 een betoging ter behoud van de Demer door de Hagelandse gemeenten werd gehouden te Brussel. Het zou echter niet baten. Vanaf 1950 was het water van de Demer zo vervuild dat de vis niet langer paaide in de rivier. (Pers. comm. Luc Vervoort)

Fig. 50: De asperges werd nauwkeurig bekeken alvorens tot aankoop over te gaan (archief Willy Bollens)

Tot diep in de jaren 1980 bleef men echter populieren aanplanten. Waar begin 20ste eeuw het landschap rond de Demer nog erg open was en waar men kilometers ver kon kijken, zou door de beemdenontginning en de massale populierenaanplant rond de jaren '50 de vallei een erg gesloten karakter krijgen.

4.4 Melkerijen

Reeds in de middeleeuwen waren de lokale runderen en kazen zeer gewild in de steden. De Demervallei was immers een uitgestrekte vlakte met hooi- en weilanden, ideaal om vee op te vetten. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat er eind 19de eeuw tal van melkerijen aan de rand van de Demervallei gevestigd waren. Met hondenkarren of met paard en kar werden de melkkannen bij de boeren opgehaald, in de melkerij gezuiverd en voor verkoop klaargemaakt. De melk uit de Demervallei had aan het begin van de 20e eeuw een uitstekende reputatie en werd zelfs tot in Haspengouw geleverd.

De in de literatuur oudst teruggevonden melkerij is deze van het Duits echtpaar Kostermeyer die na een zeer succesvolle opstart in Rotselaar in 1896 zijn bedrijvigheden herlokaliseerde naar Werchter in 1908. Het bedrijf werd gepositioneerd aan de Haachtse Steenweg langs de tramlijn, zodat de melkerij gemakkelijk naar andere steden als Brussel en Leuven kon uitvoeren. Het bedrijf floreerde en telde in zijn hoogdagen tot 30 arbeiders in dienst. Hoewel het bedrijf (omwille van de nationaliteit van zijn eigenaar) grotendeels ongeschonden uit de Eerste Wereldoorlog kwam, was de situatie na de wapenstilstand onhoudbaar en werd de melkerij gesloten. De familie Kostermeyer verhuisde met stille trom eind november 1918 terug naar Duitsland¹⁴¹.

¹⁴¹ Vandecauteer 1989: 27-28

Fig. 51: De oude gebouwen van de melkerij Kostermeyer werden na WOII erg verbouwd door zagerij Wouters (www.delcampe.net)

De bedrijfsgebouwen zouden overgenomen worden door de broers Jan en Alphons Vermynen. Zij zouden de stoommelkerij en alles wat er aan verbonden was, verder uitbaten. De zaak floreerde en stelde een 15tal man te werk. De melkerij zou echter in 1940 de genadeklop krijgen. Niet zozeer de Duitse inval in mei betekende het einde van de bedrijvigheid. Wel het Besluit van de Secretaris-Generaal van Landbouw, waarbij de niet-coöperatieve melkerijen hun werking moesten staken, betekende het einde van melkerij Vermynen¹⁴².

Fig. 52: Het zelfde zicht, Bij de aanzet van de Haachtsesteenweg, enkele decennia vroeger dan fig. 49. In 1924 bouwt één van de gebroeders Vermynen, een villa naast zijn melkerij. Anno 2019 is deze villa het enige nog originele gebouw in deze rij. Bemerkt ook de aftakking van de tramsporen naar de melkerij.

Ook voor de naburige melkerij Van Leemputten betekende de veranderende wetgeving het einde van de bedrijvigheid. Deze melkerij zou direct na 1918 opgericht worden door Vital Van Leemputten in het begin van de Hanewijk. Zijn twee zoons zouden het bedrijf

beheren; Alfons zorgde voor de melkophaling, - en de verwerking te Werchter en vervoerde via de tram het product naar Schaarbeek waar zijn broer Henri de melk in Brussel aan de man bracht¹⁴³.

4.5 Drukwerk

In de Sint-Jansstraat waar later brasserie Sint-Jan zou gevestigd worden, tegenover de in 1982 afgebrande zaal Gambrinus, vestigde Prudent Drijvers zich als drukkers, kaarsenmaker en pannembakker. Vooral dit laatste ambacht zorgde na de Duitse inval en verwoesting van Werchter in 1914 voor heel wat omzet, zodat er vijf werklieden konden te werk gesteld worden. Drukken bleef echter het hoofddoel van Prudent.

In 1906 kwam zoon Gustaaf in de zaak, maar ook hij was op enkele bijberoepen aangewezen. Zo was hij ook koster, landmeter en fotograaf. In de drukkerij werden op dat moment drie arbeiders te werk gesteld. Het drukwerk betrof hoofdzakelijk strooibiljetten, doodsberichten en –beeldjes, duivenuitslagen en notarisaffiches (telkens één voor de zeer talrijke herbergen in Wakkerzeel en Werchter).

¹⁴² Vandecauter 1989: 29

¹⁴³ Vandecauter 1989: 29

Fig. 53: Nieuwjaarskaart van het drukkersgezin Gustaaf Drijvers-Alice Viskens waarbij de ontvanger een gelukkig 1917 wordt gewenst (https://www.europeana.eu/portal/en/record/2020601/contributions_6022.html)

Natuurlijk was het familiale bedrijf ook verantwoordelijk voor het drukken van de vele boeken van oom priester/pedagoog Frans Drijvers en het streekblad Dijle- en Demergalm¹⁴⁴. Na 1945 specialiseerden de zonen Drijvers zich in het drukken van etiketten van bier- of limonadeflessen en verpakkingen. Het bedrijf telde 15 werknemers. Toen de brouwers overschakelden op ingebrende reclame op de flessen viel de drukkers-activiteit

aanzienlijk terug. Met het invoeren van strengere reglementering op de voedingswaren; waarbij er op de etiketten telkens de ingrediënten, houdbaarheid naast een streepjescode van het product moesten aangegeven worden, kreeg de drukkerij een laatste keer een nieuwe impuls. Drukkerij Drijvers zou uiteindelijk na een geschiedenis van meer dan 100 jaar werking versmelten met een Aarschotse drukkerij en 'vervellen' tot 'Interlabel'¹⁴⁵.

4.6 Kleinhandel

In 1775 kocht Gielis Van Langendonck de oudere brouwerij 'De Bonte Os' die tussen de Dijle en de Amerstraat stond. In 1800 werd er Antoon Van Langendonck er geboren en hield er later een specerijenwinkel open. Zijn zoon Jan (1841) zou op zijn beurt verhuizen naar de overkant van de weg, met meenemen van de winkel. Opvolger Jozef (1882) breidde tussen 1905 en 1920 de winkel uit met ijzerwaren, hout en andere materialen. Terwijl Bruno Van Langendonck (1913) na de vernielingen van 1945 alles zou veranderen, vergroten en specialiseren. Het bedrijf zou volledig afgestemd worden op de verkoop van deur- en raambeslag. De handel werd door Bruno verkocht in 1993 en de handel verhuisde rond 2013 naar Tremelo.

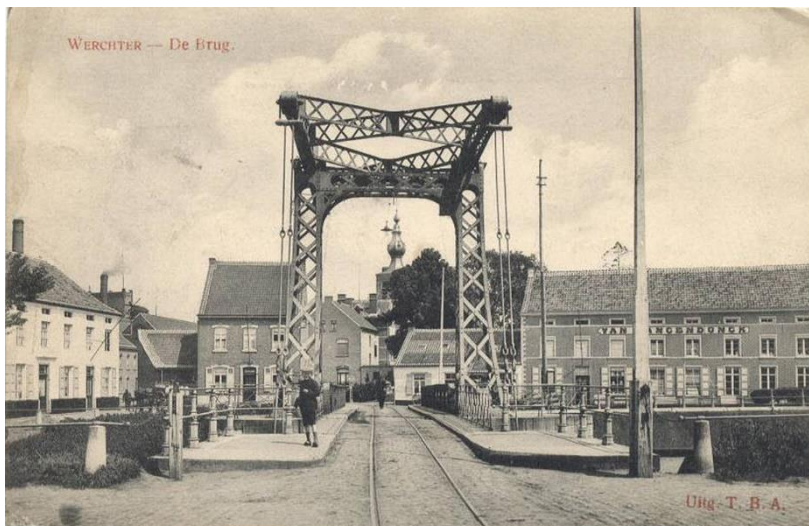

Fig. 54: Zicht op de trambrug vóór de Eerste Wereldoorlog. Café en fietshandel 'In Rome' stond centraal op wat later Tweebruggenstraat zou worden. Links en rechts geflankeerd door resp. zagerij Wouters en handel Van Langendonck. (www.delcampe.net)

¹⁴⁴ Frans Drijvers werd op 4 april 1858 geboren in de Kapelstraat in Rotselaar (op een boogscheut van het plein dat nu zijn naam draagt) als zoon van de orgelbouwer Leonardus Drijvers en Rosalia Van Tongelen. De Vlaamse zaak, geloof, sociale actie en onderwijs zijn de belangrijke pijlers in het leven van Frans Drijvers. Zijn hele leven ijverde hij voor de vervlaamsing van de Katholieke scholen en het is mede dankzij hem dat er nu in het Nederlands kan worden gestudeerd. In de winter van 1880-81, toen hij aan het Groot Seminarie van Mechelen studeerde, lag Drijvers mee aan de basis van de oprichting van het jongerentijdschrift 'De Student'. Op de eerste pagina van het eerste nummer in 1881 zette hij de inmiddels gekende leuze 'Alles voor Vlaanderen - Vlaanderen voor Kristus'.

¹⁴⁵ Vandecauteer 1989: 49-50

Fig. 55: Zicht (post 1959) op de twee bruggen van Werchter. De Dijle is door ir. Rovers sterk ingedijkt. Zowel zagerij Wouters als Van Langendonck zijn heropgebouwd na de verwoestende mei dagen 1940. Waar het linkse pand nog als een soort van interbellum burgerwoning is opgevat is Van Langendonck een toonbeeld van late Art Deco, met zijn sobere lijnvoering, gele gevelsteen, verspringende gevelvlakken en -volumes en sterke horizontale geleiding. Café 'In Rome' domineert nog steeds het doorzicht naar de latere Tweebruggenstraat (www.delcampe.net)

Aan de overkant van de huidige Tweebruggenstraat kwam, in opvolging van de maalderij van vader Kamiel Wouters, een zagerij. Nadat het kleine bedrijf – samen met de andere huizen rond het plein, ten prooi gevallen was aan de oorlogsvernielingen werd het bij opbouw sterk uitgebreid. Na de Tweede Wereldoorlog zou het bedrijf nogmaals substantieel vergroten met het opkopen van de melkerijgebouwen van Klostermeyer en Vermeylen langs de Haachtse steenweg om er opslagplaatsen van te maken. Deze gebouwen dienden echter door de familie Wouters sterk verbouwd te worden als gevolg van de geleden schade tijdens de gevechten van mei 1940.

Zowel de zagerij Wouters als de handel Van Langendonck werden door hun strategische ligging aan de Dijle brug zowel in augustus 1914 als mei 1940 zwaar beschadigd, maar ook telkens weer, in een aangepaste contemporaine bouwstijl heropgebouwd.

5 Sociaal-culturele situering

5.1 Religie en volksdevotie

De parochie van Werchter bestond sinds de 12de eeuw uit vier grote gebieden nl. Werchter, Haacht, Wakkerzeel en het gebied boven de Laak. Werchter maakte in de 14de eeuw samen met Rotselaar en Haacht deel uit van de baronie Rotselaar dat in 1533 in handen kwam van het hertogdom Aarschot. De vroegere en belangrijkste gehuchten “van over het water” waren Ninde, Kruis, Ter Emelo, Geestvondel, Langerechten, Laet, Bolloo en Veldonk. Deze gehuchten die nu toebehoren aan Tremelo waren vroeger verbonden met Werchter, als parochie tot 1781 en als gemeente tot 1837. Zo waren de inwoners van Tremelo¹⁴⁶ voor hun kerkelijke en wereldlijke plichten aangewezen op Werchter, die voor bepaalde tijden onbereikbaar was wegens het blank staan van de velden, beemden en weiden. Wakkerzeel werd in 1577 een aparte parochie, Tremelo in 1783. In 1795 werd Werchter een zelfstandige gemeente. In 1837 werd het gehucht Tremelo een zelfstandige gemeente. Werchter bleef zelfstandig tot aan de gemeentelijke herinrichting van 1977. Het gehucht Wakkerzeel werd op dat moment bij de gemeente Haacht gevoegd en Werchter zelf werd samen met Wezemaal bij Rotselaar gevoegd.

Binnen het studiegebied waren er verscheidene kapellen. De meest tot de verbeelding sprekende zijn de twee inmiddels verdwenen kapellen van Sint-Rochus (op de splitsing Sint-Rochus en Sint-Janstraat) en de Onze-Lieve-Vrouwekapel (de zuidelijke wand van het huidige Werchterplein afboordend). Deze laatste kapel zou in een laatste fase (ca 1861) ook gebruikt worden als gemeenteschool. De Mariakapel was vroeger een druk bezocht pelgrimsoord - er zouden heel wat mirakels en wonderen aan dit beeld kunnen toegewezen worden - en werd dan ook opgenomen als bedevaartbestemming in *Brabantia Mariana tripartita* van Wichmans¹⁴⁷. In het standaardwerk uit 1632 beschrijft de norbertijn op exhaustieve wijze de mariadevotie in Brabant. Met het verdwijnen van de kapel eind 19de eeuw, zou de devotie echter niet stoppen. De verering van de Onze-Lieve-Vrouw van Werchter wordt echter nog steeds verdergezet in de meimaand. Maria wordt nog steeds aanbeden als voorspreekster en helpster op weg naar een nieuw leven bij God. Het beeld werd vroeger gedragen door de scheepstrekken, waarschijnlijk verwijzend naar de legende dat zij het beeld uit het vastgelopen schip haalden. De weg van de Dijle naar de verdwenen Maria- kapel werd tot Onze-Lieve-Vrouwstraat omgedoopt. Anno 2018 wordt het beeld tijdens de processies gedragen door de leden van de KVLV en door kinderen.

In 1982 deed de Werchterse schuttersgilde Sint-Sebastiaan het voorstel aan de parochieraad om het peterschap van de Werchterse Mariakapellen toe te vertrouwen aan de parochiale verenigingen. Een oud-Vlaamse gewoonte dreigde namelijk verloren te gaan, nl. de versiering van de Mariakapel in de meimaand. Deze versiering met hoofdzakelijk papieren rozen gebeurde vroeger door de buurtbewoners. Maar sinds de veranderingen na *Vatikanum II* verloren de bewoners deze gebruiken¹⁴⁸. Bij de toekenning van de onderscheiden kapellen werd aan de schuttersgilde de 16de eeuwse Mariakapel van de Hogeweg toegewezen.

Sint-Rochuskapel in de Sint-Janstraat

De originele kapel was een vrij ruime kapel van alternerend bak- en zandsteenlagen op zand- en ijzerzandstenen sokkel die op een drizijdige sluiting uitliep. De kapel was voorzien van vensters met een gotische inslag. De muren werden begin 20ste eeuw grotendeels gecementeerd. Eind jaren 1970 werd de kapel afgebroken en een nieuwe, kleinere, Sint-Rochuskapel werd aan de overzijde van de straat gebouwd. Het oorspronkelijke Sint-Rochusbeeld zou nu in privébezit opgeborgen zijn. De pestheilige Sint-Rochus bracht de bevolking soelaas en bij de omgang bij een overlijden werd aan deze kapel halt gehouden. Men vertrok bij de kerk, langs de Onze-Lieve-Vrouwstraat en de

¹⁴⁶ Ter info: de parochie Tremelo bestond, maar gemeentelijk hoorde Tremelo nog bij Werchter.

¹⁴⁷ Wichmans 1632: 269-271

¹⁴⁸ Van Rompuy 1986: 48

Fig. 56: zicht op de huidige Sint -Jansstraat met de verdwenen Sint-Rochuskapel op de splitsing van de Sint-Jan en de Sint-Rochusstraat, (www.delcampe.net).

Tweebruggenstraat naar deze kapel. Voor de Sint-Rochuskapel was er een pleintje waar tijdens de Rochuskermis varkentjes werden verkocht.

De schipperskapel in de Hanewijk

Het behoorde tot de traditie van de Werchterse scheepstrekkingen dat de leden zich stipt aan hun godsdienstige plichten hielden. Zo werd iedere gildebroeder, op straffe van een zware boete, verplicht iedere zondag naar de mis te gaan en in de processies te lopen. Zij hadden immers het voorrecht om het Mariabeeld te dragen. Hiervoor kregen zij van de pastoor een financiële vergoeding. Het beeld was een dankbetuiging voor de redding van een schip dat in een oever van de Dijle was vastgelopen. Ze waren verplicht hun goederen aan wal te brengen om de boot terug vlot te krijgen. Toen dit echter niet lukte, herinnerde een matroos zich dat er nog twee Onze-Lieve-Vrouwbeeldjes aan boord waren.

Eerst werd het kleinste beeld uit de boot gehaald. Tevergeefs, pas wanneer het tweede, veel grotere beeld van boord was, geraakte het schip terug op dreef. Men schreef dit toe voorval toe aan de kracht van het Mariabeeld en het werd aan de kerk van Werchter geschonken. Hier werd het lange tijd vereerd. Met Pinksteren werd het aanbeden voor de genezing van oogziekten en verder ter bescherming van de schepen en hun trekkers. Het beeld stond eerste instantie in de 17de eeuwse kapel in de Hanewijk.

Deze kapel zou gebouwd geweest zijn door een schipper die op miraculeuze wijze uit het slib was geraakt. Het is een fraaie barokkapel in zandsteen op een vierkant grondplan met jaartal 1681 op de volutegevel. De voorgevel is voorzien van een venster, verfraaid met barokmotieven en een klein hoofdgestel. De volutebekroning loopt uit op een bol met een kruis.

Fig. 57: Kapel langs de Hanewijk (© WinAr)

Volksgebruiken

Minstens sinds het midden van de 15de eeuw droeg men te Werchter op dinsdag na Pinksteren het beeld van Onze-Lieve-Vrouw rond in een processie, waaraan ook de kapellanen van Rotselaar moesten deelnemen. Nadien kregen de scholieren van Werchter en Rotselaar wit brood. De processie mondde uit in de ruiterprocessie van Werchter. Vandaag de dag gaan beide processies door op Tweede Sinksendag. Over de oorsprong van de deelname van ruiters aan de ommegang is men het nog niet eens. De traditionele versie is verbonden aan de legende van Onze-Lieve-Vrouw die op een nacht op haar eentje de ommegang had gedaan, wat aanleiding gaf tot de komst van ruiters uit het kasteel van Roost (Haacht). Meer waarschijnlijk gaat de ruiterprocessie terug op de paarden van de scheepstrekkingen van Werchter die ingezet werden bij het trekken van platbodems. De processie was

immers ook de ommeegang van de scheepstrekken, die tot deelname statutair verplicht waren. Ze genoten immers het voorrecht zowel het symbool van hun ambacht, een schip, als het miraculeuze Mariabeeld mee te mogen dragen in de ommeegang.

Fig. 58: Brooduitdeling te Werchter door Frans Van Leemputten, 1892 – Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten (Van Eldere 1995: p. 124)

De brooduitdeling te Werchter vindt elk jaar rond 12 maart plaats onder de naam Sint-Gregorekes. Het gebruik is oorspronkelijk ontstaan uit de parochie Sint-Jan-de-Doper te Werchter. Het oudste document waarop de brooduitdeling kan terugvallen, is een testament van een zekere Peter Paeps dat werd opgemaakt in 1632. Als basis voor de schenking van brood aan de armen stipuleerde hij dat een bedrag aan de H.-Geesttafel diende worden overgemaakt. Sindsdien heeft de brooduitdeling standgehouden. Deze bedeling werd bekostigd door schenkingen aan de kerk en later door de gemeente ten gunste van de bedeling aan armen en nadien aan kinderen. Zulke bedelingen vonden nog tot WO I eveneens plaats veertien dagen na een begrafenis van welgestelde burgers. Anno 2018 krijgen de kinderen in Werchter in maart nog steeds een rozijnenbroodje. Tot einde jaren 80 van de 20ste eeuw diende er eerst nog naar de eucharistieviering te worden gegaan. Bij aanvang van de mis lagen de Sint-Gregoriusbroodjes uitgesteld op een tafel.

5.2 Fanfares: hun groot belang in de toenmalige maatschappij

Vanaf 1847 was er in Werchter een bloeiende fanfare onder de naam "Dijle en Demergalm" waarin de mannelijke bevolking zich op muzikaal gebied kon uitleven. De schoolstrijd zorgde echter voor een grote verdeeldheid onder de bewoners en in 1880 werd o.l.v. de pastoor een nieuwe fanfare opgericht onder de naam "De Vlaamse Leeuw". De bisschoppen hadden tijdens de strijd tussen katholieken en liberalen aan de parochies gevraagd om genootschappen op te richten die naast kerkelijk ook muzikaal

en cultureel actief zouden zijn. De fanfare werd opgericht maar reeds enkele jaren later splitste ze zich opnieuw in twee, na een conflict met brouwerijdirecteur Felix Van Roost.

Op dat ogenblik beschikten de duizend inwoners van Werchter over drie fanfares: "Dijle- en Demergalm" (de Geuzen), "De Vlaamse Leeuw" (de Suskens, ook Watersussen genaamd), en "De

Vlaamse Leeuw-bannelingen" (de Varkens). De toegevoegde namen waren spot- en scheldnamen van de tegenpartij. Deze drie muziekmaatschappijen zouden bijna honderd jaar het politieke leven in de gemeente Werchter beheersen en kleuren. Een fanfare telde makkelijk 80 mensen en het was van groot belang tot welke fanfare je behoorde. Ook op de speelplaats speelden de kinderen per fanfare van hun ouders of waar ze zelf deel van uitmaakten.

Fig. 59: Optocht van een harmonie, net na de Eerste Wereldoorlog

Zaal Gambrinus

In de Sint-Janstraat 16 stond de zaal Cambrinus met aangrenzende herberg, gebouwd voor 1900.

Tijdens WO I tot 1922 deed de Cambrinuszaal dienst als kerk. De kerk was immers door de Duitsers in 1914 in brand gestoken en volledig uitgebrand. De zaal Cambrinus en de herberg werden in 2003 afgebroken en vervangen door een appartementsgebouw. In dit pand was tevens het repetitielokaal van fanfare "de Varkens", de nieuwe Vlaamse Bannelingen. Er was ook een duivenlokaal en het was tevens het lokaal van de schutters van de Sint-Sebastiaansgilde.

Fig. 60: De voormalige zaal Gambrinus (Voets 2010: 127)

5.3 Het onderwijs en de leslokalen

In de eerste (parochie)scholen leerden de kinderen vooral de gebeden, de catechismus en de kerkzang. Ook lezen kwam aan bod, soms schrijven, en af en toe rekenen. Het programma verschilde van school tot school en van dorp tot dorp. De school was meestal in de onmiddellijke nabijheid van de kerk gelegen. Het schoolbezoek was niet verplicht en zou te Werchter evenals in de andere dorpen door het seizoenabsenteïsme zeer onregelmatig geweest zijn. In de winter zaten de schoolbanken vol, in de zomer stonden ze leeg omdat vele kinderen moesten helpen op het veld. Vanaf de late 17de tot in de 19de eeuw, werd te Werchter het schoolmeesterschap binnen dezelfde familie doorgegeven, met name de familie Bols¹⁴⁹.

¹⁴⁹ Vooral via telg Jan Bols zou de familie de geschiedenis van de Vlaamse beweging kleuren. Hij was de zoon van een onderwijzer uit Werchter. Van 1866 tot 1876 was hij priester-leraar aan het Sint-Romboutscollege in Mechelen. Op verzoek van zijn bisschop stichtte hij in 1876 het Sint-Jozefscollege in Aarschot, waarvan hij tot 1884 meteen ook de eerste directeur was. Van 1887 tot 1907, was hij pastoor van Alsemberg.

Bols nam in 1886 het initiatief tot oprichting van het tijdschrift *Het Belfort*. Hij was vanaf 1876 lid van de *Zuidnederlandsche Maatschappij voor Taalkunde*, vanaf 1887 van de *Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* en vanaf 1912 van de *Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde* te Leiden. In 1913 kreeg hij van de Katholieke Universiteit Leuven een doctoraat honoris causa toegekend.

In zijn geschriften en toespraken ijverde hij voor een *Algemeen Beschaafd Vlaams* en trok hij van leer tegen de verfransing, maar evenzeer tegen de hollandisering. Bols was een van de vooraanstaande figuren uit de Vlaamse Beweging. Zijn *Nederduitsche bloemlezing* is tot ver in

Het onderwijs geschiedde individueel. Al zaten er vele leerlingen samen in één klas, de onderwijzer hield zich slechts met één leerling tegelijk bezig. Deze kreeg van hem onderricht, werd ondervraagd en kreeg allerlei taken opgedragen, die hij stil moest uitvoeren, dan werd er weer een andere leerling onderricht. Vanaf de 17de eeuw waren de meeste schoolmeesters tevens koster. Het klassikale onderwijs werd pas veel later in de scholen ingevoerd¹⁵⁰.

In de 18de eeuw bleef het onderwijs grotendeels ongewijzigd maar werd het volksonderwijs uitgebreid, zowel in de steden als op het platteland, doch bleef het op een laag intellectueel peil. Tijdens de Nederlandse Tijd (1815-1830) kwam er een onderwijsverbetering. De Hollandse regering stelde in toenemende mate middelen ter beschikking om de infrastructuur te verbeteren; ze verleende subsidies of verstrekke goedkope leningen voor het bouwen of verbouwen van lokalen en voor de aankoop van didactisch materiaal.

Het onderwijs werd meestal gescheiden gegeven in aparte lokalen. De voorschriften van het bisdom waakten er over dat jongens steeds aan een man en meisjes steeds aan een vrouw werden toevertrouwd. In de praktijk en zeker in een dorpscontext als Werchter, werden deze voorschriften weinig gevolgd. In dat geval, verduidelijkte de aartsbisschop van Mechelen, moesten de jongens zoals in de kerk, aan de kant van het Epistel zitten en de meisjes aan de kant van het Evangelie.

Het oude Sint-Gregoriusfeest met broodbedeling zou er op wijzen dat er in de late middeleeuwen te Werchter een volksschool was. Het grondgebied van de gemeente Werchter was zeer uitgestrekt en de bevolking woonde niet alleen in het dorpscentrum maar ook langs de lange verbindingswegen en in kleine gehuchten. Voor de schoolgang moesten echter ook de kinderen uit deze ver afgelegen gehuchten naar de dorpschool in Werchter centrum komen.

Het onderwijs aan jongens zowel als aan meisjes werd eerst gegeven in de Onze-Lieve-Vrouwekapel aan het dorpsplein. In de nasleep van de Franse Revolutie werd deze kapel vernield. Vermoedelijk werd vervolgens, nadat Werchter in 1795 een aparte gemeente werd, op dezelfde plaats een gemeentehuis met school gebouwd¹⁵¹.

In het onafhankelijke België nam het aantal scholen toe midden 19de eeuw. De vrijheid van onderwijs werd vastgelegd in de grondwet. In Werchter veranderde echter niet veel. Tot in 1875 werden jongens en meisjes samen onderwezen. In 1875 kwamen de zusters van Maria naar Werchter en er werden drie nieuwe lokalen gebouwd voor een meisjesschool. Van 1884 tot 1896 bleef het meisjesonderwijs dus in de vrije katholieke school van de Wal. In 1907 werd het meisjesonderwijs gemeentelijk onder de zusters van Maria. De kleuterleidster verhuisde met de kleuters naar de gebouwen van de vroegere katholieke school in de Wal. In tegenstelling met de lagere meisjesschool, die een gemeenteschool was, was de kleuterschool een vrije school. Deze lokalen bleven lang van de vrije kleuterschool om in de zestiger jaren van de 20ste te worden omgebouwd tot de parochiale feestzaal "De Wal".

Na WO I heerste in België een babyboom. Vanaf 1924-1925 waren er leerkrachten en klaslokalen te kort voor de vele kinderen, die na de oorlog geboren waren. Men kon echter geen nieuwe leerkrachten aanstellen als de inrichtende macht van de scholen (hier de gemeente) niet over voldoende, goed uitgeruste en gezonde leslokalen beschikte. Het oude gebouw achter het kerkhof, deels school, deels gemeentehuis, was dringend aan herstelling toe.

de twintigste eeuw op de middelbare scholen gebruikt. Zijn verzameling van oude Vlaamse liederen - waarvan 37 uit zijn geboortedorp Werchter - is van een dusdanig belang dat ze in 1992 opnieuw werd uitgegeven

¹⁵⁰ Aerts 1993: p.148-149

¹⁵¹ Op het primitief kadaster van 1819 zien we dit gebouw reeds staan. Het gebouw werd tijdens de veldtocht van mei 1940 zwaar beschadigd en werd zou na 1945 volledig worden afgebroken en vervangen door een nieuwbouw. (Momenteel worden op deze locatie serviceflats opgetrokken.)

Fig. 61: Gemeentelijke basisschool Werchter, gebouwd in 1921 anno 2019 (©WinAr)

De gemeenteoverheid besliste in 1921 onder burgemeester J. Van Langendonck om een nieuwe jongensschool te bouwen. De jongens van de eerste graad zaten in het begin van de jaren twintig van de 20ste eeuw nog in de meisjesschool en later in één van de lokalen van de kleuterschool aan de Wal. De uitbreiding van de jongensschool was noodzakelijk geworden. De plannen voor een nieuwbouw werden opgemaakt. Een stuk grond in de Sint-Jansstraat werd onteigend en aangekocht en een aannemer aangesteld. Deze ging echter bij de bouw van de nieuwe school failliet en het duurde nog tot einde 1929 voor de school klaar was. De school telde zes leerkrachten voor zes klaslokalen. De meisjesschool met ongeveer hetzelfde aantal leerlingen, bleef, bij gebrek aan lokalen, slechts met drie zusters onderwijzen. Het gemeentebestuur had rond de eeuwwisseling drie klassen laten bouwen voor een nieuwe meisjesschool. In 1932 heerste hier echter overbevolking. Er zaten 163 meisjes. Op 16 juli 1934 werd de gemeente door een ministerieel schrijven aangemaand de meisjesschool uit te breiden. Het gemeentebestuur had echter een zware kater overgehouden aan de bouw van de gemeentelijke jongensschool. Bovendien was in de ogen van de plaatselijke bestuurders meisjesonderwijs niet belangrijk. Het aanleggen van een steenweg en het ruimen van de gemeentegrachten kreeg meer belangstelling.

De nieuwe jongensschool had al na een aantal jaren bouwfysische problemen. Reeds in 1936 schreef de kantonnale inspecteur: "Alhoewel het schoolgebouw der gemeentelijke jongensschool van het Centrum betrekkelijk nieuw is, zijn herstellingswerken aan de daken en goten dringend noodzakelijk. Zoldering en muren zijn geheel van nat doordrenkt en het is te vrezen dat ernstige schade aan het gebouw zal worden berokkend zoo niet spoedig wordt ingegrepen".

6 Erfgoedwaarden en hun beeldbepalende panden

6.1 Het oudste Werchter

Cluster 1: oudst bewaarde relictten binnen de dorpskom

De plaatsnaam Werchter, duikt voor de eerste keer in de bronnen op als *Werchtere*, *Werchtera* *Werchtere* in 1136. Het is een samenstelling van *werf* 'waterwilg' en *ter* < **dra* 'boom' en betekent dus 'bij de waterwilg'¹⁵². Zoals vele gehuchten en dorpjes, is Werchter waarschijnlijk gegroeid rondom een 'dries' of 'plaatse': een centrale open ruimte¹⁵³. Deze pleintjes waren gemeenschappelijk en dienden onder meer voor het verzamelen van het vee ('de vroente')¹⁵⁴. Een vijver (poel) leverde drinkwater voor vee en zo nodig bluswater. In het Hageland hebben driesen meestal een rechthoekige vorm, waarbij vanuit de hoekpunten wegen vertrokken, voornamelijk veedriften. Vaak ligt ook de kerk op of nabij de dries¹⁵⁵. Deze laatste zijn trouwens vandaag soms nog herkenbaar in het landschap, zoals te Werchter met Werchterplein het geval is¹⁵⁶.

Op de figuratieve prekadastrale kaart van Werchter uit de Albums de Croÿ, opgemaakt door Pierre de Bersaques, merkt men dat de restanten van de oorspronkelijke dries nog goed herkenbaar zijn in het stratenpatroon van Werchterplein. Het ruim rechthoekige plein wordt op deze kaart opgevuld door een trapeziumvormige kerkhofruimte afboord aan de noordzijde door de kerk en aan de zuidzijde door de Onze-Lieve-Vrouwekapel. Het kerkhof was beplant met bomen waaronder in het midden een gesnoeide 'zeer mooie linde'¹⁵⁷.

Fig. 62: Detail uit de figuratieve prekadastrale kaart van Werchter uit de Albums de Croÿ, opgemaakt door Pierre de Bersaques (1596-1601) (Minnen B. 1993, plaat 11).

Het plein zal lange tijd zijn open en groen karakter behouden. Op de wandkaarten van het hertogdom Aarschot uit 1759-1775 zien we evenwel dat de ommuring, net als de beplanting verdwenen is. De Mariakapel begrenst nog steeds de zuidkant. Het beeld verandert echter. Op de twintig jaar jongere Ferrariskaart uit 1771-1778 zien we dat het plein tussen kerk en kapel ingenomen is door een

¹⁵² Kempeneers 2010: 274

¹⁵³ De term 'dries' kan echter ook nog anderen betekenissen hebben. Mogelijk verwijst het in origine naar het drieslagstelsel. Van de oorspronkelijke betekenis 'braak liggend land' zijn mogelijk andere betekenissen van dries, zoals 'huisweide', 'gemeenschappelijke weide', 'grond van slechte kwaliteit' en 'dorpsplein' afgeleid, Claes 1987: 64-66 en verdere verwijzingen, De Vos 1978: 28-30, en Claes 1978: 31. Voor een verdere uitdieping van het begrip 'dries' en de evolutie binnen de dorpsinrichting, zie Lindemans 1952 I: 317-318.

¹⁵⁴ Voor de evolutie van de vroente binnen de dorpsinrichting, zie: Vannoppen 2009, Lindemans 1952 I: 307-314 en De Moor 2002a en De Moor 2003.

¹⁵⁵ Ook wel 'biest' genoemd, Lindemans 1952 I: 346.

¹⁵⁶ Antrop 2007: 190-194.

¹⁵⁷ Minnen 1993: 355.

begraafplaats. Of dit ook het geval was een tweetal decennia vroeger, maar door landmeter Joris niet aangegeven is op de hertogelijke kaarten, blijft een open vraag. Feit is dat voor de komende twee eeuwen de doden hun laatste rustplaats midden het dorp, tussen kerk en kapel (later school en gemeentehuis), zouden krijgen.

Fig. 63: Detail uit de planchetkaarten van Ferraris
(<https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-habsburg-netherlands>)

Fig. 64: Uitsnede uit de Atlas van de Buurtwegen (1941)
(www.geopunt.be)

Vanaf 1841 zien we op de kaarten dat de kapel is verdwenen en de kavel ten zuiden van het plein wordt afgesplitst door de aanleg van een dwarsstraat. Op het vrijgekomen bouwlot worden gebouwen opgetrokken met gedeelde functie, rechts het gemeentehuis en links een gemeenteschool voor jongens en meisjes.

Fig. 65 en 66: Twee zichten op de gemeenteschool (links) en het gemeentehuis (rechts en boven) vóór 1940 (Aerts 1991: 217 en Van Rosendaal 2003: s.n.)

Fig. 67: Het nieuwe gemeentehuis, later omgevormd tot OCMW kantoren en gesloopt in 2018 (©WinAr)

Ook de invulling van het plein zou de laatste honderd jaar sterk veranderen. Tijdens WOI zou het kerkhof ook dienst doen als noodbegraafplaats voor de 51 Belgische militaire slachtoffers die er zouden vallen in het dorp. Daarnaast vielen er in de loop van de woelige nazomermaanden van 1914 ook nog 23 burgerslachtoffers.

Fig. 68: Graven van de gesneuvelden op het kerkhof te Werchter in 1914 (verzameling André Cresens)

Met de herlokalisatie van de graven naar de militaire begraafplaats in Veltem-Beisem in 1926, zou de gemeente de gelegenheid te baat nemen het kerkhof op Werchterplein heraan te leggen. Vermoedelijk werd ter vervanging van de tijdens de Franse Revolutie gesloopte Onze-Lieve-Vrouwekapel in de zuidelijke opgericht kerkhofmuur een kleine kapel gebouwd.

Uiteindelijk zou midden jaren 1950 het kerkhof verplaatst worden naar een perceel langs de Nieuwe Baan. Werchterplein kreeg gaandeweg het uitzicht dat het ook vandaag de dag nog heeft. De kerkhofmuur werd afgebroken en vervangen door lindebomen. Langs rond werden parkeerplaatsen voor auto's voorzien. Het binnenplein zelf werd een saai en monotoon grasland waarbij de drevenstructuur volledig weggewist werd.

Fig. 69: Foto uit 1973: het kerkhof is geruimd en de bomen rondom aangeplant (<http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=M214497&objnr=4035&lang=nl-NL&nr=1>)

Fig. 70: zicht op het kerkhof na 1927. De oorlogsgraven in de rechterbovenhoek van het ommuurde kerkhof zijn geruimd. Links bovenaan ziet men de pas opgetrokken nieuwe pastorie, terwijl de paardenstallen van de brouwerij Van Roost (rechts onderaan) en het woonhuis van de dochter van Felix Van Roost (rechts bovenaan, drie bouwlagen onder zadeldak) klaarblijkelijk grotendeels aan de vernielingszucht van de Duitsers in 1914 ontsnapt zijn

Beschrijving en evolutie van de betrokken gebouwen met erfgoedwaarde

Werchterplein		Werchterplein zn.
Sint-Jan-de-Doperkerk		Werchterplein z.n
Woning in traditionele stijl met 17 ^{de} of 18 ^{de} eeuwse kern		Sint-Jansstraat 27

'Bij den kuiper Louis', momenteel 'Oud Werchter'		Werchterplein 37
'Café In de kroon – Bij de blokmaker van Jeppe van Rie Roekes'		Werchterplein 35
Voormalige herberg 'De Blok'		Sint-Jansstraat 42
Woonhuis elektricien van de brouwerij		Sint-Jansstraat 1
Kapel Onze-Lieve-Vrouw van de scheepstrekken		Hanewijk z.n.

Parochiekerk Sint-Jan-de-Doper

Sint-Jan-de-Doperkerk		Werchterplein z.n
-----------------------	--	-------------------

De kerk is gelegen tussen de Sint-Jansstraat en Werchterplein, dit is in het noorden van het plein. De kerk bezit een imponerende **westertoren** met **peer- of knobbelspits**, **drie beuken**, een **langer transept en koor**. Dit laatste werd in 1439 begonnen, en is, evenals de even oude noorderzijbeuken en –transeptarm, volledig in **ijzerzandsteen** opengetrokken. Het gedrongen koor is een uiting van de **Demergotiek**: de **gewelfribben** vloeien in een onderbroken lijn over in de **kapiteelloze muurzuilen** en brede **blinde bogen** versieren de **muren** onder de vensters. De **gewelfschepen** zijn in **baksteen** en de **drie sluitstenen** stellen achtereenvolgens voor: de Koning van Maria, Sint-Jan-de-Doper en het wapen van Werchter: drie lelies van keel op veld van zilver. Uit de 16de eeuw dateren de **noordersacristie** en de **zuidelijke transeptarm**. Op het einde van die eeuw werden het koor en de noordertranseptarm

gevoelig gewijzigd. De **oude sacristie**, die twee traveeën telt, doet dienst als doopkapel (het doopvont in de kerk is een laat-romeins kapiteel van de 12de eeuw dat werd omgevormd tot doopvont).

Fig. 71: Technicolorbeeld eind jaren 40 van de 20ste eeuw. De kerk is de verschikkingen van WOII goed doorgekomen. Net achter de toren neemt de staande wip van café "Mie Pjesa" (www.delcampe.net)

De zuidertranseptarm wordt geschraagd door **steunberen in speklagen van zand- en ijzerzandsteen**. Door de oorlogsbrand van 1914 stortten de torenspits en de gewelven van het hoge schip in. De **heropbouw** in de oorspronkelijke stijl werd voltooid in 1924. Het **schip** heeft vier traveeën; uitwendig bestaat het uit **witte zandsteen**, voor het **inwendige** is **baksteen** aangewend; de zuilen met hun **onversierde kapitelen**, de **bogen**, **gewelfribben** en hun **kraagstenen met koolbladversiering** zijn in **witte steen**.

In tegenstelling tot het schip zijn de **zijbeuken** niet overwelfd; de voorziene luchtbogen werden nooit uitgevoerd. Uitwendig vertonen de zijbeuken en transepten, evenals de toren, **speklagen in witte zandsteen en bruine ijzerzandsteen**.

Fig. 72: Foto uit 1944, de zonnewijzer in de puntgevel van de zuidertranseptarm uit 1805 is nog amper zichtbaar.

(<http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=B079807&objnr=4035&lang=nl-NL&nr=1>)

De in het parament gegraveerde datum van **1757** aan de **bidkapel** en de **zonnewijzer** op de zuidgevel getuigen van bouwactiviteit in de 18de eeuw.

De **toren**, op een basis uit het derde kwart van de 16de eeuw, werd ingrijpend herbouwd en verhoogd in de jaren 1663-1666 (jaartal 1666 op het gewelf). De barokke aanpassing uit zich in het portaal, de vensteropeningen, de hoekpilasters van de voorgevel en de sierlijke peerspits. De zuidersacristie werd omstreeks 1900 gebouwd.

Sint-Jansstraat 29 en 27

Woning in traditionele stijl met 17de of 18de eeuwse kern		Sint-Jansstraat 27 en 29
--	--	---------------------------------

Het betreft een traditioneel burgerhuis van oorspronkelijk vier traveeën en twee bouwlagen onder zadeldak. De oorspronkelijke gevels (zoals de huidige achtergevel) zijn opgebouwd in **rode baksteen** in kruisverband. De rechthoekige vensteropeningen hebben **lateien** in **hout** en **uitkragende lekdorpels** in **hardsteen**. Boven de vensteropeningen is er een **bakstenen rollaag** aanwezig. Bij nummer 27 is er aan de achterzijde een **muurbeschildering** aangebracht in de vorm van **muurbanden** en vensteromlijstingen. De **muurankers** zijn gedecoreerd.

De voorgevels werden aangepast in de 20ste eeuw en het huis werd in twee gedeeld. Bij nummer 27 werd de gevel opnieuw ingevoegd en beschilderd. In de tweede en derde travee op het gelijkvloers werd een winkelpui ingebracht. Nummer 29 kreeg een volledig nieuwe gevelsteen in de voor- en

zijgevel. De kroonlijstaanzet is vermoedelijk wel 19de eeuw. De dakgoot en dakbedekking werden vernieuwd.

Deze verbouwde dorpswoning met mogelijk een 17de of 18de eeuwse kern behoort tot de oudste bebouwing van Werchter. De beeldwaarde van het gebouw is aan de voorgevel echter wel aangetast.

'Den Blok', Sint-jansstraat 42

Voormalige herberg 'De Blok'		Sint-Jansstraat 42
------------------------------	--	--------------------

Deze herberg met poortgebouw ligt aan de zuidzijde van de Sint-Jansstraat aan de historische oostelijke inkom van het dorp.

Het uitspringende woonhuis bestaat uit vier traveeën en twee bouwlagen onder een **pannen zadeldak**. Het gehele gebouw is gewit en deels beschilderd in groene kleur. De gevel wordt gekenmerkt door het gebruik van **baksteen** afgewisseld met **natuursteen**. De gevel is verankerd met mooi uitgewerkte muurankers. De **uitkragende plint** is vermoedelijk gecementeerd. De lage **rondbogige deuropening** in de tweede travee is voorzien van **imposten**, een **sluitsteen** en een **druiplijst** uitlopend op een **krulmotief**. De rechthoekige **vensteromlijstingen** hebben een **negblokomlijsting** en uitkragende **lekdoorpel** in **natuursteen**. Bovenaan zijn er **steigergaten** met een hardstenen omlijsting. De gevel wordt bekroond met een sterk **uitkragende houten kroonlijst op klossen**. De **zijpuntgevel** in het oosten heeft **muurvlechtingen**, in het oosten en het westen zijn de **schouderstukken** en **muurkettingen** in witte natuursteen bewaard.

Het inspringende **poortgebouw** van twee bouwlagen onder vernieuwd pannendak heeft op het gelijkvloers een **brede segmentbogige poortdoorgang** in **natuursteen** met **imposten** en geprononceerde **sluitsteen**. Op de verdieping is er een **getoogd venstertje** met **luik** met oorspronkelijk **17de of 18de eeuws beslag**. Bovenaan zijn er **twee steigergaten** en wordt de gevel bekroond met een **houten kroonlijst op klossen**.

Werchterplein 35

'Café In de kroon – Bij de blokmaker van Jeppe van Rie Roekes' nu café 't Deurp'		Werchterplein 35
--	--	------------------

Dorpswoning, waarschijnlijk uit 1658 (gevelsteen voor de verbouwing). De woning is gelegen ten westen van Werchterplein, tegenover de ingang tot de kerk. De voorgevel van de dorpswoning werd sterk verbouwd in de jaren 1960.

Bakstenen woning van **drie traveeën** en **twee bouwlagen** onder **leien zadeldak** op een gecementeerde plint. De vensteromlijstingen in witte natuursteen met negblokken dateren van de jaren 1960. Op het gelijkvloers twee verbrede vensteropeningen en centraal een deur onder een bakstenen rollaag. Op de verdieping drie rechthoekige vensteropeningen. Centraal boven het middelste venster is er nog een klein zoldervenstertje. Bovenaan bakstenen cordon en **houten kroonlijst**.

Het betreft een sterk verbouwde 17de eeuwse dorpswoning. Het gebouw hoort tot de oudste bebouwing van Werchter. De beeldwaarde van het gebouw is aan de voorgevel sterk aangetast.

Werchterplein 37

'Bij den kuiper Louis', momenteel 'Oud Werchter'		Werchterplein 37
--	--	------------------

Dorpswoning uit 1686 zoals weergegeven op de **sierankers** in de voorgevel. De woning is gelegen ten westen van Werchterplein, tegenover de ingang tot de kerk. De voorgevel van de dorpswoning werd sterk verbouwd in de jaren 1950-1960.

Dorpswoning van drie traveeën en twee bouwlagen onder **leien zadeldak** op een plint in breuksteen. In de voorgevel werden nieuwe vensters met vensteromlijstingen in witte steen ingebracht in de jaren 1950-1960. Op het gelijkvloers zijn er twee verbrede vensteropeningen en centraal een deuropening onder een bakstenen rollaag. Op de verdieping zijn er twee vensteropeningen en centraal één gedichte opening. De gevel wordt afgelijnd door een **houten kroonlijst**. Het leien zadeldak zit tussen **twee aandaken** met bewaarde **schouderstukken**. Rechts zijn er nog blokken **ijerzandsteen** bewaard die vroeger een **muurketting** vormde. De **noordelijke zijgevel** bevat op het gelijkvloers een gedicht en een vernieuwde vensteropening op een plint in breuksteen. Op de verdieping daarentegen zijn **twee oorspronkelijke kloostervensters** bewaard onder een **hanenkam**. De **puntgevel** met **muurvlechtingen** bevat twee **zolderventertjes** met een **negblokomlijsting** in **witte natuursteen**.

Het betreft een sterk verbouwde 17de eeuwse dorpswoning met redelijk gaaf bewaard dakstructuur en zijgevel. Het gebouw behoort tot de oudste bebouwing van Werchter. Belangrijk voor de beeldwaarde in de straat.

Sint-Jansstraat 1

Woonhuis elektricien van de brouwerij		Beverlaak 30-44
---------------------------------------	--	-----------------

De dorpswoning in het begin van de Sint-Jansstraat maakte vroeger deel uit van drie opeenvolgende huisjes waarvan er twee gesloopt werden. De woning staat direct tegen de straat in de noordzijde.

De met **schijnvoegen gecementeerde** woning heeft een **beschilderde plint**, drie traveeën en twee bouwlagen onder zadeldak. De **rechthoekige raam- en deuropeningen** op het gelijkvloers zijn uitgewerkt in **arduin**. Uiterst rechts bevindt zich de deuropening die bereikt wordt via een **trapje** van drie treden. De drie ramen op de verdieping hebben een rechthoekige **geriemde omlijsting** met centraal een **sleutel** met rankwerk. De **gedecoreerde ankers** wijzen op een 17de of 18de eeuwse oorsprong. Bovenaan is er een **eenvoudige houten kroonlijst**. Achteraan is de gevel niet gecementeerd maar wit bepleisterd. In het westen bevindt zich een merkwaardige **rondboogpoortdoorgang**, uitgewerkt in gewitte witte natuursteen met **imposten**, een **druiplijst** en centraal een **sleutel**. De westelijke zijgevel is ook gecementeerd. Tegen de oostelijke zijgevel werd een nieuwe steen gezet. Deze goed bewaarde dorpswoning met een kern vermoedelijk teruggaand op de 18de eeuw, heeft een uitzonderlijke rondboogpoort in witte natuursteen en verzorgde gecementeerde voorgevel.

Kapel Hanewijk

Kapel Onze-Lieve-Vrouw van de scheepstrekkers		Hanewijk z.n.
--	--	---------------

Barokkapel van **zandsteen** op vierkant grondplan (**jaartal 1681** op de volutengevel). Voorgevel voorzien van een **venster**, verfraaid met **barokmotieven** en een klein hoofdgestel; **volutenbekroning** uitlopend op een **bol met kruis**.

Het is een zeer belangrijk beeldbepalende constructie in de straat en omgeving.

Cluster 1: erfgoedwaarden

De oudst bewaarde relictten binnen en rond de dorpskom van Werchter bezitten een historische waarde omdat ze getuigen van een bouwkunst uit het verleden. De woningen en religieuze gebouwen hebben tevens een architecturale waarde daar ze refereren naar de techniek van bouwen met bak- en natuursteen. Voor de opstaande wanden werd baksteen gebruikt, de neggen, de venster- en deuromlijstingen en de topgevel van de kapel zijn in natuursteen. Het alternerend gebruik van bak- en zandsteen van de kapel komt ook terug in het kerkgebouw. De twee verbouwde herbergen op de hoek van de Sint-Jansstraat en het dorpsplein refereren deels naar deze 17de eeuwse bouwkunst. Bij de profane gebouwen werd er slechts in geringe mate gebruik gemaakt van natuursteen.

De woning in de Sint-Jansstraat nr. 27 met vernieuwd parement en wellicht met oudere kern en de voormalige herberg “De Blok” getuigen van eenzelfde bouwstijl in de hoofdstraat die uitloopt op het plein. De gebouwen kennen hun oorsprong einde 17de –begin 18de eeuw. Het zijn breedhuizen van twee bouwlagen onder een pannen zadeldak. Vermoedelijk was de woning Sint-Jansstraat 1 een hoeve met poortdoorgang (natuursteen) uit dezelfde periode die pas later een nieuwe voorgevelbekleding kreeg.

De gebouwen hebben samen met de bewaarde dries en het latere kerkhof een ruimtelijk-structurerende waarde. Zo getuigen de oudste woningen nog dat de historische kern gelegen was aan het dorpsplein en de oostwest verbinding via de Sint-Jansstraat. De dries of het oude kerkhof verwijst nog steeds naar de oude dries. Rondom de voormalige dries waren de belangrijkste gebouwen gelegen: nog steeds staat hier de monumentale kerk. Rondom de dries is een deels gesloten gevelwand aanwezig waar nog twee of drie oudere gebouwen in voorkomen (twee herbergen). De panden op en rond het plein huisvestten voordien een religieuze, een pedagogische, een notabele en een ontspannende functie. Tot voor de eeuwwisseling viel het dorp op door zijn vrijwel onverstoord landelijk uitzicht. Op het plein vonden wekelijks markten plaats en kwamen de processies toe.

De twee overgebleven herbergen getuigen van een culturele waarde daar ze refereren naar het voormalig overvloedig aanwezig zijn van cafés in de dorpscontext, ze maakten deel uit van de dagelijkse leven van de bewoners. De culturele waarde van de kerk en Hanewijkkapel en hun ligging getuigen van het diepe geloof en de dankbaarheid van de toenmalige maatschappij.

De kapel in de Hanewijk en haar ligging getuigen van het diepe geloof en de dankbaarheid van de toenmalige maatschappij.

6.2 Het industriële Werchter

Cluster 2: brouwerij 'Felix Van Roost - De Palmboom - Jack-Op' en aanhorigheden

Algemene inleiding

Vele boeren trachtten in de 19de eeuw in hun schuur drank te maken¹⁵⁸. Uit de goed draaiende brouwerij van Felix Van Roost ontstond zo rond de eeuwwisseling 'De Palmboom'. De brouwerij werd in 1869 door Felix en Clementine Van Roost in hun boerderij aan de Beverlaak en de Tweebruggenstraat opgericht uit de boerderij-brouwerij van zijn ouders, gelegen aan de Dijle¹⁵⁹. Ze werden hierin financieel gesteund door pastoor Van Overstraeten¹⁶⁰. Deze pastoor kwam zelf uit een Merchtemse brouwersfamilie en bezat een klein fortuin. Hij bezorgde Felix Van Roost de nodige kredieten, zodat deze in 1869 met de uitbreiding en de industrialisatie van zijn brouwerij kon beginnen. Hij kocht hiervoor de nodige gronden aan om het bedrijf op een grotere schaal uit te bouwen. De gronden ten oosten van de huidige Beverlaak, de toenmalige Pastorijstraat met de toenmalige pastorij met tuin en gracht, maakten destijds geen deel uit van de brouwerij. In 1890-1894 veranderde de naam van 'Brouwerij Felix Van Roost' in brouwerij 'De Palmboom'¹⁶¹. De brouwerij breidde verder gestaag zijn onroerend goed uit. Zo werden in de Pastorijstraat, de huidige Beverlaak de zogenaamde "kelders" (niet ondergronds, lees loodsen), de opslagplaatsen, gebouwd. In 1907 was er sprake van 5 kelders om bier op te slaan, in 1912 waren er al acht kelders. Uiteindelijk zouden het er 11 worden.

Werchter lag langs een tramlijn en vanaf 1901 werd het bier via goederenwagens via Haacht naar Brussel en elders vervoerd¹⁶². De tram reed langs o.a. in de Rue Waelhem te Schaarbeek en kwam van Haacht en reed verder naar Brussel-Noord. Zo konden de tonnen bier makkelijk worden vervoerd. De tram reed over de Dijlebrug in de richting van het centrum van Werchter. Er werden ook paardenwagens ingezet om het bier naar het treinstation van Rotselaar of naar de bierstekers en depothouders te voeren¹⁶³. In 1908 zouden er 115 huisvaders tewerk gesteld geweest zijn in de brouwerij.

Het dorp, inclusief De Palmboom kreeg het hard te verduren in de eerste maanden van WOI. De brouwerij van Van Roost werd beschoten en volledig leeggeroofd door Duitse soldaten, die er vervolgens verscheidene weken verbleven. Uit de brouwerij werd de hop, de gerst, de haver, het graan, de koperen ketels en de paarden geroofd. In de feitelijkheden werd de brouwerij ontmanteld¹⁶⁴. Meermaals probeerde men de stallen in brand te steken, echter zonder resultaat. Felix Van Roost, de stichter van de brouwerij sloeg op de vlucht naar Nederland (Hulst) waar hij in 1916 zou sterven.

¹⁵⁸ Voets 2010: p.10.

¹⁵⁹ Voets 2010: p.10

¹⁶⁰ Pierre Charles Louis Van Overstraeten werd geboren in Merchtem op 7 september 1825. Hij werd vicaris te Zellik op 20 februari 1850 en was pastoor te Werchter van 24 maart 1873 tot 27 november 1890. Hij was daar de leider van de katholieken tijdens de schoolstrijd van 1879. Hij was tevens de oprichter van de schoolgebouwen van "de Wal". Deze werden voltooid in 1884. Hij overleed in Leuven op 3 juli 1903. Dankzij hem en Felix Van Roost werd de Werchterse paardenprocessie een toeristische attractie. Heel wat families uit de omliggende dorpen zakten af naar Werchter en bleven dan hangen op Werchterkermis en dronken heel wat Jack-Op.

¹⁶¹ Over de betekenissen doen verschillende theorieën de rond, zie Voets 2010: p.47-48.

¹⁶² Voets 2010: p.32.

¹⁶³ Voets 2010: p.44.

¹⁶⁴ Later tijdens de oorlog zouden de zolders van de brouwerij als depot voor de granen van de provincie Brabant gebruikt worden

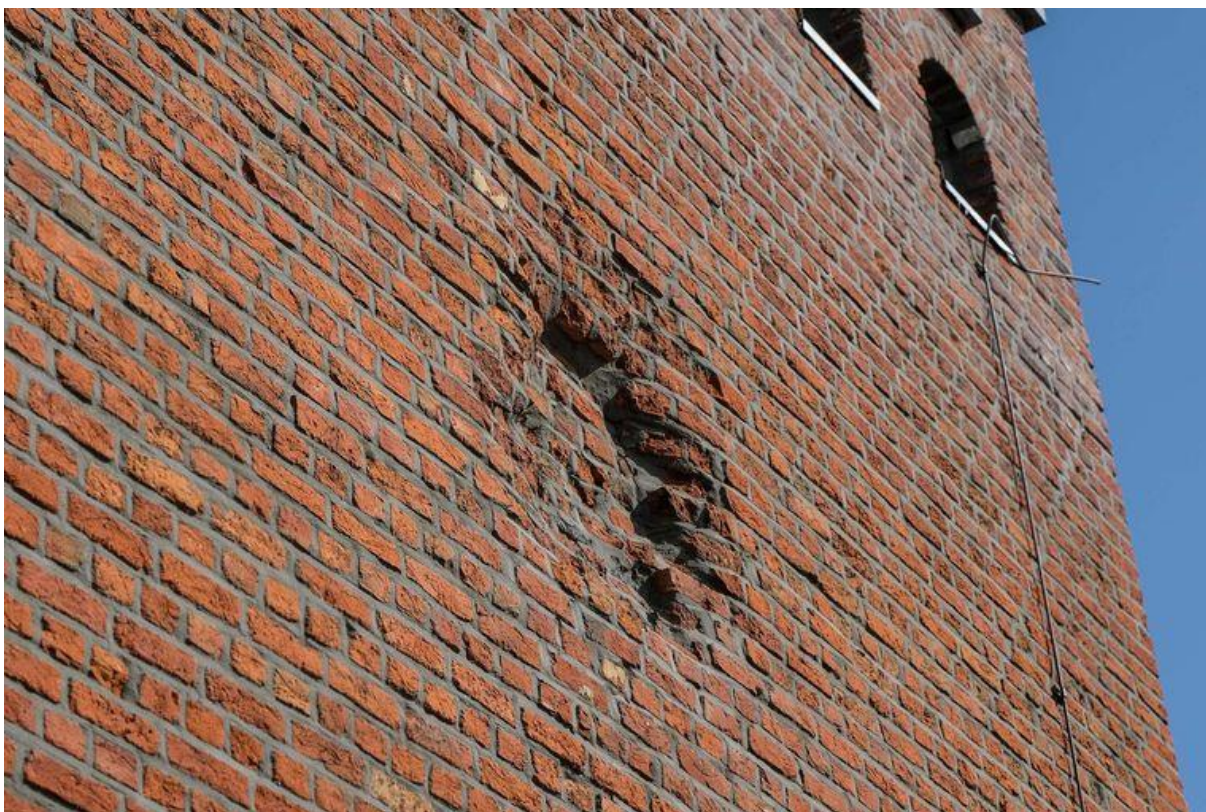

Fig. 73: Kogelinslagen uit WO I nog duidelijke zichtbaar in het feitelijke hoofdgebouw van de brouwerij https://www.google.com/search?q=kogelinslag+Jack-Op&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKewicuaJP4b3gAhXRKFAKHeODCVEQ_AUIdigB&biw=1920&bih=937#imgsrc=NvuMtbQvFj4ZXM:

Zelfs tijdens de oorlog zou de brouwerij haar patrimonium verder uitbreiden om zo meer verkooppunten te genereren door steeds o.a. meer huizen in het dorp te kopen en in te richten als herbergen¹⁶⁵. In 1923 had de brouwerij zo al 33 panden in bezit waarvan 16 in Werchter. In een straal van 700 meter waren van de 68 woonhuizen 25 herbergen, allen eigendom van De Palmboom¹⁶⁶. Er was één herberg per 28 inwoners¹⁶⁷. Juist door de vele eigen herbergen verkocht het bier vrij goed. Zo tapten de eigen Werchterse herbergen uiteraard alleen het gekende Jack-Op-bier van de brouwerij 'De Palmboom'.

De brouwerij kocht verder ook landbouwgronden, zodat kleine boeren meer afhankelijk werden van de brouwerij. De boeren pachtten immers grond van de brouwer en kwamen draf ophalen voor het voeren van hun vee. De brouwerij leverde anderzijds steeds warm water aan de inwoners, afkomstig van de afgekoelde stoom, dat in een ijzeren emmer liep en voor iedereen toegankelijk was om zich te wassen of om de was te doen.

Na WO I verbeterde de kwaliteit van het Jack-Op bier en steeg de productie gevoelig. In 1934 werd de naam van de brouwerij gewijzigd in 'Jack-Op', naar het bekende bier. Geleidelijk breidde de brouwerij verder uit. Het lichtbruine bier dat er werd gebrouwen, op basis van geuze, viel nationaal in de smaak en werd hét Leuvense studentenbier bij uitstek. De studenten zakten af naar Werchter voor een

¹⁶⁵ In 1917 zou er zelfs gestart worden met de bouw van een hotel op de plaats waar de steenweg van Haacht naar Wezemaal het dichtst bij de Dijle kwam. Het was de plaats waar café De Nachtegaal gestaan had. Een van de eerste cafés die het rond 1900 aandurfde op geen Jack-Opbier te schenken. Door de oorlog hadden de Van Roosten de kans om dit stuk grond te verwerven. Het hotel met restaurant werd later veel bezocht door Brusselaard die er op de Demer gevangen paling in't groen kwamen eten. Bij de aanleg van de huidige brug over de Dijle in 1975 werd het hotel afgebroken. (Voets 2010: 54)

¹⁶⁶ Voets 2010: 55.

¹⁶⁷ Voets, 2010: 119: in het centrum was bijna één pand op de twee een café. Meestal werd dit opgehouden door de vrouw des huizes. Ze werden hiertoe verplicht door de eigenaar van het pand, de brouwer. Ook al verkochten ze maar een bak per week. In vele cafés werd het bier op flessen getrokken. De tonnen werden in de kelder of indien te zwaar in een achterkamer gestald.

brouwerijbezoek en gingen nadien op café in het dorp. Zij waren ook belangrijk voor de latere verspreiding van het bier.

De brouwerij kwam WOII vrij goed door doch na de Tweede Wereldoorlog kreeg de brouwerij het moeilijk. In 1945 werd het 75-jarig bestaan van de brouwerij nog gevierd. Er werd zelfs een gedenkplaat onthuld. De jaren '50 van de 20ste eeuw waren echter sombere jaren voor de brouwerij. De hoge kosten van grondstoffen, de verhoging van de loonkosten, de lange rusttijd van lambiek en de bierdrinker die meer luxebieren wilde drinken waren hier de oorzaak van. Daarnaast werden de familietwisten over de directievoering van de brouwerij fataal. De familie Van Roost was te groot geworden voor de heerschappij van de brouwerij.

Fig. 74 en 75: In 1945 werd het 75-jarig bestaan van de brouwerij gevierd. Er werd een gedenkplaat onthuld. Deze werd tegen de gevel van de brouwzaal gemetseld en staat nu, na een grondige restauratie, voor het gebouw op de parking. (Voets 2010: 68 en © WinAr)

De brouwerij ging in 1953 in liquidatie en werd in 1954 overgenomen door Brouwerij Caulier uit het Waalse Ghlin. In 1965 stopte men met brouwen. Een deel van de gebouwen werd verder gebruikt als depot, een groot deel werd echter verkocht. De herbergiers konden hun gepachte herberg aankopen. De brouwerij uit Wallonië ging echter ook failliet en het depot in Werchter werd definitief gesloten in 1970. Dit was het einde van de brouwerij Jack-Op.

Het gemeentebestuur van Rotselaar bouwde in 2001 de vroegere elektriciteitscentrale en smidse van de brouwerij om tot het gemeenschapscentrum "Cultuurcentrum Jack-Op". Het brouwerijgebouw werd gerenoveerd als loftcomplex. De bierkelders worden momenteel voor diverse doeleinden gebruikt.

Beschrijving en evolutie van de betrokken gebouwen met erfgoedwaarde

Voormalige elektriciteitscentrale, is van korte duur geweest.		Amerstraat 3
Voormalige brouwerij (op plan hieronder zone A).		Beverlaak 1
Gedenkplaat (op plan hieronder zone A).		Beverlaak zn.

Voormalige pastorie, heden kantoor.		Beverlaak 3
Geheel van de kelders (op plan hieronder zone B).		Beverlaak 4-16
Voormalige paardenstallen (op plan hieronder zone C).		Tweebruggenstraat 1
Beeldbepalend hoekpand van voormalige huizenrij, bewoning van de elektriciën van de brouwerij, een belangrijk figuur.		Sint-Jansstraat 1
Rijhuizen voor de arbeiders van de brouwerij.		Beverlaak 30-44
Oorspronkelijke directiewoning familie Van Roost		Tweebruggenstraat 13-15
'Bij den kuiper Louis', momenteel 'Oud Werchter'		Werchterplein 37
'Café In de kroon – Bij de blokmaker van Jeppe van Rie Roekes'		Werchterplein 35
Voormalige herberg 'De Blok'		Sint-Jansstraat 42
'Bij Jeppe Fan – Café l'Enfant', momenteel 'De glazen boterham'		Sint-Jansstraat 89

De oorspronkelijke boerderij-brouwerij

In 1869 werd een deel van de boerderij op de hoek van de Tweebruggenstraat en de Pastorijsstraat omgevormd tot een kleine brouwerij.

Op de hoek stond een L-vormige witte boerderij, met een lage verdieping, later het gisthuis genoemd, waar de inwoners van Werchter gist konden kopen om brood te bakken.

Daarachter in de Pastorijsstraat stond een bakhuis en een schuur. Deze schuur kwam tot tegen het Amerstraatje. Achter dit straatje begon de prachtige tuin van de pastorijs. Enkele andere bijgebouwen vormden de verdere afsluiting met dit straatje. Het was in een van deze bijgebouwen dat er gestart werd met het brouwen van bier.

In deze boerderij-brouwerij was er geen sprake van koperen ketels die wij ons inbeelden bij de inrichting van een brouwzaal. In een aparte ruimte was er een open gietijzeren kuip die gebruikt werd als beslagkuip. Alles werd met de hand onder elkaar gemengd. Later werd er binnenin de kuip een roermechanisme geplaatst dat met de hand in werking moest gezet worden. Daarnaast stond een koperen teil die dienst deed als brouwketel en die van onderen opgewarmd werd.

Fig. 76: Huidig grondplan van de brouwerij Jack-Op met de gebouwen behorende tot de brouwerij (Voets 2010: 137)

Na enkele jaren werd deze ruimte te klein om grondstoffen te bewaren, bier te brouwen en de tonnen te stockeren.

Fig. 77 en 78: De oorspronkelijke boerderij die later gisthuis zou worden, zicht op de straatgevel en zicht op de binnenkoer (Voets 2010: 84 en 83)

De eerste uitbreiding gebeurde langs de Tweebruggenstraat. Daar verscheen een hoog gebouw met twee verdiepingen en een schuin dak. Hier werden grondstoffen gedroogd, bewerkt en hooi en stro voor de paarden bewaard. In de kelders lagen de houten vaten.

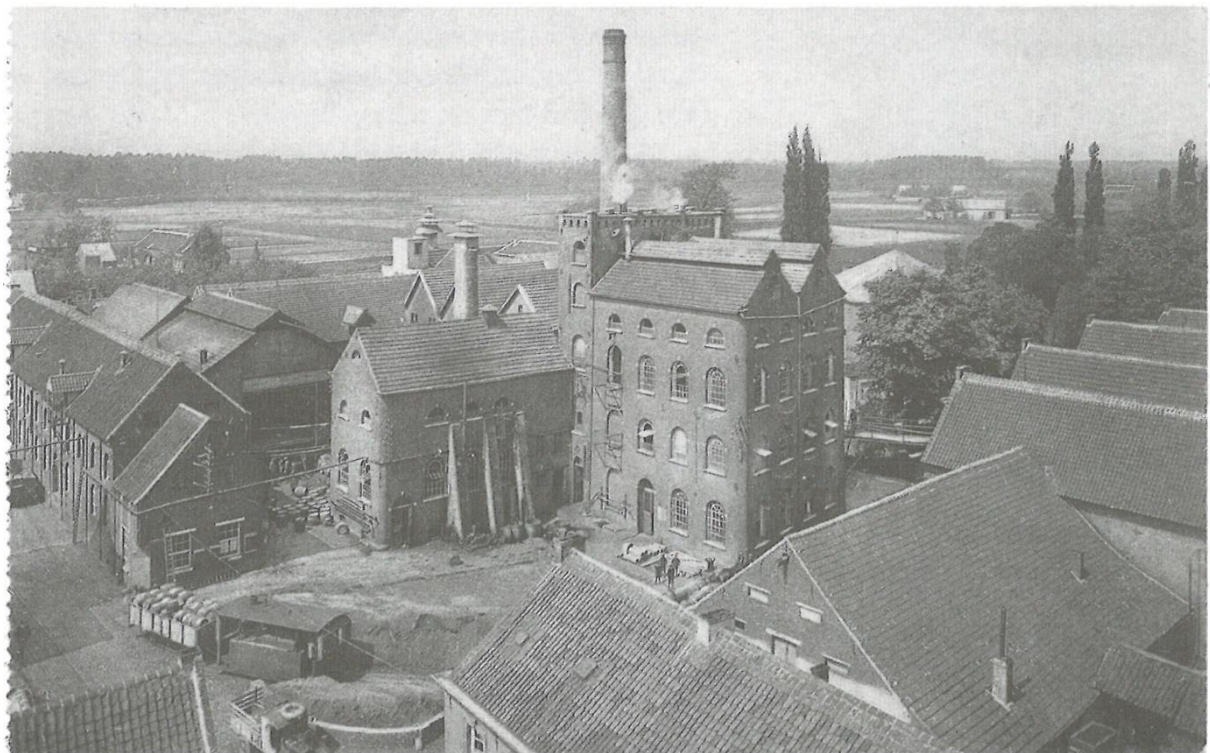

Fig. 79: Overzicht van de Jack-Op-site in de jaren 1920-30, de bloeiperiode van de brouwerij. Duidelijk zichtbaar (van rechts naar links), de kelders met de passerelle naar het nieuwe hoofdgebouw, de stokerij met steunberen en schoorsteen, de gebouwen langs de Tweebruggenstraat, de overdekte binnenkoer. Bemerkt ook de tram op de voorgrond (Voets 2010: 105)

Op twee plaatsen in de voorgevel werd er een dakkapel gemaakt die toegang gaf tot de eerste verdieping en de zolder. Er was een soort van mangat, dat geopend kon worden om zo met behulp van een katrol de jutezakken met grondstoffen naar boven te hijsen. De aanvoer gebeurde met karren en nadien met tramwagens. Bij de aanleg van de tramsporen door Werchter werd er een aftakking

gemaakt tot tegen dit gebouw. Later, wanneer men steenkool gebruikte, werd er tegen de zijgevel een transportband gebouwd, die de steenkool tot op de eerste verdieping van de strookruimte moest transporteren. Tussen dit gebouw en de boerderij was de toegang tot de binnenkoer.

Achter het gebouw aan de Tweebruggenstraat werden er ook nog enkele stapelplaatsen opgetrokken. Hier was ook een binnenkoer. Een stuk van deze binnenkoer, tegen het gebouw van de Tweebruggenstraat werd overdekt. Hier werden de tonnen gemaakt, hersteld en gewassen. Ook de bierwagens en koetsen stonden hieronder.

Op 8 mei 1952 brandde dit gebouw en de opslagplaats af. Na de overname door de brouwerijen van Ghlin in 1954, werd er op deze plaats een villa gebouwd voor de nieuwe directeur die de brouwerij moest redden.

Fig. 80: De villa voor de nieuwe directeur van de brouwerij werd gebouwd op de plaats van de afgebrande depots langs de Tweebruggenstraat (© WinAr)

Verder, achter de eerste paardenstallen had je de stokerij met een voor die tijd redelijk hoge schoorsteen. Vervolgens had men het gebouw waar men brouwde en het bier in tonnen deed, klaar om naar de kelders vervoerd te worden.

Daarnaast stonden nog twee hoge gebouwen waar grondstoffen bewaard werden en waarin de eerste gistkuipen stonden. Ook de mouterij werd er ondergebracht. Op een redelijke grote moutvloer werd de bevochtigde gerst opengelegd. De gerst moest namelijk regelmatig gekeerd worden met een houten moutschop. Er was ook een toren, 'den ast' waar de gekiemde gerst op droogvloeren moest drogen. Een deel van de moutvloer bestond uit een ijzeren zeef. Een soort van droogoven.

In de Pastorijstraat was er achter het gisthuis ook een remise (een opslagplaats voor zaken die niet dagelijks gebruikt werden) met een houten poort. Na de bouw van de kelders aan de overzijde, bracht men de tonnen naar hier om verder te rijpen.

Felix Van Roost had ondertussen gronden bijgekocht en was verhuisd naar een prachtige villa aan de kerk (de huidige Villa De Wit).

De uitvoer naar de omliggende en verder afgelegen dorpen en steden nam toe. Bierkarren, koetsen en paarden dienden worden bijgekocht. Patriarch Van Roost was dan ook bijzonder fier op zijn grote paardenstal en koetshuis. Bovendien blies hij de jaarlijkse paardenparochie te Werchter met zijn paarden en koetsen een nieuw leven in.

Een nieuw hoofdgebouw

Voormalige brouwerij		Beverlaak 1
Gedenkplaat		Beverlaak zn.

Het kleine gebouw waarin gebrouwen werd voldeed niet meer. Het werd afgebroken en er kwam een nieuw, statig hoofdgebouw in de plaats. Vier verdiepingen hoog met aanleunend bedrijfsdeel. Dit bedrijfsdeel was vijf verdiepingen hoog, in dezelfde stijl en met ramen die bovenaan gebogen waren. In dit laatste stuk was er ook een trappenhal. Ook het buizenwerk liep door dit gedeelte en op de bovenste verdieping was er een waterreservoir. Er werd water vanuit de eigen put naar boven gepompt.

De ingang van dit gebouw lag langs de Pastorijstraat. Aan de rechterzijde van de inkomst stond een zware gietijzeren trap die naar de hogere verdiepingen leidde. De muren waren betegeld met vierkante gekleurde tegels. De mengkuipen en brouwketels werden op twee niveaus geplaatst. De mengkuipen stonden op het gelijkvloers. Ook het raderwerk om de schroeven in de brouwketels op de eerste verdieping te laten draaien, bevond zich op het gelijkvloers.

Het hoofdgebouw onder een **dubbel afgeplat industrieel spantendak met zijdelingse lichtkoepels** en de toren onder plat dak is gebouwd in een verankerde **rode baksteenbouw** in kruisverband. Het hoofdgebouw telt vier bouwlagen en vier op drie traveeën. De toren zelf telt vijf bouwlagen en één travee op vier traveeën. Het geheel telt zo vier op vier traveeën.

De **rondboogvensters** worden gemerkt door het gebruik van **blauwe hardsteen** voor de uitkragende **lekorpels**, de **aanzetstenen** en de **sluitstenen** met diamantkop. De rondboogvensters zijn **verkleinend** uitgevoerd naar boven toe. Het hoofdgebouw heeft een **dubbele tuitgevel** aan Beverlaak. In de tuitgevels is telkens een **rondboogvenster** aanwezig. De lange zijdes worden bekroond met een **houten kroonlijst op klossen**. De vijfde bouwlaag van de toren bevat in het noorden een **ronde vensteropening**. In de westzijde werden nieuwe terrassen aangebracht. De vijfde bouwlaag bevat hier twee rondboogvenstertjes. De toren wordt bekroond door een **balustrade** met **rondboogfries** en **pijlers** met **dekstenen** in **blauwe hardsteen**. **Decoratieve rozetankers** zijn voornamelijk aangebracht in de geveleinden. Het oorspronkelijke stalen schrijnwerk werd vervangen door schrijnwerk naar oorspronkelijk model.

Het was door een van de vier ramen op het gelijkvloers langs de Pastorijstraat dat de boeren met een ezelskarretje draf kwamen halen om aan de koeien te geven zodat ze meer en betere melk gaven. Met een rieten manden werd 'den draf' uit de mengkuip geschept en op de karren van de boeren gegoten. Na WOII bouwden men aan de voorzijde van dit hoofdgebouw een inkomruimte met een plat dak. Hier werd de hopbak, om hopbellen te filteren, in onder gebracht.

Op de eerste verdieping namen de twee brouwketels het meeste plaats in beslag. Daarnaast was er een klein lokaal waar men mout bewaarde. Er was ook een ruimte waar hop en suiker bewaard werden. Via een buizensysteem werden deze grondstoffen naar de onderliggende mengkuipen vervoerd.

Fig. 81: De eerste verdieping tijdens de restauratie in 2016 (www.iackop.be)

De stockageruimte voor grondstoffen bevond zich op de tweede verdieping, naast een geïsoleerde warmwatertank. Verder was er buizenwerk en pompen. Er was ook een ruimte waar de werkmannen zich konden verfrissen.

Op de bovenste verdieping, gedeeltelijk onder het dak, bevonden

zich twee koelbakken. Deze bakken namen elk bijna de helft van de verdieping in beslag. Het dak was zo gemaakt dat er een natuurlijke koeling en verluchting kon plaatsvinden. De ronde ramen in de zijgevel zorgden voor het nodige licht. De pannen lagen op een ijzeren onderdak.

Het pand biedt een redelijk gaaf en zeldzaam voorbeeld van een brouwerijtoeren uit het begin van de 20ste eeuw. Het werd in 2016 na jarenlange leegstand gerestaureerd en herbestemd met respect voor het gebouw. Het bezit een redelijke sobere maar verzorgde versiering. Het geheel is zeer beeldbepalend voor de straat en omgeving.

De stokerij

Tegen het hoofdgebouw richting Tweebruggenstraat bouwde men de stokerij, ook de op stoomkracht aangedreven maalderij werd er in ondergebracht. Via een trap aan de achterzijde kon men naar het hoofdgebouw gaan.

De zware stoommachines moesten op stevige betonnen sokkels geplaatst worden. Om het gebouw te versterken werden steunmuren gemetst; Deze muren moesten de trillingen van de maalstenen opvangen. Nadien kwamen er andere machines. Er werd een gat in de muur gemaakt om de oude machines eruit te halen en de nieuwe erin te plaatsen. De ramen van het gelijkvloers werden volledig of gedeeltelijk dicht gemetseld. Om de steenkool vanuit de tramwagons naar de eerste verdieping in de stokerij te brengen werd een transportband gebouwd.

Achter de stokerij herrees een nieuwe schoorsteen van 20 m hoog, die langs de buitenzijde voorzien was van ijzeren haken om tot boven te kunnen klimmen. Deze schoorsteen was bijna dubbel zo hoog als het hoofdgebouw van de brouwerij en moest de rookhinder beperken. De vuurhaard moest manueel gevoed worden, nadien werd dit proces gemechaniseerd en nog later werd er gestookt met mazout. De stoommachines werden toen vervangen door motoren op elektriciteit, mazout en gas. Er lagen twee tanks voor de zware stookolie en één tank voor de lichte stookolie die voornamelijk gebruikt werd om het vuur aan te steken.

De stokerij, de omliggende hangaars, de passerelle en enkele kleinere bijgebouwen werden afgebroken. In de jaren '70 van de 20ste eeuw verdween ook de hoge schoorsteen uit het dorpsbeeld.

De passerelle

Fig. 82: Ondergelopen Pastorijsstraat met passerelle tijdens de overstromingen van 1965 (Voets 2010: 91)

Aan de achterzijde op het niveau van de eerste verdieping, was er een passerelle die je van het hoofdgebouw naar de kelders, aan de overzijde van de Pastorijsstraat bracht. Ook het onafgewerkte bier volgde via een buizensysteem deze weg over de straat.

De kelders

Geheel van de kelders		Beverlaak 4-16
-----------------------	--	----------------

Naarmate de omzet steeg groeide ook de nood voor bijkomende stockageplaats. Er was vooral meer plaats nodig om het bier en vooral de lambiek te laten rijpen. Daarom werden er aan de andere kant van de Pastorijsstraat nieuwe gebouwen gezet. De zogenaamde 'kelders'. Regelmatig werd er bijgebouwd en de accommodatie vergroot. Zo was er in een brief van 1907 al sprake van 5 kelders met een oppervlakte van 4200m² aan bieropslag. In 1912 zouden er al 8 kelders opgetrokken zijn. Uiteindelijk zou dit project resulteren in de bouw van 11 naast elkaar liggende kelders.

Fig. 83: De kelders in 1969. De eerste loods rechts is al verhoogd en in de tweede loods werden vensters gedicht en aangepast en een deur bijgemaakt. (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/120600/beelden>)

De kelders (met uitzondering van de huisnummers 4B-4C) bestaan uit een redelijk homogene rij pakhuizen met **pannen zadeldaken** met de nok dwars op de straat. De pakhuizen zijn opgebouwd uit verankerde lokaal gebakken **rode baksteen** in kruisverband. De **decoratieve rozetankers** bevinden zich tussen de tweede en derde bouwlaag en onder de dakrand.

De voorgevels van nummer 4 en 4A bestaan elk uit een verbouwd gelijkvloers met een zwart geverfde plint met twee raam- en vensteropeningen onder een gietijzeren latei. Op de verdiepingen hebben ze **twee getoogde vensteropeningen** en onder het puntdak een **getoogd venster** met **hijskraan** en een **tweelicht**. De voorgevel van 4B en 4C is sterk verbouwd. De puntgevels van huisnummers 6, 8B, 8, 10 en 12 zijn gaaf bewaard en zijn telkens opgebouwd uit een **poort met een klein venster** op een **zwart geschilderde plint** op de benedenverdieping. De twee bovenverdiepingen bestaan telkens uit een **getoogd tweelicht** en een **getoogde vensteropening** (met hijsluik). De pakhuizen zijn recent voorzien van nieuwe poorten, schrijnwerk en daken.

In origine was de eerste verdieping voorbehouden om de grote tonnen (picardijnen) met lambiek te laten rijpen. Het plafond van het gelijkvloers van deze kelders bestond uit smalle gebogen gewelven. Ze waren stevig zodat er op de eerste verdieping tonnen konden gestapeld worden. Ongeveer 25 tonnen op een rij met daarop nog eens 25 tonnen. Op sommige plaatsen lager er wel 3 rijen tonnen op mekaar.

De kelders zagen er langs de buitenzijde ongeveer allemaal hetzelfde uit. Op het gelijkvloers was er een houten poort met daarnaast een klein raam. Op de eerste verdieping een houten deur die naar binnen toe geopend kon worden. Daarnaast twee langwerpige ramen. Op de tweede verdieping weer een houten deur en twee ramen. In de nok hing een katrol. Bij enkele van de houten deuren op de verdieping was er een houten platform voorzien. Hierop kon men gaan staan om tonnen en materiaal met de katrol makkelijker naar boven te hijsen.

Fig. 84: Studiebeeld van de mogelijke ontwikkeling van de Jack-Op site met behoud van de keldergevels en herneming van de gevelritmiek in het nieuw te bouwen hoofdgebouw (www.arte.be)

In de eerste kelder, het dichtst bij de kerk, was er een magazijn waar bierhandelaars glazen, bierviltjes, reclameborden e.d. konden komen afhalen. Het was tevens het lokaaltje voor de nachtwaker. Er stond een kacheltje in het voorste gedeelte. In de volgende hangaars stonden ronde open koperen ketels, aluminium tanks en gelakte tanks. Het was hier dat het bovendrijvend schuim van het hoog gistingsbier dagelijks werd afgeschept.

In een van de middelste hangaars werd er in de jaren '30 van de 20ste eeuw een koelinstallatie geplaatst. Zo werden de bieren afgekoeld maar werd er ook ijs (met ammoniak!) gemaakt. Deze ijsblokken werden naar de cafés gebracht. In de koelbakken werden de blokken onderaan gelegd zodat het bier fris bleef. In de zomer kwamen ook de ijsventers ijs halen bij de brouwerij. Verder was er nog een kelder waar het bier op flessen werd getrokken. Vanuit de volgende kelder werden de paardenwagens en later de vrachtwagens van de bierstekers ingeladen. In de gevel van deze kelder zijn er ringen aangebracht om de paarden vast te maken bij het laden. De laatste twee en langste hangaars waren de garages. De ene voor het herstellen van de vrachtwagens en de andere voor het stationeren ervan. Daar konden de wagens van de brouwerij ook gelost en geladen worden. In de laatste hangaar was er ook een bureeltje van de chef van het biermagazijn en de bottelarij. De kelders (met uitzondering van de huisnummers 4B-4C) bestaan anno 2018 uit een redelijk homogene rij pakhuizen onder zadeldaken. De gevels van huisnummers 8-10-12 zijn bijna perfect bewaard gebleven met poort met een klein raam op de benedenverdieping en telkens een deur en twee kleine vensters (enkele verbouwingen). De pakhuizen zijn recent voorzien van nieuwe poorten, schrijnwerk en daken en vormen momenteel het onderwerp van een herbestemmingstraject gekoppeld aan de ontwikkeling van het achterliggende binnengebied. Huisnummer 16 werd met grote zorg voor het historisch erfgoed herbestemd en gerestaureerd.

Fig. 85 en 86: Het zicht op de Beverlaak geeft nog een zeer authentieke blik op de gebouwen van de voormalige brouwerij: links de kelders, rechts vooraan de burelen in de vroegere pastorie. In het midden achteraan het hoofdgebouw van de brouwerij. De kwaliteit van het beeld wordt grotendeels bepaald door het gave zicht en de bewaarde zichtas naar het hoofdgebouw toe. De kelders leiden het zicht als het ware richting het hoofdgebouw. (Voets 2010: 106 en © WinAr)

De stockeerplaatsen

Achter de laatste kelder in de reeks stond een loods die in 1925 gebouwd werd. Tijdens WOII deed deze dienst als keuken voor het Engelse leger en nadien als wasserij voor de Amerikaanse soldaten. Eind jaren '40 van de 20ste eeuw werd deze loods afgebroken en verplaatst naar de overkant van de straat, achter de burelen.

De arbeiderswoningen

Rijhuizen voor de arbeiders van de brouwerij.		Beverlaak 30-44
---	--	-----------------

Woonhuis elektricien van de brouwerij.		Beverlaak 30-44
--	--	-----------------

Fig. 87: Het huis van de elektricien, ooit getooid met typische commerciële wandschildering – vandaag is deze overschilderd. (<http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=B079803&objnr=4035&lang=nl-NL&nr=1>)

In 1912 werd er iets verder in de Pastorijstraat een rij huizen gebouwd voor de werklieden van Jack-Op. De woningen bleven eigendom van de brouwerij. Hoewel de woningen nog bestaan en bewoond zijn, zijn de erfgoedwaarden door de vele verbouwingen dusdanig aangetast.

Ook het woonhuis op de hoek van de Sint-Jansstraat en de Beverlaak behoorde toe aan de brouwerij en diende als huisvesting voor de elektricien. Zodoende kon deze laatste, bij stroompannes, het euvel zo snel mogelijk verhelpen.

Dit pand was het hoekpand van een huizenrij van vijf woningen. Het tweede huis was een herberg uitgebaat door de dochter van een meestergast van de brouwerij. Het derde huis was een herberg en een bakker. Het vierde huis met trapjes was een herberg. Het vijfde huis met trapjes was eveneens een herberg met bakkerij. Hier werd door de brouwerij een steenoven geplaatst. Hier stond ook een staande wip van bijna 30 meter hoog. Het was het lokaal van de verenigde vrienden. Al deze panden werden, op het huidige hoekhuis na, afgebroken.

Fig. 88 en 89: Twee zichten op de huizenrij aan de kop van de Sint-Janstraat. Nu resteert enkele de woning op de hoek met de Beversluis. (Voets 2010: 128 en www.delcampe.net)

De oude pastorij – burelen

Voormalige pastorie, heden kantoor.		Beverlaak 3
-------------------------------------	--	-------------

De voormalige pastorie, afhankelijk van de abdij van Park, werd volgens het kadaster afgebroken in 1882. Toen stond er reeds een nieuwe pastorie op het perceel ten zuiden van de omgrachting. Vermoedelijk werd deze nieuwe pastorie gebouwd in 1871 en vergroot in 1882. In de Eerste Wereldoorlog werd de pastorie beschadigd en opnieuw heropgebouwd. Vanaf 1926 werd het

pastoriegebouw eigendom van de brouwerij en omgevormd tot burelen. Op het gelijkvloers van dit kantoorgebouw zaten de administratieve medewerkers van de brouwerij. In de gang had je een loket waar de bierstekers konden afrekenen. In het bureel aan de linkerkzijde werden de facturen gemaakt, in het grotere bureel langs de rechterzijde zaten de boekhouder en zijn medewerkers.

Op de eerste verdieping was het labo waar naast de bewaking en controle van de kwaliteit van het bier ook nieuwe smaken en samenstellingen werden uitgetest. Zeker toen in de jaren '50 van de 20ste eeuw de verkoop van het Jack-Op bier en andere donkere bieren een achteruitgang minder in de smaak viel door de komst van pilsbieren.

In de kelder langs de rechterzijde was het stooklokaal. Met hout van kapotte bakken werd het vuur aangemaakt en dan werd er verder met kolen gestookt. De andere ruimten in de kelder deden dienst als archiefruimte.

Momenteel doet de oude pastorijs nog steeds dienst als kantoorruimte

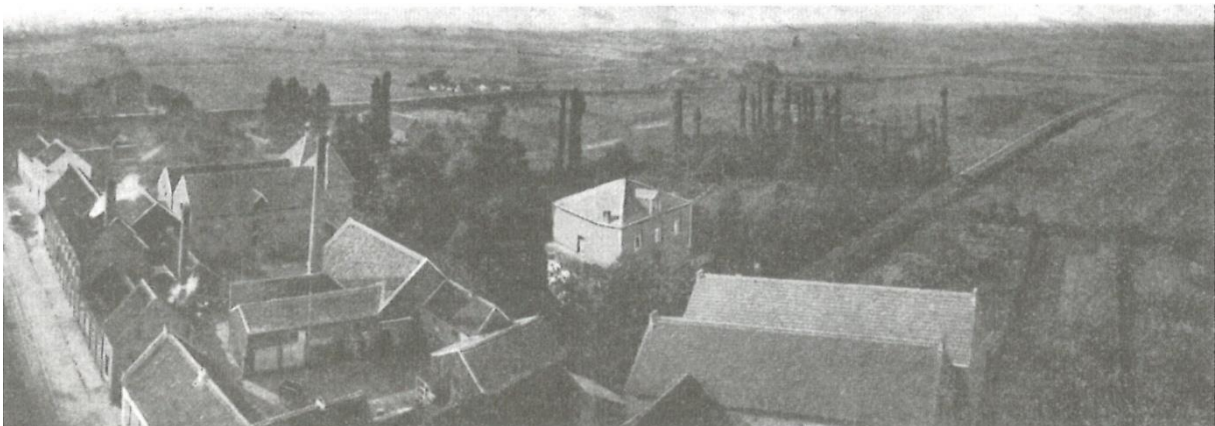

Fig. 90: een van de eerste beelden van de brouwerij site, eind 19de eeuw. De boerderij/brouwerij is nog steeds aanwezig, net als de mousterij met zijn twee asten. Twee kelders /loodsen zijn reeds gebouwd. Verder biedt het beeld een mooi uitzicht op de pastorijs met tuin (Voets 2010: 84)

De woning is geconcipeerd als **dubbelhuis** van drie traveeën en twee bouwlagen onder een **puntdak** op een **hardstenen plint**. De **rechthoekige venster- deuropeningen** zijn uitgewerkt in goudgeel **beschilderde natuursteen**. Twee **consoles** dragen de **uitkragende lekdorpels** en de rechthoekige omlijsting bevat geprofileerde **imposten**, een centrale **sluitsteen** en een **entablement**. De lekdorpels lopen door in een **hardstenen cordon**. Centraal in de gevel bevindt zich de toegangsdeur die bereikt wordt via een **bordes met zes treden** en een eenvoudige ijzeren leuning. Aan weerszijden zijn er in de plint onder de vensteropeningen **twee keldergaten**. Bovenaan wordt de gevel bekroond door een geprofileerde **houten kroonlijst op klossen**. Centraal loopt de gevel door in een **dakkapel** met een **puntgevel** die een **tweelicht** bevat. Bovenop het puntdak staat een **ijzeren bekroning**.

In de noordelijke zijgevel zijn er drie traveeën en twee bouwlagen. De vensteropeningen hebben **uitkragende lekdorpels** en **lateien in blauwe hardsteen** en **hoekblokken** en een **middenblok** in goudgeel **geverfde natuursteen**. Het schrijnwerk werd geheel vernieuwd

De tuin

Voormalige elektriciteitscentrale.		Amerstraat 1
------------------------------------	--	--------------

De voorzijde van de voormalige pastortuin, naast de burelen, maakte plaats voor een overdekte hangar waar tonnen en bakken gereinigd, gestapeld en hersteld konden worden. Tussen deze hangar en het hoofdgebouw was er een pad dat toegang gaf tot een achterliggend gebouw. In de beginperiode deed dit gebouw dienst als elektriciteitscentrale waar 110V gelijkspanning werd geproduceerd. Na de ontmanteling in 1925 werd het de smidse en een remise. Ook de eetzaal werd er in ondergebracht.

Dit pand met een **elektriciteitscentrale** en later het atelier en een magazijn bestaat feitelijk uit twee industriële hallen onder zadeldak met de korte zijde aan de Amerstraat.

De oostelijke hal met **zadeldak** heeft een **voorpuntgevel** van drie traveeën. Centraal is er een **poortopening** onder **gietijzeren latei** en met bakstenen **rondboog** erboven met aan weerszijde **twee hoge rondboogvensters** met de originele **industriële stalen ramen**. Centraal loopt de travee verder in een groot **rond venster** en hierboven een **half rond venster**. De gevel werd opnieuw gemetseld.

Tegen de oostelijke hal staat de westelijke hal aan de Amerstraat met vooraan een erker met plat dak van één travee (zijgevel) en in de voorgevel twee traveeën. In de zijgevel is **één** en in de voorgevel zijn er **twee rondboogvensters** met originele **stalen ramen**. De **zijgevel** zonder erker bestaat uit drie traveeën onder **zadeldak**. De gevel bevat **drie grote rondboogvensters** met originele **stalen ramen** met hieronder een **rechthoekig venstertje** onder **gietijzeren latei**. De gevel wordt afgelijnd door een aantal sierankers en door een **geprofileerde houten kroonlijst op klossen**.

In de tuin, langs de rechterzijde van de burelen, stonden er bomen en liepen er paarden en ossen rond. Het vroegere magazijn en de smidse achter deze burelen werden gerenoveerd in 2003 door de gemeente Rotselaar en geopend als cultuurhuis met de naam 'Jack-Op'.

Het blijft een beeldbepalend gebouw in de straat en de omgeving.

De paardenstallen

Voormalige paardenstallen (op plan hieronder zone C).		Tweebruggenstraat 11
---	--	----------------------

De brouwerij had tientallen paarden die ingezet werden voor het vervoer van hun bier. De beste paarden, meestal witte, trokken de koets van de familie Van Roost wanneer ze op uitstap gingen. Ook in processies en bij bruiloften werden deze paarden gebruikt. In de Tweebruggenstraat, tegenover het vroegere gisthuis, werden er in 1901 nieuwe paardenstallen gebouwd. Deze waren groot van oppervlakte om de vele paarden (tussen de 70 en de 80) onderdak te bieden. Het gebouw liep door tot aan Werchterplein. Via een dubbele hoge gebogen poort stapte men het gebouw binnen.

Fig. 91: Zicht op Werchterplein na WOII met de kerk ten noorden van de toenmalige begraafplaats. Bemerkt de openheid van de gevelwanden. Het U-vormige gebouw met paardenstallen situeert zich ten westen van het plein. (www.delcampe.net)

Het grote gebouw kent vandaag een voorgevel van vier bouwlagen en drie traveeën. De huidige gevelopbouw dateert uit 1973. De oostelijke zijgevel werd ook verbouwd en bevat nieuwe verbrede vensteropeningen met ertussen decoratieve oorspronkelijke ankers.

Enkel de **westelijke zijgevel** bleef grotendeels ongeschonden. Het betreft een zijgevel in industriële stijl van **vijf traveeën** en **drie bouwlagen** onder schilddak. De kleine **getoogde vensteropeningen** met **uitkragende lekdorpels** hebben op het gelijkvloers nog de **industriële roede-indeling**. Op de eerste en tweede verdieping zijn de getoogde vensteropeningen **verticaal verbonden in reliëf**. De bovenste vensteropeningen hebben een **gietijzeren latei met bloemmotieven**. Tussen de vensteropeningen bevinden zich telkens **gedecoreerde ankers**. Bovenaan wordt de zijgevel nog bekroond met een **houten kroonlijst op klossen**.

In origine had je op het gelijkvloers de stallen met een hoog plafond met gebogen gewelven in baksteen. Op de tweede verdieping werd het hooi en stro gestockeerd. Hier waren de plafonds dan ook betrekkelijk laag.

De koetsen en wagens hadden een overdekte staanplaats achter de stallen. Via een ijzeren poort op het dorpsplein kon je dit gedeelte betreden. Op de paardenstal naast de inrit hing er een donkere en een lichtkleurige paardenkop tegen de gevel.

In 1973 werd van de paardenstallen in de Tweebruggenstraat het voorste deel worden afgebroken. Er werd een nieuwe voorgevel geplaatst, verder van de straat. In het gebouw werden appartementen en een apotheek geïnstalleerd.

Fig. 92: Zicht vanuit de Tweebruggenstraat naar de Sint-Janstraat in WOI (bemerkt de kerk zonder torenspits) met links de depots van brouwerij De Palmboom en rechts de paardenstallen (Voets 2010: 53)

De refter

In de Tweebruggenstraat stond aan de linkerkant van de paardenstallen een gebouw met een gelijkvloers en een eerste verdieping. In dit gebouw was de refter ondergebracht. Met een sirene die aan de gevel van dit gebouw hing, werd het werkvolk duidelijk gemaakt wanneer ze mochten stoppen met werken of terug aan de slag moesten.

In de beginperiode was het hier dat de bezoekers, na een rondgang door de brouwerij, een Jack Op aangeboden kregen. Vermits de reguliere werkzaamheden hieronder kwamen te lijden, werden de bezoekers nadien verwelkomd in zaal Gambrinus in de Ambachtstraat.

De directiewoning Van Roost

Oorspronkelijke directiewoning familie Van Roost.		Tweebruggenstraat 13-15
---	--	-------------------------

De directiewoning van de brouwerij Van Roost werd rond 1900 in opdracht van Felix Van Roost gebouwd recht tegenover de brouwerij in de Tweebruggenstraat.

In 1910 vond een belangrijke verbouwing plaats waarbij de volledige voorgevel van de oostzijde (linkerhelft, nl. nummer 13) rechtgetrokken werd. Hierdoor werd het huidige, tweeledige karakter van de woning gecreëerd, wat het oorspronkelijke ontwerp niet ten goede kwam. Het pand kwam op dat moment in handen van zoon Arthur Van Roost.

In 1931 werd aan de achterzijde een bijgebouw opgericht waarvan nog een onderdeel bewaard is. De burgerwoning werd na de Tweede Wereldoorlog verkocht aan beenhouwer Cnops, die er een slagerij met winkel en etalage installeerde. De etalage kreeg in 2015 een andere invulling. De voortuin van de directiewoning is eenvoudig ingericht met nieuwe lage beplantingen en verhardingen. Aan de oostzijde wordt een deel van de tuin en parking afgesloten van de weg door een **gietijzeren hek**.

Fig. 93: Familiewoning Van Roost langs de Tweebruggenstraat (Voets 2010: 101)

De directiewoning is een **vrijstaand pand** met een complexe plattegrond, ontworpen in **cottagestijl**. De verbouwing in 1910 van nummer 13 zorgde evenwel voor een minder speels en meer strak uitzicht van de voorgevel. Het pand is opgebouwd in **roodbruine, verankerde baksteen** afgewisseld met **cordons** in **witte geglazuurde baksteen** ter hoogte van de lekdorpels en kalven. De woning is **tweeledig** opgebouwd, met links een volume van drie traveeën en twee bouwlagen onder een **schilddak** (nummer 15), en rechts een volume van twee traveeën en drie bouwlagen onder een **zadeldak** met de nok haaks op de straat (nummer 13). Het materiaalgebruik en de vormgeving van de muuropeningen zorgt echter voor een **visuele eenheid**. Zo zijn alle **muuropeningen** in de voorgevel versierd met een **dubbele rollaag** in **rode** en in **geglazuurde groene baksteen**.

De straatgevel van nummer 15 is een in 1910 vervlakte **lijstgevel** met **kroonlijst**, versierd met **metalen sierelementen** en een **muizentandlijst**. De derde travee is als deurrisaliet geprononceerd. **Rondboogdeur** met **twee hardstenen treden** met **leuning** in **smeedijzer**. Oorspronkelijk was er een luifel en een erker op de verdieping. Deze zijn echter verdwenen. De linkertravee is op de begane grond verbouwd, na de Tweede Wereldoorlog, voor de installatie van een slagerswinkel.

Deze rechthoekige etalage werd in 2015 vernieuwd met modern schrijnwerk. De **vensteropeningen** op de verdiepingen zijn **getoogd**.

De rechterhelft van het pand uit 1900, op nummer 13, is geprononceerd door een **puntgevel** met **houten windborden**, die een getuige zijn van de oorspronkelijke **cottagestijl** van de woning. Op elke bouwlaag zijn **twee segmentboogvensters** met **kleurrijke rollagen**; in de geveltop zijn twee kleine **zoldervensters**.

Aan de **achterzijde** van dit volume is de **puntgevel** op dezelfde manier versierd met een **houten windbord**. Ook de **kroonlijst** in **frontonvorm** in cottagestijl bleef bewaard. Bovenop het dak is er een **historische bliksemafleider** aanwezig. In de oksel van de twee gebouwonderdelen is een onregelmatige aanbouw met **uitsprongen**, een **balkon** en verschillende **vensteropeningen** bewaard, met op het dak een **smeedijzeren windwijzer**. Deze originele uitbouw dateert uit de eerste bouwfase (1900).

De aan de brouwerij verbonden cafés

'Bij den kuiper Louis', momenteel 'Oud Werchter'.		Werchterplein 37
'Café In de kroon – Bij de blokmaker van Jeppe van Rie Roekes'.		Werchterplein 35
Voormalige herberg 'De Blok'.		Sint-Jansstraat 42
'Bij Jeppe Fan – Café l'Enfant', momenteel 'De glazen boterham'.		Sint-Jansstraat 89

Werchterplein 37

De geschiedenis van 'Oud Werchter' gaat ver terug. De eerst gekende café-uitbaters waren Petrus Speltinckx en Marie Anna Zepherin. Eens overgenomen door hun zoon werd de herberg herdoopt tot 'Bij den kuiper Louis' (Petrus) Speltinckx. Na zijn dood nam zijn weduwe Maria De Roover samen met hun dochter Rachelle, het café over tot 1966. Jean Vermeulen zou vervolgens achter de toog plaatsnemen. Het etablissement kende verschillende namen, nl. 'The love in', 'The ranch' en tenslotte 'Oud Werchter'.

Het gebouw telt twee verdiepingen en dateert uit 1686 (jaartal aangegeven door muurankers). Het is een baksteenbouw verrijkt met zand- en ijzerzandsteen. De zijgevels zijn voorzien van vlechtingen, schouderstukken en een half kruisvenster. De gewijzigde voorgevel heeft nieuwe ramen en deuren gekregen.

Fig. 94: Beeld uit einde jaren '70 van de 20ste eeuw. De panden aan de overkant van de straat zijn net afgebroken en het huis van de elektricien heeft een nieuwe wachtgevel gekregen (www.delcamp.net)

Werchterplein 35

Het belendende pand, vandaag 't Deurp' was eind jaren '50 van de 20ste eeuw café 'Bij de blokmaker van Jeppe van Rie Roekens – café In de kroon' uitgebaat door Jozef Wittemans en zijn vrouw Emmerance Wouters, die ook vroedvrouw was. Daarna kwam de zaak in handen van de brouwerij. Arbeider Charles Bries en zijn zoon Willy baatten het café verder uit. Zoals vaak de gewoonte was, was deze laatste naast caféuitbater ook coiffeur.

Het is een bak- en zandstenen huis met twee verdiepingen gedagtekend 1658 op een ingemetselde gevelsteen met bouwopschrift: IHS /1658/ PLUS OULTRE. De zijgevel met vlechtingen heeft verdwenen schouderstukken. Verder zijn er sporen van dubbele en driedubbele ontlastingsbogen; horizontale geledingen gemarkeerd door een puilijst en een cordon onder de kroonlijst. Er zijn vernieuwde vensters en er is een winkelpui aangebracht.

Sint-Jansstraat 42

Fig. 95: Zicht op de voormalige Pleinstraat met café 'Den blok'. Vandaag is de gevel wit geschilderd op een groene plint (www.delcampe.net)

Fons – den blok – Van Eycken hield, samen met zijn vrouw de herberg open. Achter de herberg lag er een kegelbaan in hout. Het gebouw uit einde 17de eeuw was opgetrokken uit bak- en zandsteen. Nu is het volledig overschilderd. Op de zijgevel waren vlechtingen en schouderstukken zichtbaar. De kleine rondboogdeur is voorzien van imposten, een sluitsteen en een druiplijst uitlopend op een krulmotief. Verder is er een gecementeerde plint. Boven de poortingang is er een luik

Cluster 2: erfgoedwaarden

De bewaarde brouwerij en zijn aanverwante gebouwen bezitten een architecturale waarde. Met name getuigen zij van de industriële bouwkunst op het einde van de 19de en begin van de 20ste eeuw. Het zijn mooie voorbeelden van een eclectische rondbogenstijl die ook vaak zeer functioneel was. De architecturale rijkdom verwijst anno 2018 nog steeds naar de hoogdagen van de brouwerij.

De culturele waarde ontstaat uit de onderlinge verbondenheid en afhankelijkheid tussen landbouwer, arbeider en industrieel die samen een bier tot stand brachten. Hun werk was gemeenschapsvormend

en gaf iedere werknemer een sociale waarde. Deze identiteit zette zich verder in de toenmalig zeer belangrijke fanfares en leeft minder beladen verder in de huidige muziekkorpsen. Ook gaat het succes van de paardenprocessie terug naar de industrieel Felix Van Roost, vermits hij dit evenement een nieuwe adem gaf.

De brouwerij vertelt verder het verhaal van een lokale boer-brouwer die evolueert naar een industrieel bedrijf dat bepalend werd voor de dorpsstructuur. Het brouwersleven getuigde zo van een sociaaleconomische ontwikkeling te Werchter.

De brouwerijsite en aanverwante gebouwen hebben een ruimtelijk-structurerende waarde. De gebouwen domineren de westzijde van het dorp. Zowel in de Tweebruggenstraat en als in de Beverlaak is de geschiedenis van de brouwerij nog zeer tastbaar. De wegen werden indertijd aangepast om de tram tot aan de brouwerij te laten lopen. De brouwerijtoren fungeerde als topstuk van de industriële bloei te Werchter en is een tweede hoge blikvanger in het stedenbouwkundig weefsel tegenover de kerk. De “kelders” vormen een lange beeldbepalende as langsheen de Beverlaak en de voormalige paardenstal aan de Tweebruggenstraat, hoewel verbouwd, geven nog steeds aan dat de brouwerij een geheel van verschillende monumentale aaneengesloten gebouwen in de dorpskern betrof.

Cluster 3: Tweebruggenstraat – KMO zone avant la lettre

Algemeen

In 1775 kocht Gielis Van Langendonck de oude brouwerij ‘De Bonte Os’, een pand dat tussen de Dijle en de Amerstraat stond. In 1800 werd Antoon Van Langendonck er geboren en hij hield hier later een specerijenwinkel open. Zijn zoon Jan (°1841) zou op zijn beurt met de winkel verhuizen naar de overkant van de weg, de huidige locatie. Opvolger Jozef (°1882) breidde tussen 1905 en 1920 de winkel uit met ijzerwaren, hout en andere materialen. Bruno Van Langendonck (°1913) liet na 1945 alles veranderen, vergroten en specialiseren. Het bedrijf werd volledig afgestemd op de verkoop van deur- en raambeslag. De gebouwen werden in 1993 verkocht en de handel verhuisde rond 2013 naar Tremelo.

Aan de overkant van de huidige Tweebruggenstraat kwam, in opvolging van de maalderij van vader Kamiel Wouters, een zagerij uitgebaat door zoon Johannes. Nadat het kleine bedrijf – samen met de andere huizen rond het plein, ten prooi gevallen was aan de oorlogsvernielingen van WOI werd het bij de heropbouw sterk uitgebreid. Na de Tweede Wereldoorlog zou het bedrijf nogmaals substantieel vergroten met het opkopen van de melkerijgebouwen van Klostermeyer en Vermylen langs de Haachtse steenweg om er opslagplaatsen van te maken. Ook deze gebouwen dienden door de familie Wouters heropgebouwd worden als gevolg van de geleden schade tijdens de gevechten van mei 1940.

Fig. 96: Overdruk van twee tijdsopnames. Zagerij Wouters links en Van Langendonck rechts, anno 1904 en 2017 (© Sven Buyens)

Fig. 97: Werchter rond de eeuwwisseling. Centraal 'café Rome' en links zagerij Wouters (www.delcampe.net)

Tussen de beide handelspanden in stond, bijna centraal op de huidige Tweebruggenstraat, café 'Rome' van Jef Verstraeten (Jeppe van Roume) en Martha De Vadder. In 1947 werd het verkocht aan Jomme van de cauk (Guillaume Vanden Eynde) die ook fietsenmaker was. Het café was niet gelinkt aan de brouwerij; zo kon er bier van de Mena, brouwerij Haecht en Jack-Op worden verkocht. Begin jaren '70 van de 20ste eeuw werd het pand afgebroken.

Centraal langs de Tweebruggenstraat, tegenover de woning van Felix Van Roost bevond zich drukkerij Drijvers.

Beschrijving en evolutie van de betrokken gebouwen met erfgoedwaarde

Woning Jan Van Langendonck.		Tweebruggenstraat 17
Zagerij Wouters.		Tweebruggenstraat 16

Handel Van Langendonck.		Tweebruggenstraat 21
Drukkerij Drijvers.		Tweebruggenstraat 12 en 12B

Woning Jan Van Langendonck

Woning Jan Van Langendonck		Tweebruggenstraat 17
----------------------------	---	----------------------

Burgerhuis in eenvoudige baksteenarchitectuur, volgens het kadaster opgetekend in 1907 en opgericht door de handelaar Jan Van Langendonck. Deze familie van handelaars was al sinds het einde van de 18de eeuw actief in Werchter.

In 1902 werd het eindpunt van de Tweebruggenstraat aangepast in een driehoekige aanleg van de wegenis rond een oorspronkelijk woning “café Rome”. Het gaat hier vermoedelijk om de aanpassing voor de tram in 1901. Hierbij werd perceel 143 in twee gesneden. In het overgebleven driehoekig stuk werd het burgerhuis in 1907 opgericht, vlak naast de directiewoning van brouwerij Van Roost. In de noordoostelijke hoek van het perceel was er een kapel. Later werd de kapel afgebroken en verplaatst naar de zuidwestelijke hoek van het perceel om kleiner heropgebouwd te worden. De voortuin wordt gekenmerkt door vernieuwde kleinschalige beplantingen. De westelijke tuin is door een haag gescheiden van de weg.

Het is een eenvoudige, vrijstaande burgerwoning met omhaagde voortuin. Dubbelhuis van drie traveeën en twee bouwlagen onder vernieuwd zadeldak. Het gebouw in rood baksteenmetselwerk is versierd met blauwe hardsteen voor de plint, de cordonlijst en voor de omlijstingen van de segmentbogige muuropeningen. De voorgevel is gevat in een groot uitspringend kader in baksteenmetselwerk. De vensteropeningen zijn versierd met rechthoekige uitkragende lekdorpels en waterlijsten in blauwe hardsteen boven rollagen versierd met wit-roodbruine geglazuurde baksteen met hoek- en sluitstenen en hardsteen met diamantkoppen. Vlakke deuromlijsting in blauwe hardsteen met oren met art-nouveau-inslag. De houten deur met ijzerwerk en bovenlicht bleef bewaard. In de rechterzijgevel zijn er enkele kleine vensteropeningen op de verdiepingen. Nieuwe kroonlijst en dakbedekking. Het schrijnwerk is uitgevoerd in eenvoudige T-ramen.

Fig. 98: De woonst in de jaren '30 van de 20ste eeuw. Bemerkt de Onze-Lieve-Vrouw kapel links van de woning. Vandaag is deze kapel verdwenen en in een andere vorm, eind jaren '50 van de 20ste eeuw terug opgetrokken, rechts van het huis Van Langendonck (www.delcampe.net)

Zagerij Wouters

Zagerij Wouters		Tweebruggenstraat 16
-----------------	---	----------------------

Op de Croÿkaart van 1596 is er aan de Dijlebrug een grote hoeve te zien, vermoedelijk een brouwerij. Het is deze brouwerij dat een zekere Gielis Van Langendonck in 1775 kocht als "De Bonte Os". In de 19de eeuw had Antonius Van Langendonck hier een olieslagerij. Nadien werden de gebouwen eigendom van zagerij Wouters. In 1914 werden de oude gebouwen volledig vernield. Na de Eerste Wereldoorlog werd door zagerij Wouters een nieuwbouw opgericht op de plaats van het verwoeste herenhuis.

Het huis volgde opnieuw een rechthoekige opbouw met de toevoeging van een erker richting de Tweebruggenstraat in het oosten en afgeschuinde hoektravee richting de Onze-Lieve-Vrouwstraat in het zuidoosten. Het huis ligt ten westen van het pleintje aan de Tweebruggenstraat en ten oosten van de Dijle. Het huis telt twee bouwlagen onder een **leien schilddak**.

Het betreft een burgerhuis in **rode baksteen** in kruisverband in combinatie van **witte natuursteen** voor de decoratieve elementen. De gevel wordt gekenmerkt door **doorlopende muurbanden** in **witte natuursteen** ter hoogte van de lekdorpels en horizontale middenroeden. De **vensterbogen** zijn uitgewerkt in **bakstenen rollagen** en hebben **aanzetstenen of sluitstenen** in **witte natuursteen**. Alle vensteropeningen hebben een **uitkragende lekdorpel** in **blauwe hardsteen**. Tussen het gelijkvloers en de verdieping loopt een **decoratieve bakstenen muurband** met **siermetselwerk** van afwisselende vierkanten van staand en liggend metselwerk.

De zuidelijke voorgevel bestaat uit vijf traveeën met de **afgeschuinde hoektravee** als vijfde travee. De eerste twee travee zijn gelegen in een licht uitkragend vlak en hebben **rondbogige vensters** op het gelijkvloers en **afgeplatte segmentbogige vensters** op de verdieping. Vervolgens zijn er twee **brede**

segmentbogige vensters op het gelijkvloers en **twee tweelichten** op de verdieping. De gevel wordt bekroond door een **houten kroonlijst** op eenvoudige **consoles**. De laatste travee, de hoektravee, heeft een **decoratief uitgewerkte deuropening** op het gelijkvloers. De rondbogige deuropening heeft een **rondbogige druiplijst** en **centrale sluitsteen** met **bolmotief** in **witte natuursteen** en wordt bereikt met één **optrede** in **blauwe hardsteen**. Erboven bevindt zich een venster met **afgeplatte segmentboog**. Hierboven loopt de gevel door in een **tuitgevel** met centraal een **rondboogvenstertje**. De tuitgevel heeft **hardstenen dekstenen, korbelen, aanzetstenen** en een **tuit** met de **inscriptie "8"**.

De oostgevel bestaat uit twee traveeën met de rechtse travee als **risaliet**. De linkergevel heeft een breed **segmentbogig venster** op het gelijkvloers en een **klein venstertje** met **afgeplatte segmentboog** op de verdieping. Bovenaan wordt de gevel afgelijnd van het dak door een **houten kroonlijst** op eenvoudige **consoles**. Tussen de gevel en de risaliet bevindt zich een **schoorsteen** in het dakvlak. De risaliet of erker heeft op het gelijkvloers **afgeschuinde hoeken** en centraal een **rondbogig venster**, op de verdieping een **afgeplat segmentbogig venster** en de risaliet loopt daarboven uit in een **tuitgevel**. Centraal in de tuitgevel is er een **rondboogvenster** aanwezig. De **tuitgevel** heeft **korbelen, aanzetstenen** en **afdekstenen** in **blauwe hardsteen** en **muurvlechtingen** in baksteen. Bovenaan wordt de tuitgevel bekroond met een **hardstenen tuit** met het **jaartal "1921"**. Aan de noordzijde is er een torenachtige aanbouw van drie bouwlagen onder puntdak.

Dit is een zeer gaaf bewaarde wederopbouw burgerwoning met zeer verzorgde ornamentiek. Het schrijnwerk werd met de meest recente verbouwing vernieuwd. Het speelt een belangrijke rol voor de beeldwaarde van de straat.

Handel Van Langendonck

Handel Van Langendonck		Tweebruggenstraat 21
------------------------	---	----------------------

Op de plaats van het betreffende pand Tweebruggenstraat 21 zien we op de wandkaarten van Aarschot en de Ferrariskaart vermoedelijk een kleine hoeve die ook weergegeven wordt op het primitief kadaster van 1819. In de tweede helft van de 19de eeuw bouwde Antonius Van Langendonck, olieslager en winkelier, op deze plaats een groot gebouw, vermoedelijk een specerijenwinkel. Ook werden aan de zuid- en oostzijde van het gebouw een aantal bedrijfsgebouwen opgericht. Zijn zoon Jan Van Langendonck werkte ook in de winkel en bouwde in 1907 een nieuwe woonst op het nummer Tweebruggenstraat 17. Het grote gebouw brandde af in 1914 en werd herbouwd in neotraditionele stijl. De winkel breidde uit met ijzerwaren, hout en andere materialen. In de Tweede Wereldoorlog brandde het weer af en werd het herbouwd in een voor Werchter zeldzame modernistische vormtaal.

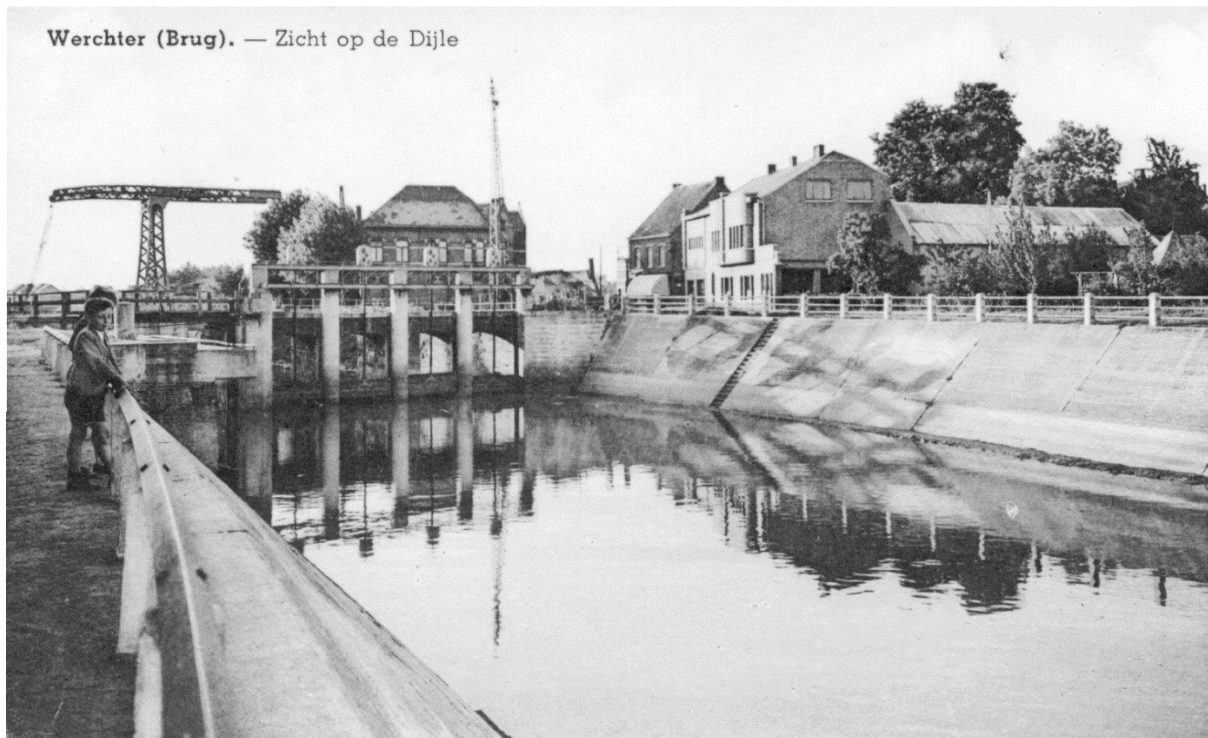

Fig. 99: Heropbouw in contemporain modernistische stijl. Zagerij Wouters, aan de overkant van de straat is in een meer conservatieve, landelijke stijl opgebouwd

Het betreft een **modernistisch langshuis** van **twee bouwlagen** onder een ietwat verborgen **zadeldak**. De traveeën worden gekenmerkt door de typische **uitspringende erkers** en de **modernistische vormtentaal**. De gevels zijn grotendeels opgebouwd in **gele baksteen** in **klezorenverband** met staande tand. De voorgevel bestaat uit vijf traveeën plus één hoektravee. De noordelijke zijgevel kent twee traveeën. De gevel kan ingedeeld worden in twee delen: het **symmetrisch hoekgebouw** van twee traveeën in de voorgevel en twee in de zijgevel met in het midden één hoektravee. Daarnaast is er het **zuidelijke gebouw**. Het gelijkvloers van de hoekbouw is rechtlijnig afgewerkt en heeft een **hardstenen optrede** als **plint**. De **vensteropeningen** zijn breed en hoog en hebben een **hardstenen borstwering**. Op de uitspringende verdieping is er in de **hoektravee** een **halfronde erker** tussen **twee penanten** in bruine opstaande baksteen met in het midden een **vierlicht**. Deze erker is uitgevoerd in **gele baksteen** in **koppenverband**. Links en rechts bevindt zich in de gevel een **uitspringend vlak** met een **zeslicht**. Bovenaan is er een houten sterk **overkragende kroonlijst**. Het zuidelijke gebouw met **plint in bruine opstaande baksteen** telt drie traveeën.

Fig. 100: Detailopname van de originele voordeur in de vorm van een sleutelgat ©WinAr)

De meest linkse travee bevat de **inkom** en vormt de overgang tussen beide delen. De **modernistische inkomdeur** met **ijzerwerk** in de vorm van een sleutelgat bleef bewaard. Boven de deur is er een **ronde vensteropening**. De twee rechtse traveeën bevatten op het gelijkvloers telkens een **drielicht** met **lekdoorpel** in **blauwe hardsteen**. De verdieping bestaat uit een licht **uitspringende erker** met in het midden een **halfronde mast** in **bruine opstaande baksteen**. Aan weerszijde van de mast is er telkens een **vierlicht** met doorlopende **hardstenen lekdoorpel**. Rechts van het zuidelijke gebouw bevindt zich nog een **aanbouw** van **één bouwlaag** met deur en twee vensteropeningen. Uiterst rechts wordt de gevel afgelijnd door een **pijler in bruine opstaande baksteen**.

Dwars met de straat is er aan de zuidoostzijde van het handelsgebouw een langwerpige loods aanwezig, mogelijk in kern uit het einde van de 19de eeuw.

Dit gaaf bewaarde burgerhuis is een zeer beeldbepalend pand voor de straat en de omgeving.

Drukkerij Drijvers

Drukkerij Drijvers		Tweebruggenstraat 12 en 12B
--------------------	---	-----------------------------

De drukkerij bestaat uit twee woningen en deze liggen aan de noordzijde van de Tweebruggenstraat. Ze dateren vermoedelijk uit het einde van de 19de eeuw. De panden werden sterk verbouwd in de jaren 1950. De drukkerij werd omgevormd tot woning.

De huidige woning betreft een woning van vijf traveeën en **twee bouwlagen** onder een **zadeldak** op een bakstenen plint. De woning is opgebouwd in wit gekaleide bakstenen. De rondboogdeur met hardstenen omlijsting bevindt zich in de derde travee. De vierkante raamopeningen met uitkragende lekdoorpels zijn beluikt. De gevel wordt afgelijnd met een vernieuwde houten kroonlijst.

De gehele gelijkvloerse verdieping van nummer 12 en 12B werd verbouwd. Er werden grote nieuwe vensteropeningen aangebracht. Enkel het volume en het aantal bouwlagen refereert nog naar de oude bebouwing. Het pand is niet beeldbepalend in de straat.

Fig. 101: Beeld uit de jaren '20 van de 20ste eeuw. Drukkerij Drijvers had nog niet het uitzicht van vandaag. De raampartijen waren nog niet verbreed en ook de oorspronkelijke gevelbekleding was nog zichtbaar (Voets 2010: 53)

Cluster 3: erfgoedwaarden

Door de ligging aan het water en later langs het tramspoor, wat cruciaal was voor het transport, ontwikkelde Werchter zich tot een industriële site en bezit deze zone een industriële-archeologische waarde. Aan de Tweebruggenstraat lag het handelscentrum en de aanlegkade van Werchter, hier werden goederen geladen en gelost, stonden de scheepstrekken klaar, waren andere werklui bezig en heerste er een zekere bedrijvigheid. Een deel van de kasseibestrating van de Tweebruggenstraat bleef bewaard langsheen de Dijle. Dit getuigt van het voormalige belang en het veelvuldig gebruik van deze straat.

Twee gebouwen domineren het zicht aan de Dijle: de zagerij Wouters en het handelshuis Van Langendonck. De gebouwen refereren nog naar de handelsactiviteiten die hier vroeger plaats vonden: nl. een zagerij en een handelshuis.

De twee gebouwen hebben naast een industriële-archeologische waarde ook een architecturale waarde: de zagerij Wouters als gaaf voorbeeld van een eclectische wederopbouwarchitectuur na de Eerste Wereldoorlog en handelshuis Van Langendonck als gaaf en zeldzaam voorbeeld van wederopbouwarchitectuur in modernistische stijl na de Tweede Wereldoorlog. Door zijn vormgeving en ligging aan het water bezit het een zeker gehalte van pakketbootarchitectuur.

Cluster 4: infrastructuur

De tram

De tram, eerst een stoomtram op kolen (de z.g. 'zwarte tram') en nadien een tram aangedreven door een dieselmotor, reed vanaf 1901 van Haacht over Werchter en Betekom naar Aarschot. Deze lijn werd geopend op 3 december 1901 en zorgde voor een vlottere verbinding naar Brussel. Grote groepen Hagelandse arbeiders konden nu naar de stad, de regio zelf bood nl. nog weinig werkgelegenheid en bovendien waren de lonen erg laag. De buurtspoorweg zorgde bovendien voor de eerste industrialisatie in de Demervallei. De brouwerij, melkerij en zagerij kenden dankzij deze tramlijn hun hoogdagen.

De tram, komende vanuit Haacht, reed over de Dijlebrug (waarvan het eerste deel ophaalbaar was) in de richting van het centrum van Werchter. Bijna pal op het verlengde van de brug stond café 'Rome'. Langs beide kanten van deze herberg was er een weg. De tram reed aan de rechterzijde van het café. Het tramspoor lag aan de rechterzijde in de Tweebruggenstraat en in de Ambachtstraat, vertrekkende van de brug over de Dijle naar de kerk toe. Bij sommige huizen reed de tram op minder dan één meter van de gevel langs.

Fig. 102: de zogenaamde "Kleine Brug" (links) met sluisen en betonnen pijlers werd in WO II vernield en nooit meer hersteld. Bij de aanleg van de nieuwe brug werden ook de sluiswanden en de betonnen pijlers afgebroken. Uiterst links het sluiswachtershuisje, centraal houthandel Wouters en rechts café 'Rome' (www.delcamp.net)

Op de hoek van de Tweebruggenstraat en de huidige Beverlaak moest de oorspronkelijke boerderij/brouwerij en het latere gisthuis van 'De Palmboom' wijken om de tram de straat in te laten draaien. Ook de sporen tegen het gebouw in de Tweebruggenstraat werden verlegd zodat de tram komende van de brug gemakkelijk de toenmalige Pastorijstraat kon indraaien, afgeschermd door, een nog bestaand, muurtje. Door de tramlijn zo af te buigen tot voor de kelders, konden de wagons geladen en gelost worden. De zware vaten werden dan met behulp van katrollen op de zolders gehesen. Tramwagons met nieuwe flesjes werden tot voor de bottelarij gereden. De flesjes lagen gestapeld in de wagons en moesten er een voor een uitgehaald en in bakken gezet worden. Verder werden grondstoffen zoals gerst, rijst en suikers in zakken met de tram vervoerd.

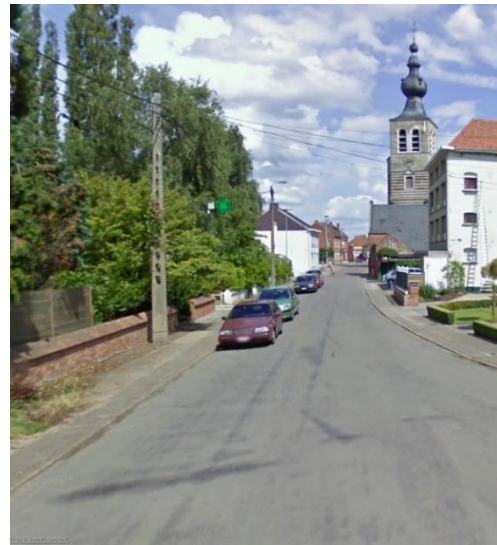

Fig. 103: Palimpsest van het verleden. De tramsporen duidelijk zichtbaar onder de asfaltlaag van de Tweebruggenstraat (© WinAr)

Tijdens WO I liet de bezetter de tramlijn afbreken, maar in 1920 werd ze opnieuw aangelegd en plechtig heropend. Tussen 1953 en 1962 zou deze spoorlijn echter voorgoed verdwijnen. Veel fysieke

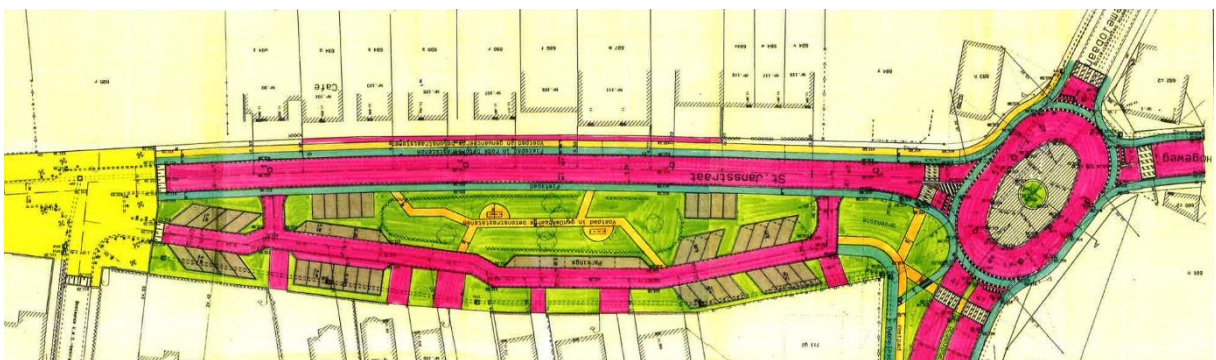

Fig. 104, 105 en 106: een vergeten verleden in het straatbeeld. De wissel in de jaren '50 en de huidige invulling in het straatbeeld. Rechtsboven de tramsporen terug zichtbaar gemaakt in de straatvloer van de Bremberg.

overblijfselen heeft de tramlijn vandaag niet nagelaten. De wissel in de Sint-Janstraat is nu als openbare parking ingericht en geeft zijn naam aan het dichtstbijzijnde café. Op de straatvloer van de Tweebruggenstraat zal de aandachtige kijker hier en naar nog een tramspoor ontdekken. In de Bremstraat en het Aspergeveld op het Hoogland heeft de verkavelaar het verleden zichtbaar gemaakt door de tramrails aan te duiden in het wegdek.

Bruggen over de Dijle

De Nindebrug

In de middeleeuwen lag er een houten brug over de Dijle in het Werchterse gehucht Ninde. Die brug lag juist naast de samenvloeiing van de Laak met de Dijle. Daar stond ook een 'camme' of brouwerij. In die omgeving lag op de Dijle de amer of aanlegplaats voor schepen. Daar werd hout en turf ingescheept richting Leuven of Mechelen. De 'Kerckhoff Straete', die van Ninde naar Werchter liep, stak met een houten zwenkbrug de Laak over.

De Dijlebrug

Op een anonieme penschets uit 1596 van het dorp Werchter staat er reeds een brug over de Dijle afgebeeld. Deze tekening is gedetailleerd, zodat we de brug kunnen beschrijven. Ze was in hout opgetrokken en had een leuning aan beide zijden. Een gedeelte had twee ophaalarmen, zodat dat gedeelte van de brug kon opgehaald worden om de schepen te laten doorvaren. De brug rustte op vier dwarsbalken, die elk gestut werden door drie dikke houten pijlers. Die pijlers waren in de bodem van de Dijle geheid. Op de prent merken we ook enkele boten die door schiptrekkers worden getrokken. De tekening dateert van rond 1596, uit de jaren dat Werchter herhaalde malen werd verwoest.

Fig. 107: Werchter anno 1596
(Minnen 1993: 350-351)

Zo is geweten dat de brug tijdens de godsdienstoorlogen op het einde van de 16de eeuw werd vernield. In 1611 besloot de gemeente Werchter een nieuwe brug te bouwen. Om deze te betalen - ze kostte immers 3000 gulden - werd er tol geheven. De tol op de Dijlebrug werd tijdens het Ancien Régime verpacht aan een inwoner van Werchter. Deze inde het tolgeld, maar had ook heel wat plichten als

beheerder van de brug. Zo moest hij iedere dag de barelen van de brug op- en neerlaten. Hij moest regelmatig de brug kuisen en er voor zorgen dat ze geen schade opliep. Hij moest verder de schipper bij elke doorvaart begeleiden. Werd er door een schipper toch schade aan de brug veroorzaakt, dan moest hij dit onmiddellijk aan het dorpsbestuur melden. Deed hij dat niet, dan betaalde hijzelf de schade. De bareel werd gesloten vanaf tien uur 's avonds in de periode tussen half maart en begin oktober en vanaf negen uur gedurende de winterperiode. Als er iemand na het sluitingsuur nog met wagen, kar of paard over de brug wilde, moest hij één stuiver betalen. De tol op de Dijlebrug werd pas afgeschaft in 1901 nadat de trambrug was gebouwd. Hoelang die houten brug bij de ingang van de dorpskom heeft stand gehouden is niet bekend. Vermoedelijk werd de stenen brug met de sluizen, die tot na de Tweede Wereldoorlog stand hield, gebouwd in het midden van de 18de eeuw, toen de Demer werd rechtgetrokken. De brug werd opgetrokken in witte steen en ijzerzandsteen en droeg vier sluisdeuren. Er was een opening om de schepen door te laten. Om het waterpeil van Demer en Dijle hoog te houden werd deze opening afgesloten met schotbalken die werden opgehaald als de schepen de brug moesten passeren.

Fig. 108: Zicht op de Dijlebrug vanuit het zuiden in de jaren '60 van de 20ste eeuw. Bemerkt de staande wip in de achtergrond (www.delcampe.net)

In 't begin van beide Wereldoorlogen werd deze brug, samen met de trambrug, door het Belgische leger opgeblazen. De huizen in de omgeving brandden af of werden erg beschadigd. Na de Eerste Wereldoorlog werd de sluisbrug hersteld, doch na de Tweede Wereldoorlog bleef ze als ruïne achter, tot ze in het begin van de jaren zeventig, samen met het sluiswachtershuis volledig werd afgebroken.

Fig. 109: Dezelfde Dijlebrug gezien vanuit de Tweebruggenstraat. Centraal ziet men het sluiswachtershuis met in de achtergrond het hotel van Jack-Op (www.delcampe.net)

De trambrug

Zo werd deze brug gewoonlijk genoemd, al werd ze ook door andere voertuigen gebruikt. De smalle sluizenbrug was na de bouw van de trambrug een brug voor voetgangers geworden. De trambrug werd in 1901 gebouwd om de stoomtram Haacht-Aarschot de Dijle te laten oversteken. Ze had een stalen gebinte en was gedeeltelijk ophaalbaar om de schepen doorgang te verlenen. Ook deze brug werd in

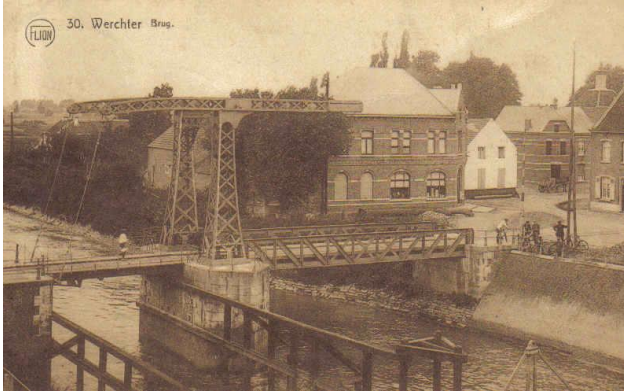

Fig. 110: De trambrug tijdens het interbellum (www.delcampe.net)

het begin van de jaren tachtig van vorige eeuw afgebroken onder hevig protest van de omwonenden, die nu een grote omweg moesten maken om de dorpskern te bereiken. Uiteindelijk zou in 2012 terug een nieuwe boogbrug voor fietsers en voetgangers op deze historische locatie geopend worden.

De huidige brug over de N21

Het moderne verkeer eiste een brede, goed toegankelijke overgang over de Dijle. Eind jaren '70 van de vorige eeuw werd deze nieuwe moderne brug op enkele tientallen meters van de trambrug gebouwd.

Fig. 111: Zicht op de twee bruggen, kort na WOI. Café 'Rome' staat nog centraal op wat nu de Tweebruggenstraat is. Rechts in de achtergrond het door oorlogsgeweld vernielde pand van zagerij Wouters (www.delcampe.net)

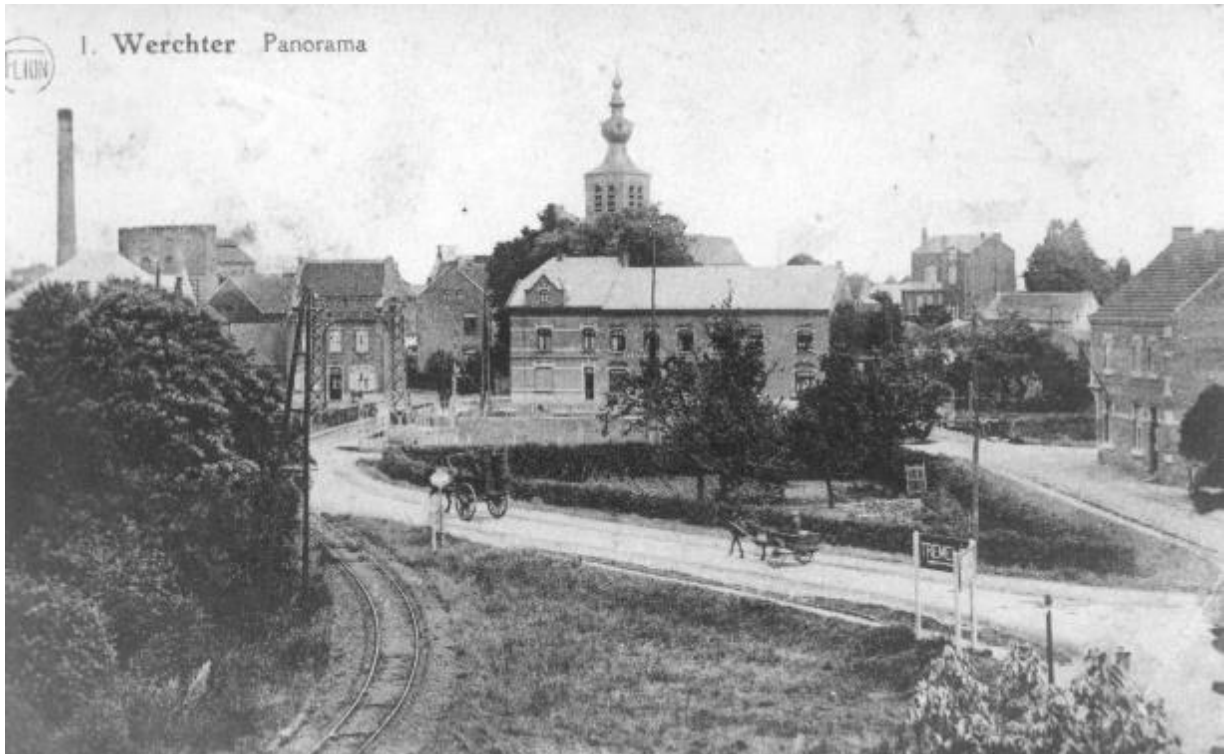

Fig. 112: Zicht op de twee bruggen tijdens het interbellum. De foto is naar alle waarschijnlijkheid genomen vanuit het Jack-Op hotel. Deze stopplaats was gesitueerd op de plaats waar de Provinciale weg van Wezemaal naar Haacht het dichtst bij de Dijle kwam. Links vooraan ziet men de tramspooren, rechts de weg die loodrecht uitkwam op de Dijlebrug. Rechts in beeld het sluiswachtershuisje. (www.delcampe.net)

Er werd geen doorgang voor schepen meer voorzien. De Dijle verloor haar statuut van bevaarbare rivier. Het landschap rond die nieuwe brug veranderde totaal. Het pleintje voor de twee bruggen, waar voor de Tweede Wereldoorlog met Brugskeskermis de danstent werd opgetrokken, verdween. Het café 'Den Anker', tevens beenhouwerij Cnops, en later de frituur 'Bij Polleke' werd afgebroken. Ook alle kleine huizen bij de sluisbrug werden afgebroken. Beide wegen naar de twee bruggen verdwenen. Alleen de naam 'Twee Bruggenstraat' aan de overkant bleef een tijdje herinneren aan de oude, verdwenen Dijle-overgangen. Nadat ook 'het Hotel' werd afgebroken aan de overkant van het water op de plaats waar de Provinciale weg naar Wezemaal het dichtst bij de Dijle kwam, bleef er van deze historische woonkern weinig over.

De Dijle-Demerbrug

Aan de samenvloeiing van Demer en Dijle ligt over de Dijle een betonnen brug met gietijzeren leuningen. Deze brug diende en dient om toegang te verlenen tot de landerijen gelegen op de linkeroever van de Demer. De huidige brug werd in het begin van de vorige eeuw gebouwd.

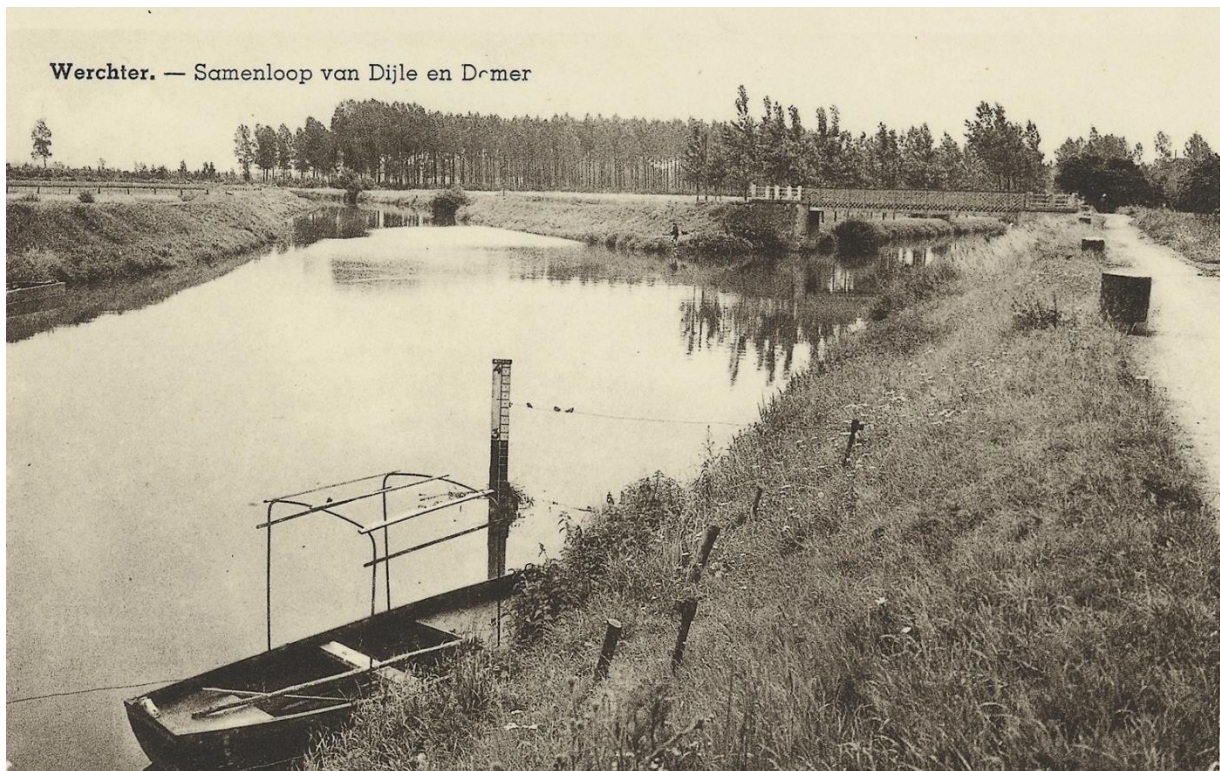

Fig. 113: De Demer-Dijle samenvloeiing rond de jaren 60 (www.delcampe.net)

Waterput Rochusstraat Waterpomp (verdwenen) Sint-Rochusstraat

Fig. 114: de pomp links van café 'Bij Jan Eraly', hoefsmid, velomaker en herbergier (www.delcamp.net)

Vandaag de dag is ze verdwenen, maar vele decennia had de waterpomp aan de Sint-Rochusstraat de inwoners van Werchterdorp van vers drinkwater voorzien. Volgens sommige overleveringen zou Onze-Lieve-Vrouw bij haar nachtelijke tocht tijdens Pinksternacht haar vuile kleding aan de bewuste waterput gewassen hebben alvorens haar plaats in de kerk terug in te nemen.

Cluster 4: erfgoedwaarden

De bruggen over het water vormden een belangrijk gegeven in de ruimtelijk-structurerende ontwikkeling van Werchter. Aan de westzijde was de toegang tot het dorp gelegen, vervolgens ging men over de brug het centrum binnen via de Tweebruggenstraat. Deze straat is nu een doodlopende straat, maar was vroeger dus een zeer belangrijke doorgangsweg. De herenhuizen in de aansluitende Sint-Jansstraat moeten dus ook in deze context gezien worden. Daarnaast heerste er op het verdwenen plein voor de Dijle heel wat activiteit. Er werden kermissen georganiseerd en er stond een hotel. In het gesloopte café Roma aan de andere zijde tussen de handelspanden spraken heel wat

arbeids- en veelieden af. Recent werd hier een fietsbrug over de Dijle geplaatst waar vroeger de oude brug lag.

6.3 Het notabele Werchter

Cluster 5: woningen ooit bewoond door familie Van Roost

Gezien de familie Van Roost niet alleen de grootste werkgever was, maar ook zeer veel nazaten telde, werd het verworven fortuin vaak belegd in vastgoed. De familie woonde in royale panden binnen de dorpskern van Werchter.

De verdwenen woning Félice Van Roost

Fig. 115: achter het koor van de kerk woonde Felicie Van Roost (het hoge huis rechts – www.delcampe.net)

Op de hoek van de Sint-Jansstraat en het Werchterplein: hier woonde Félice, de dochter van Felix Van Roost. Zij trouwt met Joseph Christiaens en gaat in Leuven wonen, maar toen ze weduwe werd kwam ze met haar drie kinderen terug in Werchter wonen. Haar zoon, die 'dikke Felix' werd genoemd, zou tevens een leidinggevende functie opnemen in de brouwerij.

Beschrijving en evolutie van de betrokken gebouwen met erfgoedwaarde

Huis van de kanunnik, 'het kasteeltje'		Sint-Jansstraat 26
Woning De Wit		Sint-Jansstraat 15
Directiewoning Van Roost		Tweebruggenstraat 13
Woning ('kleine') Felix Van Roost		Werchterplein 27

Woning Victoire Van Roost		Werchterplein 25
---------------------------	---	------------------

Sint-Jansstraat 26

Huis van de kanunnik, 'het kasteeltje'		Sint-Jansstraat 26
--	---	--------------------

Ook dit burgerhuis in eclectische stijl behoorde toe aan de familie Van Roost. Volgens het kadaster opgericht in 1932 door één de kinderen van brouwer Karel-Jozef Van Roost, nl. Jozef (1901-1957) en zijn vrouw Marie Duchateau. Hij zou tot aan zijn dood in 1957 in dit pand woonachtig blijven. Nadien zou het huis bewoond worden door (in chronologische volgorde) de commercieel directeur van de brouwerij – mr. Burry, de latere volksvertegenwoordiger Renaat Peeters en kanunnik Claes en zijn bedienden, de familie Thijs met hun blinde zoon, organist Frans.. In nog recentere tijd zou de woning de heer Draulants, vrederechter in Haacht en Aarschot huisvesten.

Het pand is gelegen aan de zuidzijde van de hoofdstraat van Werchter, de Sint-Janstraat. Ten oosten van de woning staat ook een statige herenwoning. Voor het overige is de straat hier getypeerd door kleine gezinswoningen van twee bouwlagen onder zadeldak. Tegenover, aan de noordzijde, zijn er tevens ook twee grotere herenhuizen aanwezig.

Interessante **tuinhekkijlers** in neostijl bleven bewaard aan de straatzijde terwijl het hekwerk mogelijk nieuw is. De **voortuin** wordt gekenmerkt door een aantal kleine heesters. Aan de westelijke perceelsgrens staan er drie knotlinden en achterin een plataan. De oorspronkelijke villatuin achteraan is vermoedelijk grotendeels verdwenen.

Vrijstaand gebouw op onregelmatige plattegrond, vier traveeën en twee tot drie bouwlagen op een verhoogde begane grond tellende, onder een **complexe bedaking** in **leiste** gebaseerd op een schilddak, met een aanbouw onder **ingesnoerde torenspits**.

Rode baksteenbouw met gebruik van **witte natuursteen** voor **speklagen**, **kruiskozijnen**, **portiek** met **zuilen**, **torenbalustrade** en de **bekroning** van de **klokgevel**; **plint** uitgevoerd in **blauwe hardsteen**. De woning is gezien van straatzijde samengesteld uit drie onderdelen. Centraal een **vensterrisali**et bekroond met **in-** en **uitzwenkende topgevel**, rechts daarvan een **torenvolume** van drie bouwlagen onder **spits**, en links het rechthoekige **hoofdvolume** van de woning onder een groot schilddak.

Van het hoofdvolume zijn twee traveeën zichtbaar in de voorgevel, afgezoomd met een **houten witte kroonlijst op klossen**.

De woning is te betreden op de verhoogde begane grond via een uitspringende overdekte **portiek** in de rechter travee van het hoofdvolume, met een **hardstenen trap** met sierlijke **gietijzeren leuning**. De portiek is uitgewerkt in de vorm van **arcade** op **zuilen** met een **sluitsteen** met een **wapenschild**. De oorspronkelijke **dubbele panelendeur** met **art-decotaliewerk** is bewaard. Op het gelijkvloers zit links van het portaal een klein **kloosterkozijn** met **traliwerk**. Hierboven zijn er drie **kloosterkozijnen** van verschillende grootte met de twee linkse nog voorzien van **art-decoglaswerk**, vermoedelijk ter verlichting van het trappenhuis.

Centrale risali

et met in- en uitzwenkende geveltop. Op het gelijkvloers (bel-etage) is er een **drielicht** in **kloosterkozijn** en op de verdiepingen **driezijdig erker** onder leien dak. De **klokgevel** is uitbundig

uitgewerkt met **zandsteen** voor **voluten**, **dekstenen** en **frontonbekroning**; in de geveltop een **rondbogig zoldervenster**.

De meest rechtse travee is uitgevoerd als **toren** van **drie geledingen**. De eerste twee geledingen op rechthoekige plattegrond, daarboven een **zeshoekig torentje** met hoge **peerspits** met **leienbedekking**, op **houten kroonlijst**. De toren is op elke geleding geopend met **kloosterkozijnen**. De rechthoekige onderbouw is afgelijnd door een **balustrade in zandsteen**.

De oostelijke zijgevel telt twee traveeën met links een geprononceerde **schoorsteenschacht** en rechts een vensteropening. De vensteropening is uitgewerkt met een **kloosterkozijn** en **art-decoglaswerk**, vermoedelijk ter verlichting van het trappenhuis. De uitwerking van de westelijke zijgevel is onbekend.

Sint-Jansstraat 15

Woning De Wit		Sint-Jansstraat 15
---------------	---	--------------------

Dit burgerhuis in **neoclassicistische stijl**, werd volgens het kadaster in 1854 opgericht door de geneesheer F. Debruyne (op de schets weergegeven als “reconstruction totale”). In 1895 wordt het huis verkocht aan Felix Van Roost, oprichter van “Brouwerij Felix Van Roost” en later brouwerij “De Palmboom”. Hij verliet zijn brouwerij-boerderij om zich hier te vestigen. Nadien woonde zijn zoon Armand (1877-1941) er tot aan zijn dood, samen met zijn vrouw Maria Froidmont en de kinderen. Vervolgens heeft familie De Wit het huis gekocht en er een bloemenzaak ingericht. Vandaag wordt het pand ook “huis De Wit” genoemd, naar de nog levende weduwe De Wit.

Fig. 116: De statige burgerwoning in de jaren '20 van de 20ste eeuw (www.Delcampe.net)

De inplanting van het gebouw, tegenover de kerk, aan de noordzijde van de hoofdstraat van Werchter, de Sint-Jansstraat, geeft het belang van de woning weer. Eerst als woning van de geneesheer en vervolgens van de belangrijkste brouwer van de gemeente. Vandaag is de woning nog steeds een belangrijke blikvanger in het straatbeeld. De westelijke percelen waren historisch bebouwd maar liggen vandaag braak. Aan de oostzijde is recent een nieuwbouw opgericht.

De **voortuin** wordt van de straat afsloten door een **hek** en in de westzijde door een tuinmuur. De voortuin bestaat uit een grasperk en een aantal kleine beplantingen. De plint onder het hekwerk vooraan alsook de pijlers werden verlaagd met het behoud van **de arduinen boordstenen**. Het **smeedijzeren hekwerk** is origineel. De westelijke tuinmuur is aan de buitenzijde wit geschilderd.

Het betreft een alleenstaande neoclassicistische woning, bestaande uit drie traveeën en twee bouwlagen onder **rood pannen zadeldak**. Oorspronkelijk was het dak begrensd door twee aandaken en schouwen als topstukken. In het midden is er een originele hoge **lansvormige bliksemafleider** aanwezig. Tegen de linkse zijpuntgevel is een **serre** aangebouwd; achteraan de woning een aanbouw van twee bouwlagen onder plat dak.

Het pand bezit een verankerde, **gecementeerde** en **bepoetste baksteenbouw**. De voorgevel van het burgerhuis is zeer goed bewaard gebleven. Bovenaan is de gevel afgelijnd door een **geprofileerde houten kroonlijst** op sierlijke **bepoetste consoles** met **leeuwkoppen** met **muurband** met deels **van centrale rozet voorziene panelen**. **Rechthoekige vensteropeningen** en met **geprofileerde omlijstingen**, aan de bovenzijde met **oren** en bekroond met **voluut** met **trigrief** en **palmtakken**; **borstweringen met reliëfpanelen**. Vermoedelijk bleven de **originele houten T-ramen** bewaard.

De centrale travee is opvallend door zijn **rechthoekige deuropening** met **hardstenen treden** en oorspronkelijke **dubbele paneeldeur** met rechthoekig **bovenlicht** met ronde roedeverdeling en **glas in lood**. Hierboven is een **balkon** met smeedijzeren **balustrade** rustend op **sierlijke, bepoetste consoles met voluten, rocaille, trigriefen en bladwerk**. De westelijke gevel is gecementeerd. Er zijn twee smalle vensteropeningen aanwezig op het gelijkvloers en de verdieping aan de noordzijde. De oostelijke gevel is wit bepoetst en heeft centraal één vensteropening op het gelijkvloers, één op de verdieping en één klein zolderraam.

De **historische serre** links van het woonhuis is intact. Het is een gebogen glazen constructie op lage bakstenen muur.

Fig. 117: Woning De Wit anno 1969
(<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/120600/beelden>)

Tweebruggenstraat 13 en 15

Directiewoning familie Van Roost		Tweebruggenstraat 13-15
----------------------------------	--	-------------------------

Dit pand werd rond 1900 in opdracht van Felix Van Roost, de oprichter van de gelijknamige brouwerij, gebouwd.

Fig. 118: Familiewoning Van Roost langs de Tweebruggenstraat (Voets 2010: 101)

Deze directiewoning is een **vrijstaand pand** met een complexe plattegrond, ontworpen in **cottagestijl**. De verbouwing in 1910 van nummer 13 zorgde evenwel voor een minder speels en meer strak uitzicht van de voorgevel. Het pand is opgebouwd in **roodbruine, verankerde baksteen** afgewisseld met **cordons** in **witte geglazuurde baksteen** ter hoogte van de lekdorpels en kalven. De woning is **tweeledig** opgebouwd, met links een volume van drie traveeën en twee bouwlagen onder een **schilddak** (nummer 15), en rechts een volume van twee traveeën en drie bouwlagen onder een **zadeldak** met de nok haaks op de straat (nummer 13). Het materiaalgebruik en de vormgeving van de muuropeningen zorgt echter voor een **visuele eenheid**. Zo zijn alle **muuropeningen** in de voorgevel versierd met een **dubbele rollaag**, in **rode** en in **geglazuurde groene baksteen**.

De straatgevel van nummer 13 is een in 1910 vervlakte **lijstgevel** met **kroonlijst** versierd met **metalen sierelementen** en een **muizentandlijst**. De derde travee is als deurrisaliet geprononceerd. **Rondboogdeur** met **twee hardstenen treden** met **leuningen** in **smeedijzer**. Oorspronkelijk was er een luifel boven de deur met een erker op de verdieping. Deze zijn echter verdwenen. De linkertravee is op de begane grond verbouwd na de Tweede Wereldoorlog, voor de installatie van slagerswinkel Cnops.

De rechthoekige etalage werd in 2015 vernieuwd met modern schrijnwerk. De **vensteropeningen** op de verdiepingen zijn **getoogd**.

De rechterhelft van het pand uit 1900, op nummer 15, is geprononceerd door een **puntgevel** met **houten windborden**, die getuige zijn van de oorspronkelijke **cottagestijl** van de woning. Op elke bouwlaag **twee segmentboogvensters** met **kleurrijke rollagen**; in de geveltop twee kleine **zoldervensters**.

Aan de **achterzijde** van dit volume is de **puntgevel** op dezelfde manier versierd met een **houten windbord**. Ook de **kroonlijst** in **frontonvorm** in cottagestijl bleef hier bewaard. Bovenop het dak is er een **historische bliksemafleider** aanwezig. In de oksel van de twee gebouwonderdelen is een onregelmatige aanbouw met **uitsprongen**, een **balkon** en verschillende **vensteropeningen** bewaard,

met op het dak een **smeedijzeren windwijzer**. Deze originele uitbouw dateert uit de eerste bouwfase (1900).

Werchterplein 25

Woning Victoire Van Roost		Werchterplein 25
---------------------------	---	------------------

De woning is reeds weergegeven op het primitief kadasterplan van 1819. In 1865 was het gebouw in handen van Joseph Bols, koster en onderwijzer. In 1882 werd het schuurgedeelte dat parallel met de Onze-Lieve-Vrouwstraat stond, afgebroken. In 1903 werd het pand verkocht aan Felix Van Roost. De oudste, ongehuwde dochter van Karel Van Roost, Victoire woonde hier tot aan haar dood in 1968, samen met een gezelschapsdame.

De aanbouw aan de linkerkant werd vermoedelijk in 1931 omgevormd tot garage. In 1993 werd een aanvraag ingediend voor het verhogen van de garage.

De woning ligt op de hoek met de Onze-Lieve-Vrouwstraat, waar de tuin met een **witgeschilderde, bakstenen** muur is afgezoomd. Het huis deelde zijn grote tuin met het huis ernaast, nr. 27.

Het is een dubbelhuis van vijf traveeën en twee bouwlagen onder vernieuwd **zadeldak**. Op een oude

foto is te zien dat de linkse zijpuntgevel oorspronkelijk met **aandak** was. Het pand bezit een **witgeschilderde, gekaleide en verankerde baksteenbouw** op **gecementeerde plint**; de lijstgevel is afgeboord met een **houten, geprofileerde kroonlijst op klossen**. **Rechthoekige muuropeningen** die regelmatig in de traveeën zijn geplaatst; vensters met **lekdorpels** en **lateien in blauwe hardsteen**. **Rechthoekige deur met omlijsting in blauwe hardsteen**. Vernieuwd schrijnwerk naar historisch model. Op het gelijkvloers werden de luiken verwijderd, op de verdieping zijn nieuwe luiken aanwezig. Boven het portaal is er een **hardstenen gevelsteen** met **"A.B., M.A.R., anno 1801"**. De achtergevel is afgeboord met een **bloktand** en een **houten geprofileerde kroonlijst op klossen**.

Fig. 119: De woning van Victoire in origine, zonder witte kalei en met volledige beluiking rond de eeuwwisseling (www. Delcampe.net)

Werchterplein 27

Woning ('kleine') Felix II Van Roost		Werchterplein 27
--------------------------------------	---	------------------

Dit hoge gebouw werd bewoond door de zoon van Karel Van Roost, kleinzoon van de stichter van de brouwerij. Kleine Felix (Felix II) kreeg deze bijnaam om hem te onderscheiden van zijn grootvader Felix en neef "dikke Felix" (die woonde bij moeder Félice, aan de andere kant van Werchterplein achter het koor van de kerk). Kleine Felix werd in 1947, na de dood van zijn oom Arthur, burgemeester van Werchter. Hij bleef dit tot aan zijn vroege dood in 1956. Hij had tot dan ook de leiding over de brouwerij.

Fig. 120: De woningen van Victoire (met witte kalelaag, nog zonder garagepoort) en Felix II Van Roost, kort na WOI, op voorgrond militair kerkhof. (www.delcampe.net)

Het gebouw van **drie bouwlagen** en **drie traveeën** onder zadeldak, steekt met zijn **hoge blinde zijgevels** boven de aanpalende huizen uit. De voorgevel is horizontaal gelijnd door **drie doorlopende en uitkragende lekdorpels** in **blauwe hardsteen** en één **cordon** tussen het gelijkvloers en de eerste verdieping. De **getoogde deur- en vensteromlijstingen** bestaan uit bruin beschilderde **bakstenen** en **negblokken, aanzetstenen** en **brede sluitsteen** in **witte natuursteen**, allen versierd met **diamantkoppen**.

Het gelijkvloers is uitgevoerd als verhoogde **bel-étage** en heeft een **plint in blauwe hardsteen** met erboven **witte natuursteen**. Rechts onder de raamopeningen bevinden zich **twee keldergaten met origineel schrijnwerk**. De deuropening aan de linkerzijde wordt bereikt door een **trap met drie treden**. Aan de rechterzijde bevindt zich een **voetschraper** en erboven een authentieke **beltrekker**. De originele **dubbele deur** met **bovenlicht** met **glas-in-lood** bleef bewaard. Het overige schrijnwerk in de

vorm van **T-ramen** is ook authentiek. Bovenaan wordt de gevel bekroond met een vernieuwde witte houten kroonlijst. Bovenop het zadeldak is er een historische **bliksemafleider**. Het is een zeer gaaf bewaard burgerhuis uit het begin van de 20ste eeuw in een vrij rijk uitgewerkte eclectische stijl. Zeer beeldbepalend voor de straat.

Dit plein wordt gedomineerd door de Sint-Jan-de Doperkerk. Hier hangen in het koor en in de beide transeptarmen glasramen geschonken door de familie Van Roost. Hun naam staat onderaan op de glasramen vermeld. Iedereen die vooraan ter communie kwam en/of in de kerk zat, zag vooraan en aan beide zijden van het altaar de schenkingen van deze invloedrijke brouwersfamilie.

In het zuidtransept ziet men de voorstelling van de onthoofding van Sint-Jan-de-Doper. Het is een figuur die na Maria en Franciskus van Assisi het meest wordt voorgesteld en in de het gros van de kerken in de doopkapel werd geplaatst of aan de predikstoel. In Werchter staat heden ten dage de predikstoel onder de voorstelling¹⁶⁸. Sint-Jan was een belangrijke volksheilige, hij was het speelvriendje van Jezus en zou later diens wegbereider worden.¹⁶⁹ Zijn onthoofding werd symbolisch in het volksleven omgezet bij het aanroepen tegen hoofd- en keelpijn en tegen wenende kinderen, krampen, vallende ziekte en “danswoede”. Omdat hij het Lam Gods aanwees, werd Sint-Jan de patroonheilige van herders, spinners, wevers en kleermakers, heel toepasselijk in een landelijke gemeente als Werchter. Door zijn onthoofding was hij ook de patroonheilige van slagers, schareslijpers en wapenhandelaars. Verder van de leerlooiers en van de garelenmakers. Dit laatste is niet onbelangrijk voor de familie Van Roost die gepassioneerd was door paarden. De paardenstallingen gaven ook uit op het plein, net als een andere woning van de brouwersfamilie. In de noordelijke transeptarm staat een glasraam met het lezende kind Jezus tussen Maria en Jozef, de “Heilige Familie”. Ook hier staat een predikstoel onder het glasraam. Dit glasraam geeft uit op de huidige Sint-Jansstraat, het voormalige “Plein” waar ook een directeurswoning van Van Roost stond. Het Sint-Jansevangelië werd verder opgezegd bij geboorten en sterfgevallen¹⁷⁰. In het koor, de meest belangrijke plaats in de kerk, recht in de zichtas van de gelovige, staat een glasraam met de voorstelling van de Calvarieberg. Aan de andere zijde van de straat stond voordien ook een statig huis van een lid van de familie Van Roost. De drie huizen keken dus telkens uit op een “eigen” glasraam en de glasramen staan in een soort drie-eenheid in het koor en de transeptarmen. Onder het glasraam in het koor staat de volgende tekst: “Van Roost + 23-6-1907”, eronder links staan volgende namen vermeld: “C. Van Roost-Pacquay en A. Christians-Van Roost”. Aan de rechterzijde in dit glasraam staan de namen van “G. Verstraeten 19 mai 1918” en A. Van Roost-Froidemon”.

Dit alles getuigt over de invloed van de brouwersfamilie tot in en rond de kerk. Zij leverden enerzijds de glasramen en bewoonden rond de kerk grote herenwoningen. Op de glasramen staan data als “1909”, doch hoogstwaarschijnlijk werden deze ramen gereconstrueerd daar bij de Eerste Wereldoorlog de kerk zwaar vernield is geweest.

De glasramen verschaffen heel wat informatie over de toenmalige schenkers. Ook de familie Van Langendonck heeft een glasraam aan de kerk gedoneerd. Het staat in het schip aan de zuidmuur, meer bepaald het eerste glasraam rechts als men de kerk via het portaal betreedt. Het glasraam is een voorstelling van de 12-jarige Jezus die voorleest aan ouderlingen in de tempel, het zogenaamde Missale Romanum. Misschien verwijst dit tafereel naar de jongensschool die onder het burgemeesterschap van Van Langendonck werd verwezenlijkt. Onderaan staat: “Dono dedit J.R.V.

¹⁶⁸ Zowel het kerstfeest als het feest van Sint-Jan zijn geboortefeesten: bij Sint-Jan wordt uitzonderlijk zijn geboortedag i.p.v.; zijn sterfdag gevierd. Met kerstmis begint de winterzonnewende, met Sint-Jan de zomerzonnewende

¹⁶⁹ http://www.sintjansverering.be/sj_stjan.htm

¹⁷⁰ Valeer Wouters, Legendarisch en vroom Hageland van vermaard bedevaartsoord tot eenvoudige veldkapel in Hageland en Vlaams-Brabants Haspengouw, Leuven, 1998, p.24

Langendonck-De Veuster". Ook De Veuster is een gekende naam, pater Jozef De Veuster is gekend als pater Damiaan. Zijn moeder was een telg uit de Woutersfamilie, nl. Joanna Catharina Wouters. Twee van haar dochter dienden bij de Ursulinen in Tildonk en een andere zoon werd professor theologie te Leuven en te Versailles. Hun familienaam komt voor op twee glasramen aan de noordzijde van het schip.

In het schip is er een ander glasraam met de voorstelling van de vlucht uit Egypte. Hier staat volgende tekst van de schenker op: "Pia Memoria R.D. Can. Van Ermengem". De familienaam van deze kanunnik wordt tevens vermeld op een glasraam in het koor, hier staat: "J.B. Van Ermengem". Andere namen die terugkomen zijn: Verstraeten, Loncin, Van Roy, Dens en Paquay en een paar onleesbare namen door gebroken glas. Karel (Charles) Van Roost, dokter, huwde met een de enige dochter Paquay. Haar drie broers werden allen geestelijken en bekleedden belangrijke functies in het geestelijke milieu. Eén broer, Valentius, stierf na een ziekte bij haar in Werchter en kreeg nadien een zeer grote begrafenis in Bilzen. Een andere broer is gekend als "het heilig paterke van Hasselt", zijn graf werd een bedevaartsoord. De familie Van Roy was een grote brouwersfamilie, een van de telgen stichtte de brouwerij "Palm". Een dochter uit deze talrijke familie huwde met Petrus Loncin en kwam in Werchter terecht. De Loncins brachten een aantal gemeente-ontvangers en een brouwer voort.

Cluster 5: erfgoedwaarden

De verschillende woningen die door familieleden van de brouwersfamilie Van Roost bewoond werden, hebben een culturele waarde. Door het kopen van bestaande oude herenhuizen nam de familie en bepaalde status aan in de bestaande actieve burgerij van het dorp. Anderzijds toonden ze door het bouwen van nieuwe herenhuizen dat ze hun macht en rijkdom uitbreidde, tot in de kerk toe. De woningen en de glasramen in de kerk vormden zo als het ware het visitekaartje van de familie en hun bedrijf. De burgerhuizen bevonden zich allen in de belangrijkste straten van het dorp: de Tweebruggenstraat, de Sint-Jansstraat en het Werchterplein.

De burgerhuizen werden meestal opgericht in de gangbare eclectische - of neostijlen en worden gekenmerkt door een rijke vormtaal en een rijk materiaalgebruik. Ze hebben zo een architecturale en esthetische waarde als gaven voorbeelden van de architectuur van de burgerij in Werchter.

Cluster 6: andere grote woningen

Niet toevallig zijn al deze panden gelegen aan de hoofdstraat van Werchter, de huidige Sint-Jansstraat. Statige herenwoningen wisselen hier af met kleine gezinswoningen van één of twee bouwlagen onder een zadeldak, refererend naar de agrarische activiteiten van de vroegere bewoners.

Beschrijving en evolutie van de betrokken gebouwen met erfgoedwaarde

Voormalige woning Vermeylen		Sint-Jansstraat 28
Burgerhuis Wouters		Sint-Jansstraat 45

Burgerhuis uit het einde van de 19 ^{de} eeuw		Sint-Jansstraat 75
Woning 'Bellemi' – vandaag de Hagelandse Academie voor Beeldende Kunst, Muziek & Woord		Sint-Jansstraat 85
Sobere art deco villa		Sint-Jansstraat 98
Eclectisch art deco villatje 'Mijn rust'		Sint-Jansstraat 102

Sint-Jansstraat 28

Voormalige woning Vermeylen		Sint-Jansstraat 28
-----------------------------	---	--------------------

Dit opmerkelijk eclectisch herenhuis met een door smeedijzeren hekken omheinde voortuin werd volgens het kadaster opgetrokken in 1900 door P. Vermeylen, een veehandelaar in varkens te Brussel. Na de afbraak van de oude Sint-Rochus kapel aan de overkant van de straat in 1972, werd in de voortuin van dit pand een nieuwe kapel voor de pestheilige opgetrokken.

De voortuin van de woning is met oorspronkelijke **afsluiting met pijlers**, op **sokkel** met centrale beschilderde band en **hardstenen bekroning**. Gietijzeren **lanspuntenhekwerk** en poort aanwezig. Het vrijstaande burgerhuis telt twee traveeën en twee bouwlagen onder een **gemansardeerd schilddak (leien)**. Op het schilddak was een originele hoge lansvormige bliksemafleider aanwezig die recent werd verwijderd. De **rode baksteenbouw** op een **hardstenen plint** wordt horizontaal belijnd door middel van hardstenen en gesinterde bakstenen **muurbanden, cordons** en de omlopende **houten kroonlijst op modillons**. De voorgevel is verticaal ingedeeld in twee delen. De linkse venstertravee is licht geprononceerd, bekroond door een **dakvenster** met een **tuitgevel**. Op het gelijkvloers is een **brede vensteropening** met **hardstenen latei aanwezig** met hierboven een decoratieve **ontlastingsboog** met **gele, rode en groene baksteen met hardstenen sluitsteen**. Op de verdieping een kleiner **venster** met **balkon** en **smeedijzeren hekwerk** en **rollaag in gekleurde baksteen met hoek- en sluitstenen in hardsteen**, versierd met **diamantkoppen**. De deurtravee rechts wordt gekenmerkt door de deuropening in **omlijsting van blauwe hardsteen**, met **schouderbogig bovenlicht** en **kleurrijke**

ontlastingsboog. Op de verdieping een **vensteropening** met **borstwering** met **faiencepaneel** en hierboven in het **mansardedak** een **ossenoog**.

Vermoedelijk **oorspronkelijk schrijnwerk** voor vensters en deur aanwezig.

De oostelijke zijgevel is blind behalve voor een klein raampje op het gelijkvloers. Twee **schoorsteenschachten** zijn geprononceerd aanwezig. De westelijke zijgevel is ingedeeld in twee vlakken en is blind uitgevoerd. De muurbanden en cordons lopen verder over de zijgevels.

Sint-Jansstraat 45

Burgerhuis Wouters		Sint-Jansstraat 45
--------------------	---	--------------------

Burgerhuis van drie traveeën en twee bouwlagen onder **leien zadeldak**. Volgens het jaartal in de gevel dateert het gebouw van 1891 en werd het gebouwd door Frans Wouters van zagerij Wouters aan de Tweebruggenstraat. Later werd de woning gekocht door notaris Hubert Davidts. Momenteel is het pand in bezit van zijn erfgenamen, de familie Denys.

Het pand ligt aan de noordkant van de Sint-Jansstraat en heeft een kleine **voortuin** die van de weg wordt gescheiden door nieuw hekwerk.

Baksteenbouw met sober gebruik van **hardsteen** voor de **deuromlijsting**, **lekdorpels** op het gelijkvloers en voor de **doorlopende lekdorpel** op de verdieping. Baksteenbouw in kruisverband op gecementeerde plint. Centraal in de voorgevel bevindt zich de rechthoekige deuropening die tot venster werd omgevormd. De vensteropeningen hebben een bakstenen **hanenkam** in **bruine en rode baksteen**. Ook de licht geprononceerde hoekpijlers hebben **hoekkettingen** in **bruine baksteen**. Onder de **geprofileerde houten kroonlijst** lopen de traveeën uit in een rechthoekig tableau waarin mogelijk eertijds een tegelmotief was aangebracht. De centrale travee loopt uit in een **dakkapel** met **tweelicht** waarboven het **jaartal 1891** in wit geverfde natuursteen is aangebracht onder **puntgeveltje** met **houten kroonlijst**. De westelijke zijgevel werd voorzien van nieuwe gevelsteen.

Sint-Jansstraat 75

Burgerhuis uit het einde van de 19de eeuw		Sint-Jansstraat 75
---	---	--------------------

Dubbelwoning van vijf traveeën en twee bouwlagen onder pannen zadeldak op een gecementeerde plint. Het pand in eclectische stijl dateert uit de tweede helft van de 19de eeuw en ligt aan de noordkant van de Sint-Jansstraat. De woning heeft een voortuintje dat van de straat is afgescheiden door een laag recent muurtje.

Centraal in de woning bevindt zich de rechthoekige deuropening met **getoogde en geriemde deuromlijsting** in **blauwe hardsteen** met rechthoekige **sluitsteen**. De deur wordt bereikt door een **hardstenen trapje van drie treden**. De **houten deur** is vermoedelijk origineel. In de gecementeerde plint zitten onder de vensters vier keldergaten met een hardstenen lekdorpel. De getoogde vensteropeningen hebben een uitkragende lekdorpel in blauwe hardsteen. Onder de vernieuwde dakgoot bevinden zich boven de vensteropeningen telkens een **tegeltablauw met tegels in art nouveau**. Het donkere pannendak werd vernieuwd.

Aan de westzijde bevindt zich een sterk verbouwd koetshuis.

Sint-Jansstraat 85

Woning 'Belle Mie' – vandaag de Hagelandse Academie voor Beeldende Kunst, Muziek & Woord		Sint-Jansstraat 85
--	---	--------------------

De woning komt voor het eerste voor op het primitief kadaster van 1819 als 'Belle Mie' (later het huis van de Zusters van Maria). Het gebouw is gelegen aan de noordzijde van de Sint-Jansstraat. Voor het gebouw is een voortuintje gelegen dat van de straat wordt afgeschermd door een recent laag muurtje. Aan de westzijde is er een moderne aanbouw.

Het burgerhuis onder **leien zadeldak** kent vier traveeën en twee bouwlagen. Het is opgebouwd in rode baksteen in kruisverband op een gecementeerde plint. In de tweede travee bevindt zich een deuropening met **steekboogomlijsting** in **witte natuursteen** met centrale geprononceerde **sleutel** en bovenliggende **waterlijst** en **deurkalf**. De hoge **getoogde vensteropeningen** op het gelijkvloers hebben drie **negblokken** in **witte natuursteen** en uitkragende **lekdorpels** in **blauwe hardsteen**. De **getoogde vensteropeningen** op de verdieping zijn minder hoog en hebben **twee hoekblokken** en een **lekdorpel** in **witte natuursteen**. Bovenaan bevinden zich **steigergaten** in **witte natuursteen**. De **aanzet** en **kroonlijst** loopt deels overheen de steigergaten en is vermoedelijk een latere toevoeging. Het schrijnwerk werd integraal vernieuwd naar historisch model. De **achterzijde** kent dezelfde opbouw en afwerking als de voorgeven met dien verstande dat eerste en tweede travee zijn afgewerkt met **kloostervensters**.

Fig. 121: Werchterdorp op het gereduceerd kadaster van 1848. Huis 'Belle Mie' is expliciet vermeld (© NGI)

Sint-Jansstraat 98

Sobere art deco villa		Sint-Jansstraat 98
-----------------------	---	--------------------

Deze burgerwoning is gelegen op een groot perceel op de hoek tussen de Sint-Jansstraat en de Jan Bolsstraat. Volgens het kadaster werd ze opgericht in het interbellum.

De woning is opgebouwd in rood baksteenmetselwerk in kruisverband met een aantal muurbanden in staand verband. De voorgevel bestaat uit drie traveeën en twee bouwlagen onder een leien **wolfsdak**. De **plint** is opgebouwd in **breuksteen** en heeft een aantal **keldergaten** met mooi uitgewerkt **traliewerk**. De vensteropeningen zijn rechthoekig en hebben uitkragende lekdorpels in blauwe hardsteen. De centrale geprononceerde travee heeft op het gelijkvloers een **erker** waarin de inkom gevat is en die bereikt wordt via een **trap** met drie treden. Centraal in de inkom is de deuropening met authentieke **inkomdeur**. Erboven bevindt zich een balkon met bakstenen **borstwering** met zwart beschilderde **ruitmotieven**. De travee loop uit in een **gepunte mijtervormige dakkapel**. De kroonlijst is een eenvoudige wit beschilderde dakgoot. In de westelijke zijgevel zijn er op het gelijkvloers twee **trapeziumvormige erkers** onder schilddak. De zijgevels worden bekroond door een afgeplatte **mijtervormige dakgoot**.

Sint-Jansstraat 102

Eclectisch art deco villatje 'Mijn rust'		Sint-Jansstraat 102
--	---	---------------------

Eclectische burgerwoning 'Mijn rust' gelegen aan het westkant van de Wissel, ten zuiden van de Sint-Jansstraat. Volgens het kadaster werd ze opgericht in het interbellum.

De woning is gelegen op een perceel dat van de straat is afgeboord door een origineel **ijzeren art deco hekwerk** op een lage bakstenen plint. Ook het **poorthek** in **art deco** bleef bewaard.

Burgerhuis op verhoogde begane grond, bestaande uit twee traveeën en twee bouwlagen onder complex leien afgewolfd zadeldak. De gevel wordt gekenmerkt door een samenspel tussen rode baksteen in kruisverband en blauwe arduin. Risaliet in de linkertravee met **afgeronde erker** met **drielicht** op een **hoge plint in blauwe hardsteen** op het gelijkvloers, een **hoefijzerboogvormig venster** met balkon met **ijzeren balustrade** op de verdieping, uitlopend in een afgeplatte **mijtervormige puntgevel**. De gevel wordt gekenmerkt door horizontale **muurbanden** in blauwe hardsteen ter hoogte van de lekdorpels en horizontale middenroede. Het hoefijzervormige venster heeft een bakstenen **getoogde rollaag** met erboven een hardstenen lijst. Het venster wordt in drie gedeeld door twee **penanten** die uitlopen in een hardstenen diamantkop in de rollaag. Onder de afgeplatte puntgevel bevindt zich een hardstenen **paneel** mijn de inscriptie "**mijn rust**".

Rechts uitgewerkt portaal dat bereikt wordt via drie **hardstenen treden** en een betegeld **voorportaal**. De **halfronde deuropening** wordt overkraagd door een **afdakje**. Hierboven een vensteropening met rondboog. De venster- en deuropening hebben een bakstenen getoogde rollaag met hardstenen **diamantkoppen** als aanzetstenen en sluitsteen. Het gehele schrijnwerk werd vernieuwd. Aan de westzijde werd een nieuw wit volume toegevoegd.

Cluster 6: erfgoedwaarden

De grotere burgerhuizen zijn een uiting van de rijkdom van de burgerij, de notabelen en welgestelde handelaars en bevatten hierdoor een culturele waarde. De sociaaleconomische ontwikkeling van de bewoners weerspiegelt zich als het ware in hun woningen. Ze liggen veelal aan de belangrijkste invalswegen van het dorp (Tweebruggenstraat, Sint-Jansstraat).

Door de rijkdom van vormtaal en materialen en de vooral gebruikte neostijlen hebben deze gebouwen ook een architecturale waarde en esthetische waarde.

Cluster 7: openbare instellingen

Pastorijen

Beschrijving en evolutie van de betrokken gebouwen met erfgoedwaarde

Voormalige pastorie		Beverlaak 3
Voormalige pastorie		Werchterplein 21

Beverlaak 3

Voormalige pastorie		Beverlaak 3
---------------------	--	-------------

De oude pastorie afhankelijk van de abdij van Park werd volgens het kadaster afgebroken in 1882. Toen stond er al een nieuwe pastorie op het perceel ten zuiden van de omgrachting. Vermoedelijk werd de nieuwe pastorie gebouwd in 1871 en vergroot in 1882. In de Eerste Wereldoorlog werd de pastorie beschadigd en opnieuw heropgebouwd. Vanaf 1926 werd de pastorie eigendom van de brouwerij en omgevormd tot burelen.

De woning is geconcipeerd als **dubbelhuis** van drie traveeën en twee bouwlagen onder **punt dak** op een **hardstenen plint**. De **rechthoekige venster- en deuropeningen** zijn uitgewerkt in goudgeel **beschilderde natuursteen**. Twee **consoles** dragen de **uitkragende lekdorpels** en de rechthoekige omlijsting bevat geprofileerde **imposten**, een centrale **sluitsteen** en een **entablement**. De lekdorpels lopen door in een **hardstenen cordon**. Centraal in de gevel bevindt zich de toegangsdeur die bereikt wordt via een **bordes met zes treden** en een eenvoudige ijzeren leuning. Aan weerszijden zijn er in de plint onder de vensteropeningen **twee keldergaten**. Bovenaan wordt de gevel bekroond door een geprofileerde **houten kroonlijst op klossen**. Centraal loopt de gevel door in een **dakkapel** met een **puntgevel** die een **tweelicht** bevat. Bovenop het puntdak staat een **ijzeren bekroning**.

In de noordelijke zijgevel zijn er drie traveeën en twee bouwlagen. De vensteropeningen hebben **uitkragende lekdorpels** en **lateien in blauwe hardsteen** en **hoekblokken** en een **middenblok** in goudgeel **geverfde natuursteen**. Het schrijnwerk werd geheel vernieuwd.

Voormalige pastorie		Werchterplein 21
---------------------	---	------------------

De pastorie van Werchter uit de tweede helft van de 19de eeuw werd verwoest tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een nieuwe pastorie werd in 1925 gebouwd door de brouwerij, na een ruiling van gronden. Tot 1999 woonde pastoor Van Dessel in de pastorie. Nadien werd het gebouw omgevormd tot OCMW-bureel. Voor het gebouw ligt een **klein voortuintje**.

Het gebouw in eclectische stijl telt drie traveeën en twee bouwlagen onder een **punt dak** op een uitkragende **hardstenen plint** met **bossagewerk**. Centraal in het gelijkvloers is er een rechthoekige **geprononceerde inkomportaal** met **rondboogopening** aanwezig. Het rechthoekig portaal wordt bovenaan afgeboord door een **entablement**. De rondboog heeft twee hardstenen **aanzetblokken** in **witte natuursteen** met de opschriften "**anno**" links en "**1925**" rechts. De **rondboog** met bakstenen rollaag heeft een **hardstenen sleutel** en halfronde **waterlijst**. Het portaal wordt bereikt door een **trap** met **vijf hardstenen treden** tussen twee **hardstenen blokken** als balustrade. Aan weerszijden van het portaal is er een **hoog drielicht** aanwezig met een **hardstenen omlijsting** met **hoekblokken** en met uitkragende **latei** en **lekdorpel**. Tussen het gelijkvloers en de verdieping is er een geprononceerde **bakstenen cordon** aanwezig. Op de verdieping zijn er **drie tweelichten** ook met **hardstenen omlijsting** met **hoekblokken** en uitkragende **latei** en **lekdorpel**. Het zwarte pannen dak werd vernieuwd naar oorspronkelijk model. Het schrijnwerk werd helemaal vernieuwd.

Fig. 122: De pastorie in de jaren '70

De noordelijke zijgevel bevat twee traveeën: een **drielicht** met erboven een **tweelicht** en vervolgens een hoog **tweelicht** met erboven een **tweelicht**. Aan de rechterzijde bevindt zich een geprofileerd

schouwkanaal. De schouw zelf werd verwijderd. Tegen de zuidelijke zijgevel werd een nieuwbouw gezet.

Onderwijsgebouwen

In het onafhankelijke België nam het aantal scholen toe vanaf het midden van de 19de eeuw. De vrijheid van onderwijs werd vastgelegd in de grondwet. In Werchter veranderde echter niet veel. Tot in 1875 werden jongens en meisjes samen onderwezen. In 1875 kwamen de zusters van Maria naar Werchter en er werden drie nieuwe lokalen gebouwd voor een meisjesschool naast huis Belle Mie. Van 1884 tot 1896 verbleef het meisjesonderwijs in de vrije katholieke school van de Wal, die onder pastoor Van Overstraeten voltooid werd. In 1907 werd het meisjesonderwijs gemeentelijk onderwezen door de zusters van Maria. De kleuterleidster verhuisde met de kleuters naar de gebouwen van de vroegere katholieke school in de Wal. In tegenstelling met de lagere meisjesschool, die een gemeenteschool was, was de kleuterschool een vrije school.

Fig. 123: Site De Wal. Het zwaar verbouwde hoofdgebouw van het voormalig schoolcomplex uit 1884 (© WinAr).

Fig. 124: Site De Wal. De parochiezaal die in de tweede helft van de 20ste eeuw aan de school bijgebouwd werd (© WinAr).

Deze lokalen bleven lang van de vrije kleuterschool om in de zestiger jaren van de 20ste eeuw te worden omgebouwd tot de parochiale feestzaal "De Wal".

Na WO I heerste in België een ware babyboom. Vanaf 1924-1925 waren er leerkrachten en klaslokalen te kort voor de vele kinderen die na de oorlog geboren waren. Men kon echter geen nieuwe leerkrachten aanstellen zolang de inrichtende macht van de scholen (hier de gemeente) niet over voldoende, goed uitgeruste en gezonde leslokalen beschikte. Het oude gebouw achter het kerkhof, deels school, deels gemeentehuis, was dringend aan herstelling toe.

De gemeenteoverheid besliste in 1921 onder burgemeester J. Van Langendonck om een nieuwe jongensschool te bouwen. De jongens van de eerste graad zaten in het begin van de jaren twintig van de 20ste eeuw nog in een meisjesschool en later in één van de lokalen aan de Wal. De uitbreiding van de jongensschool was noodzakelijk geworden. De plannen voor een nieuwbouw werden opgemaakt.

Een stuk grond in de Sint-Jansstraat werd onteigend en aangekocht en een aannemer aangesteld. Deze ging bij de bouw van de nieuwe school failliet en het duurde nog tot einde 1929 voor de school klaar was.

De school telde zes leerkrachten voor zes klaslokalen. De meisjesschool met ongeveer hetzelfde aantal leerlingen bleef, bij gebrek aan lokalen, slechts met drie zusters onderwijzen. Het gemeentebestuur had rond de eeuwwisseling drie klassen laten bouwen voor een nieuwe meisjesschool. In 1932 heerste hier echter overbevolking. Er zaten 163 meisjes. Op 16 juli 1934 werd de gemeente door een ministerieel schrijven aangemaand de meisjesschool uit te breiden. Het gemeentebestuur had echter een zware kater overgehouden aan de bouw van de gemeentelijke jongensschool. In de ogen van de plaatselijke bestuurders was meisjesonderwijs niet belangrijk. Het aanleggen van een steenweg en het ruimen van de gemeentegrachten kreeg meer belangstelling.

De nieuwe jongensschool had na een aantal jaren al bouwfysische problemen. Reeds in 1936 schreef de kantonnale inspecteur: "Alhoewel het schoolgebouw der gemeentelijke jongensschool van het Centrum betrekkelijk nieuw is, zijn herstellingswerken aan de daken en goten dringend noodzakelijk. Zoldering en muren zijn geheel van nat doordrenkt en het is te vrezen dat ernstige schade aan het gebouw zal worden berokkend zoo niet spoedig wordt ingegrepen".

Beschrijving en evolutie van de betrokken gebouwen met erfgoedwaarde

Directiewoning school		Sint-Jansstraat 80-82
Woning 'Belle Mie' – vandaag de Hagelandse Academie voor Beeldende Kunst, Muziek & Woord		Sint-Jansstraat 85
Voormalig schoolgebouw, heden parochiezaal		Walstraat 58

Sint-Jansstraat 80-82

Directeurswoning school		Sint-Jansstraat 80-82
-------------------------	---	-----------------------

Burgemeester J. Van Langendonck besliste in 1921 om een nieuwe jongensschool te bouwen. Een stuk grond ten zuiden van de Sint-Jansstraat werd aangekocht. De aannemer ging failliet en het zou tot 1929 duren tot de school klaar was. De school telde zes klaslokalen. Volgens het kadaster werd de schoolmeesterwoning pas in 1931 voltooid. In de jaren 1950 werd de school nog vergroot.

De school uit interbellum werd opgericht in een uitbundige neo-Vlaamse renaissancestijl. De school heeft een L-vormige plattegrond met aan de korte zijde aan de Sint-Jansstraat de lerarenkamers en een grote sporthal. Aan de **lange zijde** aan de **Jan Bolsstraat** zijn er **zes klaslokalen**. De school heeft een **voortuintje** aan de Sint-Jansstraat met een buste van Jan Bols en wordt afgesloten van de straat door een recent bakstenen muurtje. Uiterst rechts staat de losstaande schoolmeesterwoning. Het pand heeft geen voortuin en staat helemaal in het westen aan de Sint-Jansstraat.

Fig. 125: De school met voortuintje anno 2018 (©WinAr)

De voorgevel aan de Sint-Jansstraat wordt gedomineerd door een **monumentaal aula-volume** met de nok parallel met de straat. Tegen het volume is er links een grote **uitspringende erker** met de lerarenkamers. Deze erker van één bouwlaag is bedekt met een pannen schilddak. De erker is gevat

tussen twee licht geprononceerde hoekpijlers. Centraal is er **viervoudig** gecombineerd **kloostervenster** onder **ontlastingsboogjes**. De travee loopt uit in de dakkapel met **trapgeveltje**. De dakkapel heeft een **rechthoekig venstertje** met een ontlastingsboogje met een **hardstenen paneel** (zonder inscriptie) als borstwering. De tweede travee met kleine erker bevat de ingang. De dubbele ingangsdeur is gevat in een **steekboogomlijsting in witte natuursteen**. De erker bevat een **tweelicht** en wordt bekroond met een **trapgeveltje**.

De laatste vier traveeën bevatten de sporthal en worden gekenmerkt door vier **aaneengeschakelde rondboogvensters**. De rondboogvensters zijn omlijst door een **rollaag** met opstaande bakstenen begrensd door een **hardstenen waterlijst**. Tussen de rondboogvensters is er telkens een **afgeschuinde steunbeer**. Boven de drie steunberen bevindt zich telkens een **ruitvormige hardstenen versieringssteen**. Boven de vierde en vijfde travee is er een hardstenen langwerpig **paneel** aanwezig met het **opschrift "Gemeenteschool voor jongens"** gevat tussen twee **getande pinakels** met **bolbekroning**. Het geheel bestaat uit één bouwlaag onder zadeldak.

Algemeen zijn de gevels geritmeerd door de combinatie van rode baksteen in kruisverband en het gebruik van natuursteen. **Witte natuursteen** wordt gebruikt voor de **deur- en vensteromlijstingen** en voor de **doorlopende muurbanden** ter hoogte van de lekdorpels, voor de horizontale middenroeden en de lateien. Aan de onderzijde is het gebouw afgewerkt met een **plint** en een **waterlijst in blauwe natuursteen**. Bovenaan wordt de gevel afgelijnd door een dubbele **muizentand** en zijn er sierankers aangebracht.

De **zijgevel** van het aula-volume aan de Jan Bolsstraat bestaat uit een **brede puntgevel** die onderbroken wordt door twee **uitspringende schouwen** als postamenten. Tussen de schouwen bevinden **twee vijflichten**. Het onderste is rechthoekig afgelijnd door **lateien** en **lekdorpels** alsook de **hoekblokken** in **witte natuursteen**. Bovenaan zijn de venstertjes afgewerkt met **ontlastingsboogjes**. Het **vijflicht** op de verdieping is gevat tussen een **waterlijst** op **consoles** in **witte natuursteen** en bovenaan een **afgeplatte rondboog** in **baksteen** met **aanzetstenen** in **witte natuursteen**. Onder het eerste en vijfde venster is er nog een **venstertje**. Bovenaan bevindt zich een **rondboogvenstertje** met **waterlijst** en **lekdorpel** in **witte natuursteen**. De puntgevel wordt bekroond met een **getande pinakel**. De erker in de noordzijde aan de kant van de Sint-Jansstraat heeft centraal en uitkragend **schouwvolume** dat ingekort werd. Links en rechts bevindt zich een **vierkant tweelicht** in een kader van **witte natuursteen**. Aan de zuidzijde langs de Jan Bolsstraat is er een **erker** met een **drielicht** gevat in een **kader van witte natuursteen**. Onder het eerste en twee venster bevindt zich een dieper venster. Onderaan zijn er **twee keldergaten**. De zuidgevel bevat een **erkertje** met **toegangsdeur** en heeft een **tweelicht** onder een **trapgeveltje**.

De **klassenvleugel** wordt gekenmerkt door een langwerpig volume met **aaneengeschakeld afgeplat rondboogfries** met **bakstenen rollaag** begrensd door een **waterlijst** in **witte natuursteen** met een telkens vertrekend van een **aanzetsteen** **witte natuursteen**. Het rondboogfries bevat telkens een **segmentbogig drielicht** met **hoekblokken** en **aanzetstenen** in **witte natuursteen** en uitkragende

lekdorpels in **blauwe hardsteen**. De **borstweringen** zijn over de gehele gevel in **opstaand metselwerk**. De gevel wordt ingedeeld in drie volumes door **twee erkers** met hetzelfde **drielicht** en **getoogd venstertje** onder een **trapgevel**. Het eerste volume heeft één gedicht venster en twee rondbogen, het tweede bestaat uit vijf rondbogen en het derde uit drie rondbogen.

De **schoolmeesterswoning** aan de Sint-Jansstraat werd volgens het kadaster opgericht in 1931 en werd versierd in neo-Vlaamse renaissancestijl.

Het gebouw telt twee bouwlagen onder een complex pannen zadeldak. Net als de school wordt het gebouw gekenmerkt door het gebruik van rode baksteen in kruisverband in combinatie met natuursteen. **Blauwe natuursteen** voor de **plint en waterlijst** onderaan en voor de **cordons** en **witte natuursteen** voor de **doorlopende muurbanden** ter hoogte van de lekdorpels,

Fig. 126: Woning van de hoofdonderwijzer, grenzend aan de voortuin van de school
(© WinAr)

Voor de horizontale middenroeden en lateien alsook voor de **negblokken** en **omlijstingen** van de raam- en deuropeningen en de **randen** van de **trapgevel**.

De voorgevel aan de Sint-Jansstraat bestaat uit twee linkertraveeën uitgevoerd als risaliet en de derde inspringende travee met de deuropening. De risaliet bevat twee keer twee geprofileerde **kruisramen** met **negblokomlijsting** in **witte natuursteen** en met bovenaan **bakstenen ontlastingsboogjes** op het gelijkvloers en een **rondboogfries** van twee rondbogen op de verdieping. De twee boogvelden zijn afgewerkt met **siermetselwerk**. De risaliet loopt uit in een **trapgevel** waarvan de **trappen** uitgewerkt zijn in **witte natuursteen**. Centraal is er een **drielicht** met in het midden een **rondboogvenstertje** met aan weerszijden een **klein rechthoekig venstertje**. Erboven is er een **lichtspleet**. De risaliet is voorzien van **fraai versierde ankers**.

De inkomtravee heeft op het gelijkvloers een **deuropening** vanonder uitgewerkt met een **trap** en een **omlijsting** in **blauwe hardsteen** en vanboven een **omlijsting** in **witte natuursteen**, een **bakstenen rollaag** en een **omlopende waterlijst met sluitsteen**. Erboven bevindt zich een **ovaal bovenlicht** met **waterlijst** en **hoekstenen**. Op de verdieping is er een **kloosterkozijn** met een **negblokomlijsting** in **witte natuursteen** en **ontlastingsboog** in baksteen. Erboven wordt de gevel begrensd door de originele **witte kroonlijst**. In het dakvlak bevindt zich een **dakkapelletje** onder **puntdak**.

De oostelijke zijgevel wordt gekenmerkt door een centrale **risaliet** met twee keer drie aaneensluitende **kloosterkozijnen**, op het gelijkvloers met **bakstenen ontlastingsboogjes** op het gelijkvloers en **één rondboogfries** op de verdieping. Bovenaan wordt de risaliet bekroont met een **trapgevel** met **tweelicht**. Bovenaan is er een **getande pinakel**. Rechts bevindt zich een blinde muur met **geprononceerde schouwkanaal** en **schouw**. Aan de linkerzijde is er de zijgevel van de achterbouw met een deur- en raamopening. In het dakvlak bevindt zich een **dakkapel**. De zuidzijde van deze achterbouw is opgebouwd uit een **trapgevel**.

Sint-Jansstraat 85

Woning 'Belle Mie' – vandaag de Hagelandse Academie voor Beeldende Kunst, Muziek & Woord		Sint-Jansstraat 85
--	---	--------------------

De woning komt voor het eerste voor op het primitief kadaster van 1819 als 'Belle Mie' (later het huis van de Zusters van Maria). Het gebouw is gelegen aan de noordzijde van de Sint-Jansstraat. Voor het gebouw is een voortuintje gelegen dat van de straat wordt afgeschermd door een recent laag muurtje. Aan de westzijde is er een moderne aanbouw.

Fig. 127: Pand "Bellemi". Vanaf 1895 meisjesschool en woonst van de Zusters van Maria (Aerts 1993: 115).

Het burgerhuis onder **leien zadeldak** kent vier traveeën en twee bouwlagen. Het is opgebouwd in rode baksteen in kruisverband op een gecementeerde plint. In de tweede travee bevindt zich een deuropening met **steekboogomlijsting** in **witte natuursteen** met centrale geprononceerde **sleutel** en bovenliggende **waterlijst** en **deurkalf**. De hoge **getoogde**

vensteropeningen op het gelijkvloers hebben drie **negblokken** in **witte natuursteen** en uitkragende **lekdorpels** in **blauwe hardsteen**. De **getoogde vensteropeningen** op de verdieping zijn minder hoog en hebben **twee hoekblokken** en een **lekdorpel** in **witte natuursteen**. Bovenaan bevinden zich **steigergaten** in **witte natuursteen**. De **aanzet** en **kroonlijst** loopt deels overheen de steigergaten en is vermoedelijk een latere toevoeging. Het schrijnwerk werd integraal vernieuwd naar historisch model. De **achterzijde** kent dezelfde opbouw en afwerking als de voorgeven met dien verstande dat eerste en tweede travee zijn afgewerkt met **kloostervensters**.

Cluster 7: erfgoedwaarden

De oude pastorie in de Beverlaak heeft een historische waarde als getuige van de plaats waar de middeleeuwse pastorie eeuwenlang gestaan heeft. Hoewel de oude pastorie iets noordelijker gelegen was, refereert de 19de eeuwse voormalige pastorie nog steeds naar diens geschiedenis.

De pastorie in de Beverlaak bezit verder een stedenbouwkundige waarde omdat ze verwijst naar de ruiltransactie die plaatsvond tussen de brouwerij, de religieuze macht en de gemeente en de pastoor aldus verhuisde naar een nieuw gebouw op het Werchterplein. Hier speelde ook duidelijk de invloed van de brouwerij en de familie Van Roost.

Zowel de voormalige pastorie in de Beverlaak als de verbouwde pastorie met nieuwe functie op het Werchterplein hebben een architecturale waarde als uiting van een verzorgde pastorie in een neoclassicistische en neoklassieke stijl.

De cluster van onderwijsgebouwen verwijst naar de aandacht die de dorpsgemeenschap vanaf de 19de eeuw aan het onderwijs gaf. Voordien werden alle kinderen in de 18de eeuw onderwezen in de Onze-Lieve-Vrouwekapel en later in de 19de eeuw tot 1940 in lokalen van het voormalige gemeentehuis op het Werchterplein. Er kwamen nieuwe schoolgebouwen voor jongens en meisjes, zowel voor het katholieke als voor het gemeenschapsonderwijs. De meisjes zaten bij de zusters, eerst in de Wal, dan tot 1940 in overbevolkte klassen aan de overzijde van de nieuwe jongensschool.

De gemeenteschool voor jongens in de Sint-Jansstraat werd opgericht in een uitbundige neo-Vlaamse renaissancestijl onder het burgemeesterschap van Van Langendonck en is een gebouw met een hoge architecturale waarde. Het onderwijs werd gegeven door de leden van de hoog aangeschreven Bolsfamilie¹⁷¹ en moest op deze manier de concurrentie aangaan met het katholieke onderwijs. Het pand werd gebouwd in de straat waar de burgemeester woonde en waar iets verder zijn handelspand stond. Hierdoor vormt deze school een sociale waarde. Het was een statement tegenover de familie Van Roost, die veelal de burgemeesters leverde en op goede voet stond met de religieuze leerkrachten.

¹⁷¹ http://users.skynet.be/van.meldert/wo/wo_00004.htm: een van hun telgen gaf basisonderwijs aan Jozef De Veuster, de latere pater Damiaan.

De scholen en het verschil in jongens- en meisjesonderwijs vormen een uiting van een culturele waarde.

6.4 Het landelijke Werchter

Cluster 8: landelijke architectuur vanaf het einde van de 19de eeuw

Landelijke architectuur

Architectuur is gebonden aan tijd (mode, stijl) en de beschikbare technologie en bouwmaterialen. Bij de traditionele landelijke architectuur werden zoveel mogelijk lokale materialen gebruikt. De eenheid en typische regionale bouwstijl zijn hiervan het gevolg. Wat vandaag als traditionele bouwstijl wordt bestempeld, is binnen Werchterdorp in vele gevallen niet ouder dan de tweede helft van de 19de eeuw. De woningen zijn typerend door hun opbouw in rode baksteen onder zadeldak, al dan niet wit geschilderd. Ze bezitten gebogen of getoogde vensteropeningen. Vaak werden deze woningen gedecoreerd met natuur- of betonsteen of met tegels. Typisch is het gegeven dat een hoger woonhuis gekoppeld wordt aan een lagere schuur.

Beschrijving en evolutie van de betrokken gebouwen met erfgoedwaarde

'Bij Jeppe Fan – Café l'Enfant', momenteel 'De glazen boterham'		Sint-Jansstraat 89-91
---	--	-----------------------

'De glazen boterham', Sint-Jansstraat 89 en 91

'Bij Jeppe Fan – Café l'Enfant', momenteel 'De glazen boterham'		Sint-Jansstraat 89-91
---	--	-----------------------

Deze eenvoudige langgevelhoeve met woonhuis en stal staat met de nok parallel met de Sint-Jansstraat. De hoeve werd volgens het kadaster opgericht in het begin van de 20ste eeuw. Het **woonhuis** heeft een hoger **volume** dan dit van de **stal**. De stal werd na de Eerste Wereldoorlog omgevormd tot (nood)woning.

Het woonhuis telt vier traveeën en anderhalve bouwlaag onder pannen zadeldak op een gecementeerde plint. Het is een verankerde baksteenbouw met getoogde deur- en vensteropeningen op het gelijkvloers en kleine zolderramen op de verdieping. De gevel wordt afgelijnd door een eenvoudige tandlijst. De vensters in de derde en vierde travee hebben een lekdorpel in blauwe hardsteen en zijn beluikt. De voorgevel van de stal werd volledig verbouwd. De stal heeft een nieuwe leien dakbedekking.

Arbeidershuizen

De eerste initiatieven om de ongezonde huisvesting van de arbeiders tegen te gaan, gingen uit van verlichte industriëlen. Zij bouwden in de binnensteden en aan de stadsranden de eerste complexen van arbeiderswoningen die een verbetering van de levensomstandigheden inhielden ten opzichte van de puur speculatieve huisvesting. Deze vroege initiatieven waren niet noodzakelijk ingegeven vanuit altruïsme, maar evenzeer uit vrees voor epidemieën en sociale onrust. Ook speelde de mogelijkheid mee, dat dergelijke huisvesting arbeiders bond aan de werkgever. Ook in Werchter trachtte de brouwerij Van Roost zijn arbeiders onder te brengen in een wooncomplex aangeboden door de werkgever.

Over de origine van het wooncomplex aan de Onze-Lieve-Vrouwstraat tast men volledig in het duister. Vermits het gaat over een site van vier wooneenheden onder één dak met gemeenschappelijke

voorzieningen als een waterput en een bakoven in de ommuurde tuin, mag men hier een gepland, sociaal voorziend initiatief vermoeden, mogelijk gekoppeld aan een collectief van scheepstrekkeners.

Beschrijving en evolutie van de betrokken gebouwen met erfgoedwaarde

Zogenaamde scheepstrekkenerswoningen		Onze-Lieve-Vrouwstraat 1-5
Rijhuizen voor de arbeiders van de brouwerij.		Beverlaak 30-44

Onze-Lieve-Vrouwstraat 1-5

Zogenaamde scheepstrekkenerswoningen		Onze-Lieve-Vrouwstraat 1-5
--------------------------------------	--	----------------------------

Woning van de laatste scheepstrekken Jozef Van Espen, gestorven in 1957. In navolging van zijn professionele bezigheden worden de overige twee, gekoppelde woningen, ook 'scheepstrekkenerswoningen' genoemd. Er bestaat geen ontegensprekelijk bewijs dat de woningen enkel en alleen door deze beroeps categorie bewoond werden of in origine er voor gebouwd werden. De woningen zijn echter wel representatief als streekeigen huisvesting van de arbeidersklasse uit het einde 19de en begin 20ste eeuw.

Deze zogenoemde scheepstrekkenershuisjes staan reeds op het primitief kadaster van 1819. Het zijn vier gekoppelde huisjes van twee traveeën en **anderhalve bouwlaag** onder **pannen en leien zadeldaken** op een **gecementeerde plint**. De **deur- en vensteropeningen** op het gelijkvloers hebben **lateien** en **lekdorpels** in **blauwe hardsteen**. Op de verdieping hebben de **vierkante vensters** een **uitkragende lekdorpel** in blauwe hardsteen. Boven de lateien zijn er **ontlastingsboogjes**. De gevel wordt afgelijnd door een eenvoudige bakgoot.

Aan de zuidoostzijde staat er een klein ingestort bijgebouwtje dwars met de straat en vervat in de gezamenlijke tuinmuur. Binnen in het gebouwtje staat nog een bakstenen **bakoven** met **schoorsteen**.

Beverlaak 30-44

Rijhuizen voor de arbeiders van de brouwerij Van Roost		Beverlaak 30-44
--	--	-----------------

Rij van acht arbeiderswoning van meestal **twee traveeën** en **twee bouwlagen** onder pannen zadeldak. Vooraan voorzien van voortuintje met muurtje. De verankerde bakstenen woningen hebben meestal een vervangen houten kroonlijst op klossen en een gecementeerde plint. De rechthoekige deur- en vensteropeningen onder een ontslatingsboogje op het gelijkvloers bevatten uitkragende hardstenen lekdorpels.

Nummers 30, 32, 38-40, 42 en 44 zijn vrij sterk verbouwd.

Cluster 8: erfgoedwaarden

De landelijke architectuur refereert naar de zichtbare verbondenheid tussen mens, leefwijze en eventueel beroep. Ze trachtten te voorzien in hun eigen levensbehoeften. Voordien werden deze huizen in leem opgericht, gaandeweg in bak- en natuursteen. In Werchter werden er in de 18de en 19de eeuw veelal langgevelhoeves gebouwd met een woon- en een stalgedeelte. Soms was er nog een aparte schuur en/of bijgebouwen. Bij deze kleinschalige boerenerven hoorden een waterput, een bakoven, enz. Deze landelijke architectuur heeft zo een historische waarde en getuigt van het landelijke verleden van Werchter.

In de 18de en 19de eeuw leefden er een heleboel dagloners in Werchter die zowel op het veld werkten als soms als scheepstrekker actief waren en later in de brouwerij werkten. Deze dagloners woonden meestal in kleine dorpswoningen en later in arbeiderswoningen. De overgebleven woningen hebben dan ook een historische waarde.

6.5 Het gekwetste Werchter

Cluster 9: wederopbouwarchitectuur uit de Wereldoorlogen

Toen Koning Albert op 18 augustus 1914 besliste om het Belgische leger terug te trekken in Antwerpen en vooral de verdediging van de stad en haven prioriteit te geven, kregen de linies in Brabant een nieuwe rol. Door de Duitse troepen er in hun noordflank aan te vallen, zou de agressor minder manschappen beschikbaar hebben om Antwerpen te belegeren. Vanuit Antwerpen waren er in augustus en september regelmatig uitvallen van het Belgische leger naar die Getelinie en Dijlelinie. Deze uitvallen in de oogstmaanden van 1914 en de daaropvolgende represailles van de Duitse agressor doordrenkten de Dijle en Demer te Werchter en Rotselaar met bloed. In 'de slag aan de Molen' werd er door Belgische en Duitse eenheden hevig slag geleverd tussen Wakkerzeel en Rotselaar. De kerk van Werchter brandde uit 267 huizen (op een totaliteit van 510) gingen in vlammen op en 150 huizen werden geplunderd. Ook de bruggen over de Dijle werden opgeblazen. Bovendien waren er in de gemeente meer dan 350 landbouwersgezinnen van wie de oogst gestolen of verbrand werd.

Ook in de begindagen van de Tweede Wereldoorlog zou de strategische ligging van Werchter dramatische gevolgen hebben – het vroegere oorlogsscenario herhaalde zich gedeeltelijk. Het trauma dat WOI bij de bevolking nagelaten had, zorgde er voor dat bijna alle inwoners in de meidagen van 1940 have en goed in Werchter achterlieten en op de vlucht gingen voor het naderende oorlogsgeweld. Wanneer het 2de regiment jagers op 14 mei Werchter bereikten, troffen ze dan ook een verlaten dorp aan. Ze deden zich te goed aan de achtergelaten levensmiddelen in de dorpswinkeltjes. Een dag later stuurt de Genie vernielingsploegen naar Werchter om de bruggen te ondermijnen. Het verkennerdetachment legt de zagerij van de gebroeders Wouters in de as. Het gebouw belemmerde immers het schootsveld van het zware geschut van het bataljon. De herberg 'In Rome' werd zwaar beschadigd. De huis van melkerijbestuurder Alfons Vermeylen had het zwaar te verduren. In het algemeen kan gesteld worden dat Werchter en Wakkerzeel erg te lijden hadden onder het kanonsgeschut van de Belgen. Talrijke huizen werden getroffen, enkele brandden uit. De brouwerij en de woningen in het dorpscentrum werden deze keer gespaard. Het Duitse leger trok voorbij en na de Achiendaagse Veldtocht keerde de rust weer.

In de aanvraagdossiers voor herstelbetaling ingediend bij het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw zien we dat - hoewel de schade in WOII aanzienlijk kleiner, en minder wijd verspreid dan in september 1914 was – toch ook enkele notabelen compensatie voor aanzienlijke bedragen vroegen. Zo werden de panden van Armand Van Roost en café Léon (Werchterplein 25 en 27) getroffen door obussen die schade veroorzaakten aan de daken en zolders, het schrijn- en metselwerk alsook de deuren en het glaswerk. Handel Van Langendonck leed substantiële schade aan de winkel en de magazijnen door het opblazen van de bruggen over de Dijle door het Belgisch leger en een daaropvolgende brand. Opmerkelijk is wel dat Bruno Van Langendonck in de jaren '50 van vorige eeuw

nog eens een aanvraag tot financiële compensatie voor geleden schade door de oorlogsomstandigheden aanvraagt. Dit keer waren de vernielingen een gevolg van het ontploffen van een tijdbom op 5 januari 1945. Een opmerkelijk gegeven vermits Rotselaar en Werchter reeds op 5 september 1944 bevrijd werden.

Beschrijving en evolutie van de betrokken gebouwen met erfgoedwaarde

Heropbouwpan WOI		Hanewijk 5-9
Heropbouwpan WOI, cartouche met "1914-1922"		Sint-Jansstraat 70
Heropbouwpan WOI, cartouche met "Dit huis werd opgericht 1914-1922"		Werchterplein 9
Heropbouwpan WOI		Tweebruggenstraat 8-10
Heropbouwpan WOI – drukkerij Drijvers		Tweebruggenstraat 12-12b
Heropbouwpan WOI, cartouche met "1921"		Tweebruggenstraat 16
Huis Van Langendonck – heropbouwpan WOI en WOII		Tweebruggenstraat 21-27

Hanewijk 5-9

Heropbouwband WO1		Hanewijk 5-9
-------------------	---	--------------

Juist over het water, in het westen van Hanewijk staan er **drie gekoppelde woningen** uit het interbellum. Het betreffen drie woningen die gekenmerkt worden door het gebruik van **verschillende baksteensoorten**, afgewisseld met **witte natuursteen** of **ijzer**. De **plint** is uitgewerkt in **blauwe hardsteen** en de deuropening worden bereikt door een **optrede** in **blauwe hardsteen**. Het zijn woningen van twee traveeën en twee bouwlagen onder een **zadeldak**.

Nummer 5 heeft op het gelijkvloers een brede **vensteropening** en een **deuopening** onder **gewitte ijzeren latei**. De omlijsting van de vensteropening heeft **oren** en is in **fel rode baksteen** in reliëf aangebracht. Doorlopende bakstenen **cordons** zijn er ter hoogte van de lateien en lekdorpels. De twee **vensteropeningen** bovenaan hebben een **gewitte ijzeren latei** en een **felrode bakstenen omlijsting in reliëf met oren**. Bovenaan is er een eenvoudige bakgoot. Het schrijnwerk werd vernieuwd.

Nummer 7 is het meest gedecoreerd door het gebruik van **witte natuursteen** voor de **deuomlijsting**, de **aanzetstenen** van de **vensteropeningen** en de **muurbanden** ter hoogte van deze aanzetstenen. Op het gelijkvloers is er een brede rechthoekige **raamopening** en een **deuopening** die bovenaan afgerond zijn afgewerkt met de **aanzetstenen**. Beide zijn in **reliëf** afgewerkt met **felrode baksteen** en **witte natuursteen**. De **doorlopende lekdorpel** is in **blauwe hardsteen**. De oorspronkelijke **dubbele toegangsdeur** bleef bewaard. Op de verdieping zijn er twee hoge **vensters** in **felrood bakstenen reliëf**. De gevel loopt uit in een **tuitgevel** met **schouderstukken** die wordt afgeboord door een **felrode bakstenen boord in reliëf**. Centraal is er een **rondboogvenstertje** met een bakstenen **felrode omlijsting in reliëf**. Vermoedelijk is het schrijnwerk authentiek.

Nummer 9 kent dezelfde afwerking als nummer 5 in spiegelbeeld. De verdieping werd echter gecementeerd. De **houten kroonlijst op klossen** bleef hier bewaard alsook het originele **schrijnwerk** en **deur**.

Sint-Jansstraat 70

Heropbouwband WO1, cartouche met "1914-1922"		Sint-Jansstraat 70
--	---	--------------------

De dorpswoning bestaat uit twee traveeën en twee bouwlagen onder **pannen zadeldak** en **plint** in **blauwe hardsteen**. De gevel is opgebouwd uit **rode baksteen** in kruisverband en natuursteen voor enkele details. Het gelijkvloers bestaat uit een **deuopening** met **rondboogomlijsting** en een **vensteropening** met **segmentboogomlijsting**. De omlijsting is eenvoudig uitgevoerd met een bakstenen rollaag met **witte natuursteen** voor de **aanzet** en **sleutel**. Ter hoogte van de horizontale middenroede loopt een **tandlijst** in **baksteen**, ter hoogte van de lekdorpels een **muurband** in **witte natuursteen**. Op de verdieping zijn er **twee rechthoekige vensteropeningen** met **hoekblokken** en **latei** in **witte natuursteen** met erboven een **rondboog** met **sluitsteen** in **witte natuursteen**. Het **boogveld** is versierd met een **visgraatmotief** met **donkere** en **rode bakstenen**. Tussen de twee vensters bevindt

zich een **cartouche** in **witte natuursteen** met het jaartal “**1914-1922**”. Ook hier bevindt zich een **tandlijst** in **baksteen**. Bovenaan zijn er **vier ronde steigersgaten** in **witte natuursteen**. Het dak in zwarte pannen heeft **centraal dakkapel** met puntdak. Het dak wordt begrensd door een **aandak met schouderstukken op korbelen** in **witte natuursteen**. De zijgevels zijn blind uitgewerkt. Het schrijnwerk en de bakgoot werden vernieuwd.

Werchterplein 9

Heropbouw pand WO1, cartouche met “Dit huis werd opgericht 1914-1922”		Werchterplein 9
---	---	-----------------

Deze dorpswoning is gebaseerd op de woning die er voor 1914 stond. De woning heeft drie traveeën en twee bouwlagen onder **leien zadeldak** op **gecementeerde plint**. De woning wordt gekenmerkt door het afwisselend gebruik van **baksteen** in kruisverband en **witte natuursteen**. De woning wordt horizontaal geaccentueerd door een uitkragende **doorlopende lekdorpel**, een **cordon** tussen de verdieping en een **muurband** op de verdieping ter hoogte van de aanzetstenen. Centraal in de gevel bevindt zich een laag

Fig. 128: Cartouche met indicatie naar heropbouw (© WinAr)

rondboogdeurtje met een **omlijsting** in **witte natuursteen** met **imposten**, een **uitkragende sleutel** en **waterlijst** met erboven een **ovaal bovenlicht**. De met bakstenen **getoogde vensters** met **negblokomlijsting** in **witte natuursteen** hebben een **overkragende waterlijst**. Links van de eerste travee bevindt zich een **herdenkingssteen** met volgend **opschrift**: “**Dit huis werd opgericht in 1914 – 1922**”. De **drie getoogde vensteropeningen** op de verdieping hebben een **uitkragende lekdorpel** en **hoekblokken** in **witte natuursteen**. Aan de rechterzijde is er een **hoekketting** aanwezig. De zijgevel is blind behalve voor **twee getoogde vensteropeningen** rechts boven elkaar. Het dak en de kroonlijst werden vernieuwd.

Fig. 129: Opnames van een nog onbekende fotograaf, genomen na de gevechten van 9-13 september en voor midden november 2014. Het verwoeste 17de eeuwse huis; op de muurankers is 169x nog te lezen. (Minnen 2014: 201)

Tweebruggenstraat 8-10

Heropbouwpannd WOI		Tweebruggenstraat 8-10
--------------------	---	------------------------

De twee woningen liggen aan de noordzijde van de Tweebruggenstraat. Ze dateren vermoedelijk uit het einde van de 19de eeuw.

Nummer 8 betreft een lijstgevel van **twee bouwlagen** en drie traveeën onder **pannen zadeldak**. De voorgevel is gecementeerd met witgeschilderde schijnvoegen. De getoogde vensteropeningen op de verdieping hebben een **geriemde steekboogomlijsting met centraal een sluitsteen met bloemmotief**. Bovenaan is de gevel afgelijnd met een **houten kroonlijst op klossen**.

Nummer 10 heeft een zadeldak met de nok loodrecht op de straat. De voorgevel betreft zo een puntgevel. Op de verdieping zijn er **dezelfde vensteropeningen** als bij nummer acht. In de puntgevel is er ook een vensteropening gelegen.

De gehele gelijkvloerse verdieping van nummer 8 en 10 werd verbouwd. Er werden grote nieuwe vensteropeningen aangebracht.

Fig. 130: Het pand voor WOI. Bemerkt de dakkapel bij het aanliggende pand (www.delcampe.net)

Tweebruggenstraat 12-12b

Heropbouw pand WOI – drukkerij Drijvers		Tweebruggenstraat 12-12b
--	--	--------------------------

De drukkerij bestaat uit twee woningen en deze liggen aan de noordzijde van de Tweebruggenstraat. Ze dateren vermoedelijk uit het einde van de 19de eeuw. De panden werden sterk verbouwd in de jaren 1950. De drukkerij werd omgevormd tot woning.

De huidige woning betreft een woning van vijf traveeën en **twee bouwlagen** onder een **zadeldak** op een bakstenen plint. De woning is opgebouwd in wit gekaleide bakstenen. De rondboogdeur met hardstenen omlijsting bevindt zich in de derde travee. De vierkante raamopeningen met uitkragende lekdorpels zijn beluikt. De gevel wordt afgelijnd met een vernieuwde houten kroonlijst.

De gehele gelijkvloerse verdieping van nummer 12 en 12B werd verbouwd. Er werden grote nieuwe vensteropeningen aangebracht. Enkel het volume en het aantal bouwlagen refereert nog naar de oude bebouwing. Het pand is niet beeldbepalend in de straat.

Fig. 131: De verwoestingen na de Duitse doortocht in september 1914. De huizen langs de Tweebruggenstraat zijn herleid tot een verzameling van buitenmuren (Minnen 2014: 202)

Tweebruggenstraat 16

Zagerij Wouters - heropbouw pand WOI, cartouche met "1921"		Tweebruggenstraat 16
--	---	----------------------

Op de Croÿkaart van 1596 is er aan de Dijlebrug een grote hoeve te zien, vermoedelijk een brouwerij. Het is deze brouwerij dat een zekere Gielis Van Langendonck in 1775 kocht als "De Bonte Os". In de 19de eeuw had Antonius Van Langendonck hier een olieslagerij. Nadien werden de gebouwen eigendom van zagerij Wouters. In 1914 werden de oude gebouwen volledig vernield. Na de Eerste Wereldoorlog werd door zagerij Wouters een nieuwbouw opgericht op de plaats van het verwoeste herenhuis.

Het huis volgde opnieuw een rechthoekige opbouw met de toevoeging van een erker richting de Tweebruggenstraat in het oosten en afgeschuinde hoektravee richting de Onze-Lieve-Vrouwstraat in het zuidoosten. Het huis ligt ten westen van het pleintje aan de Tweebruggenstraat en ten oosten van de Dijle. Het huis telt twee bouwlagen onder een **leien schilddak**.

Fig. 132: Foto genomen vanop het uiteinde van de trambrug. De dames poseren op de resten van wat ooit zagerij Wouters was (Minnen 2014: 203)

Het betreft een burgerhuis in **rode baksteen** in kruisverband in combinatie van **witte natuursteen** voor de decoratieve elementen. De gevel wordt gekenmerkt door **doorlopende muurbanden** in **witte natuursteen** ter hoogte van de lekdorpels en horizontale middenroeden. De **vensterbogen** zijn uitgewerkt in **bakstenen rollagen** en hebben **aanzetstenen of sluitstenen** in **witte natuursteen**. Alle vensteropeningen hebben een **uitkragende lekdorpel** in **blauwe hardsteen**. Tussen het gelijkvloers en de verdieping loopt een **decoratieve bakstenen muurband** met **siermetselwerk** van afwisselende vierkanten van staand en liggend metselwerk.

De zuidelijke voorgevel bestaat

uit vijf traveeën met de **afgeschuinde hoektravee** als vijfde travee. De eerste twee travee zijn gelegen in een licht uitkragend vlak en hebben **rondbogige vensters** op het gelijkvloers en **afgeplatte segmentbogige vensters** op de verdieping. Vervolgens zijn er twee **brede segmentbogige vensters** op het gelijkvloers en **twee tweelichten** op de verdieping. De gevel wordt bekroond door een **houten kroonlijst** op eenvoudige **consoles**. De laatste travee, de hoektravee, heeft een **decoratief uitgewerkte deuropening** op het gelijkvloers. De rondbogige deuropening heeft een **rondbogige driuplijst** en **centrale sluitsteen** met **bolmotief** in **witte natuursteen** en wordt bereikt met één **optrede** in **blauwe hardsteen**. Erboven bevindt zich een venster met **afgeplatte segmentboog**. Hierboven loopt de gevel door in een **tuitgevel** met centraal een **rondboogvenstertje**. De tuitgevel heeft **hardstenen dekstenen, korbelen, aanzetstenen** en een **tuit** met de inscriptie "8".

De oostgevel bestaat uit twee traveeën met de rechtse travee als **risaliet**. De linkergevel heeft een breed **segmentbogig venster** op het gelijkvloers en een **klein venstertje** met **afgeplatte segmentboog** op de verdieping. Bovenaan wordt de gevel afgelijnd van het dak door een **houten kroonlijst** op eenvoudige **consoles**. Tussen de gevel en de risaliet bevindt zich een **schoorsteen** in het dakvlak. De risaliet of erker heeft op het gelijkvloers **afgeschuinde hoeken** en centraal een **rondbogig venster**, op de verdieping een **afgeplat segmentbogig venster** en

Fig. 133: De cartouche met '1921' als sluitstuk van de tuitgevel

de risaliet loopt daarboven uit in een **tuitgevel**. Centraal in de tuitgevel is er een **rondboogvenster** aanwezig. De **tuitgevel** heeft **korbelen**, **aanzetstenen** en **afdekstenen** in **blauwe hardsteen** en **muurvlchtingen** in baksteen. Bovenaan wordt de tuitgevel bekroond met een **hardstenen tuit** met het **jaartal "1921"**. Aan de noordzijde is er een torenachtige aanbouw van drie bouwlagen onder puntdak.

Dit is een zeer gaaf bewaarde wederopbouw burgerwoning met zeer verzorgde ornamentiek. Het schrijnwerk werd met de meest recente verbouwing vernieuwd. Het speelt een belangrijke rol voor de beeldwaarde van de straat.

Tweebruggenstraat 21-27

Huis Van Langendonck – heropbouw pand WO I en WO II		Tweebruggenstraat 21-27
--	---	-------------------------

Op de plaats van het betreffende pand Tweebruggenstraat 21 zien we op de wandkaarten van Aarschot en de Ferrariskaart vermoedelijk een kleine hoeve die ook weergegeven wordt op het primitief kadaster van 1819. In de tweede helft van de 19de eeuw bouwde Antonius Van Langendonck, olieslager en winkelier, op deze plaats een groot gebouw, vermoedelijk een specerijenwinkel. Ook werden aan de zuid- en oostzijde van het gebouw een aantal bedrijfsgebouwen opgericht. Zijn zoon Jan Van Langendonck werkte ook in de winkel en bouwde in 1907 een nieuwe woonst op het nummer Tweebruggenstraat 17. Het grote gebouw brandde af in 1914 en werd herbouwd in neotraditionele stijl. De winkel breidde uit met ijzerwaren, hout en andere materialen. In de Tweede Wereldoorlog brandde het weer af en werd het herbouwd in een voor Werchter zeldzame modernistische vormtaal.

Het betreft een **modernistisch langshuis** van **twee bouwlagen** onder een ietwat verborgen **zadeldak**. De traveeën worden gekenmerkt door de typische **uitspringende erkers** en de **modernistische vormtaal**. De gevels zijn grotendeels opgebouwd in **gele baksteen** in **klezorenverband** met staande tand. De voorgevel bestaat uit vijf traveeën plus één hoektravee. De noordelijke zijgevel kent twee traveeën. De gevel kan ingedeeld worden in twee delen: het **symmetrisch hoekgebouw** van twee traveeën in de voorgevel en twee in de zijgevel met in het midden één hoektravee. Daarnaast is er het **zuidelijke gebouw**. Het gelijkvloers van de hoekbouw is rechthoekig afgewerkt en heeft een **hardstenen optrede** als **plint**. De **vensteropeningen** zijn breed en hoog en hebben een **hardstenen borstwering**. Op de uitspringende verdieping is er in de **hoektravee** een **halfronde erker** tussen **twee penanten** in bruine opstaande baksteen met in het midden een **vierlicht**. Deze erker is uitgevoerd in **gele baksteen** in **koppenverband**. Links en rechts bevindt zich in de gevel een **uitspringend vlak** met een **zeslicht**. Bovenaan is er een houten sterk **overkragende kroonlijst**. Het zuidelijke gebouw met **plint in bruine opstaande baksteen** telt drie traveeën.

Fig. 134: Detailopname van de originele voordeur van de laatste heropbouwphase in de vorm van een sleutelgat ©WinAr)

De meest linkse travee bevat de **inkom** en vormt de overgang tussen beide delen. De **modernistische inkomdeur** met **ijzerwerk** in de vorm van een sleutelgat bleef bewaard. Boven de deur is er een **ronde vensteropening**. De twee rechtse traveeën bevatten op het gelijkvloers telkens een **drielicht** met **lekdorpel** in **blauwe hardsteen**. De verdieping bestaat uit een licht **uitspringende erker** met in het midden een **halfronde mast** in **bruine opstaande baksteen**. Aan weerszijde van de mast is er telkens een **vierlicht** met doorlopende **hardstenen lekdorpel**. Rechts van het zuidelijke gebouw bevindt zich nog een **aanbouw** van **één bouwlaag** met deur en twee vensteropeningen. Uiterst rechts wordt de gevel afgelijnd door een **pijler** in **bruine opstaande baksteen**.

Dwars met de straat is er aan de zuidoostzijde van het handelsgebouw een langwerpige loods aanwezig, mogelijk in kern uit het einde van de 19de eeuw.

Fig. 135: De verwoesting van het na WOI heropgebouwde huis Langendonck in mei 1940. Bemerkt ook het pand van zagerij Wouters in de achtergrond, zonder dak. Café 'In Rome' leek de ondermijning van de bruggen ogenschijnlijk goed doorstaan te hebben (hersteldossier Van Langendonck AR)

Cluster 9: erfgoedwaarden

Werchter heeft zeer sterk te leiden gehad onder de Wereldoorlogen. De Eerste Wereldoorlog had een zeer grote impact op het leven en de gebouwen van Werchter. Ook in de Tweede Wereldoorlog werden heel wat vernielingen aangebracht. In de architectuur zijn vandaag de dag nog steeds overblijfselen van de oorlog zichtbaar: de huizen zelf, de cartouches van wederopbouw, het herinneringsmonument van de gesneuvelden. Deze elementen refereren nog steeds aan deze oorlogen en hebben zo een historische waarde.

De wederopbouwarchitectuur kenmerkte zich in Werchter vooral door een eenvoudige heropbouw in dezelfde stijl die vaak ook sterk historiserend was. Het pand Van Langendonck vormt hierop een

uitzondering en werd na de Tweede Wereldoorlog heropgebouwd in de weliswaar gangbare maar voor Werchter zeldzame modernistische stijl. De gebouwen hebben dan ook een architecturale waarde.

7 Conclusie

Voor het begin van de 20ste eeuw was Werchter omgeven door water en enkel bereikbaar via brug en veerpont. Aan de Hanewijk startte de hoofdas van het dorp, over de brug naar de Tweebruggenstraat. Van daaruit liep de as verder door naar de kerk en de Sint-Jansstraat. Later volgde de (verdwenen) tramlijn hetzelfde traject. Deze “zichtas” wordt heden nog weergegeven door de spontaan ontstane symmetrie tussen een aantal panden. Met name tussen de twee voormalige handelspanden in de Tweebruggenstraat en met de voormalige drukkerij (Sint-Jansstraat nrs.10 en 12b) en het pand aan de andere zijde van het water: Hanewijk nrs. 5-7 en 9 en tot slot tussen de twee directiewoningen (Tweebruggenstraat nrs. 15 en 17). Ook toeval is dat aan het begin en het einde van deze “as” twee gelijkaardige afgeronde hoekwoningen staan: nl in de Tweebruggenstraat de woning van Van Langendonck en aan het rond punt in de Sint-Jansstraat 125 de huidige broodjeszaak. Deze as geeft een ruimtelijke structuur aan Werchter.

Rond de Tweebruggenstraat is de landelijk-industriële structuur redelijk bewaard gebleven en sluit ze via de Amerstraat en de Beverlaak aan op de voormalige brouwerijsite. Het huidige pleintje van de Tweebruggenstraat bezit een geheelwaarde door de ligging aan het water en het uitzicht op de Hanewijk. Na de bouw in 1954 van de meest recente directiewoning van de brouwerij, nl. in de Tweebruggenstraat nr. 6, werd er niet meer gebouwd rond dit plein. Dit zorgt voor een homogeen straatbeeld qua typologie en nokhoogte, wat versterkt wordt door het bewaard zicht op de Hanewijk enerzijds en de overgang naar de brouwerij en kerk anderzijds. Omdat de straat in een bocht loopt, heerst er een soort van afsluiting. De voormalige toegang van het dorp is dus redelijk gaaf bewaard gebleven door weliswaar 20ste eeuwse architectuur maar bezit als geheel een zekere erfgoedwaarde door de bebouwing en de inplanting.

De Tweebruggenstraat loopt verder langs de voormalige brouwerij, met daarachter de voormalige pastorie, de kerk en de voormalige directiewoning van Felix I Van Roost. Deze directiewoning stond symbolisch naast het koor van de kerk, in die tijd nog belangrijk, en aan het voormalige “plein”, de kern van het dorp. Het was een echte statuswoning. De Sint-Jansstraat, toen de Pleinstraat, liep in het verlengde van de Tweebruggenstraat verder langs een andere woning van de brouwersfamilie, langs het “het huis van de kanunnik” en langs nog een aantal andere statige panden. Hiertussen lagen de vele herbergen en de kleinschalige panden van de gewone burgers.

Vanaf het einde van de 19de eeuw vergrootte de brouwerij zijn belang in Werchter. Het bedrijf bepaalde het economische en het sociale leven. De brouwersfamilie leverde een aantal burgemeesters en bewoonde enkele statige panden in de buurt van de brouwerij. Het dorp zou destijds uit één derde herbergen bestaan, grotendeels uitgebaat in bijberoep en/of door de vrouw des huizes én met bier afkomstig van de brouwerij. De meeste panden waren ook in het bezit van de brouwerij. Ook landbouwers, zelfs als ze niet werkten in de brouwerij, waren afhankelijk van het bedrijf voor het ophalen van draf voor hun vee en voor het pachten van hun grond. Wie niet werkte in de brouwerij had er meestal wel een andere band mee. Ook op cultureel vlak was de brouwersfamilie actief door het opstarten van een niet-religiegebonden fanfare, een zeer belangrijk tijdsverblijf toenmaals en bepalend tot welke bevolkingsgroep je hoorde. Door zijn passie voor paarden blies directeur Van Roost nieuw leven in de paardenprocessie. Hij zorgde verder ook, ondanks tegenkanting van de toenmalige pastoor, voor een tweede kermis. Door de organisatie van degustatiedagen buiten het dorp kende zijn bier ook nationaal succes. Het hoofdgebouw van de brouwerij werd omgevormd tot loften, de voormalige elektriciteitscentrale werd een gemeentelijke culturele zaal en een deel van de

paardenstallingen werd verbouwd tot apotheek met appartementen. De 11 voormalige “kelders”, de opslagplaatsen, zijn grotendeels bewaard en zeer beeldbepalend. Ze bezitten een hoge erfgoedwaarde als lokaal industrieel erfgoed.

De onderwijsgebouwen geven het belang en de evolutie weer van de aandacht die gegeven werd aan gemeentelijk en katholiek onderwijs enerzijds en onderricht voor jongens en meisjes anderzijds.

De kerk en het **Werchterplein** hebben zwaar te lijden gehad bij het begin van de Eerste Wereldoorlog. Twee derde van de huizen werden verwoest, de landelijke dorpsstructuur met zijn vele herbergen en landelijke woningen was grotendeels verdwenen. Dit verklaart enerzijds de recentere bebouwing aan het plein. Anderzijds werd er eind 20ste en begin 21ste eeuw veel gesloopt, gerenoveerd en gebouwd. Enkele panden refereren nog naar de oude dorpskern en zijn typologie. De verbouwde pastorie verwijst zo ongewild naar de verplaatsing van de “kern” van de Tweebruggenstraat en het “plein” naar het Werchterplein. Door de ruiming van het kerkhof ontstond een open plein en werden er meer burgerlijke panden bijgebouwd, zoals het voormalige gemeentehuis. De oorspronkelijke lemen huizen werden meer en meer vervangen door bakstenen langshuizen van anderhalve verdiep, al dan niet met aanhorigheden. De meeste bewoners waren nl. zelfvoorzienend en deden aan landbouw om in hun behoeften te voorzien. Vandaar de vele vermeldingen van landbouwers in de bevolkingsregisters, ook als ze nog een ander beroep uitoefenden. Hier en daar zijn zulke panden nog zichtbaar in het straatbeeld. Op het Werchterplein verwijst nog één enkel pand qua typologie nog naar deze voordien heersende landelijke bebouwing van anderhalve bouwlaag, nl. nr. 17. De twee herbergen op de hoek zijn dan weer de oudste panden van het plein. Deze werden echter een aantal keren aangepast aan de noden van de eigenaar.

Een zekere vorm van samenwonen volgens beroepsactiviteit is terug te vinden in de zogenaamde scheepstrekterswoningen in de Onze-Lieve-Vrouwstraat. Tot in 1950 zou de laatste boottrekker volgens mondelinge bronnen nog actief zijn geweest en ze betrokken ze in dit kwartier vlakbij het water hun woning.

Bibliografie

- A. Aerts, 1957, Werchter, in: s.n., *Oost-Brabant III. Heemkundig dagboek voor Aarschot, Diest, Haacht, Zoutleeuw en omliggende gemeenten bezorgd door de Hagelandse werkgemeenschap*, Heverlee:129-131
- A. Aerts, 1993, Bijdrage tot de geschiedenis van het onderwijs te Werchter en Wakkerzeel, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 3: 147-201
- A. Aerts, 2004, Wonderverhalen uit het oude Werchter, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 2: 47-56.
- A. Aerts, 2004, Het geslacht Van Roost, het Werchterse bier en de politiek, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 3: 235-258.
- A. Aerts, 2005, Het geslacht Van Roost, het Werchterse bier en de politiek (vervolg), *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 1: 47-55.
- A. Aerts, 2005, Het geslacht Van Roost, het Werchterse bier en de politiek (vervolg), *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 2: 147-159.
- M. Antrop, 2010, *Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*, Gent.
- B. Aubroeck, W. Huybrechts en P. De Becker, 2001, *Meanders in de Demervallei tussen Diest en Werchter, Onderzoek uitgevoerd aan het Instituut voor Natuurbehoud in samenwerking met de Administratie van Waterwegen en Zeewezen*, Brussel.
- R. Baets, F. Derison, D. Gheyskens, C. Ghillekens, J. Hendrickx, M. Janssens, F. Nolmans, J. Reunders, N. Rogiers, P. smets, D. Spruyt, K. Stalmans, M; vanmeensel, R. Van Uytven, L. Vervoort, W. Yserbijt en personeel gemeente Bekkevoort, 1988, *Monografie Bekkevoort vanuit cultuur-historisch en landschappelijk oogpunt naar een ruimtelijk en milieubeleid toe*, Bekkevoort.
- L. Baeyens, 1960, *Bodemkaart van België. Deel 74E Rotselaar*. Militair Geografisch Instituut, Brussel.
- L. Baeyens en G. Scheys, 1958, *Bodemkaart van België. Deel 75W Aarschot*. Militair geografisch Instituut, Brussel.
- L. Baeyens, 1962, *Bodemkaart van België. Deel 74W Haacht*. Militair Geografisch Instituut, Brussel.
- L. Baeyens en G. Scheys, 1960, *Bodemkaart van België. Deel 74E Rotselaar*. Militair Geografisch Instituut, Brussel.
- Beatrijsgeselschap, 1980, *Werchter in de kunst*, Werchter.
- R. Berger, J.-M. Duvosquel, P. Jacquet, F. Jacquet-Ladrier en B. Minnen, 1985, *Bezittingen der Croÿs in Brabant, Vlaanderen, Artesië en het Naamse (Albums de Croÿ)*, Brussel.
- H.J.A. Berendsen, 2000, *Landschappelijk Nederland*, Assen.
- P. Bitter, 1991, Staatsvorming in de middeleeuwen, in: J.H.F. Bloemers en T. van Dorp (eds.) *Pre-en Protohistorie van de lage landen*, Houten: 339-349.
- P. Bitter, 1991a, Veranderingen in de middeleeuwse landbouw, in: J.H.F. Bloemers en T. van Dorp (eds.) *Pre-en Protohistorie van de lage landen*, Houten: 361-370.
- F. Bogemans, 2007, *Toelichting bij de Quartair geologische kaart. Kaartblad 24: Aarschot*, Brussel.
- J. Breugelmans, 1980, *Het beheer van de Demer tijdens de 17de en 18de eeuw*, Brussel
- L. Broothaerts, s.d. *Geologie van Vlaanderen: een schets*. Brussel.
- W. Caes, 1982, Werchter (Bt): lantspunt, *Archeologie* 2: 95.
- J. Casteels en S. Janssens, 2010, *Inventarisatie Hooiberg Haacht, 2008-2009 (BINCO basisrapport B2)*, Leuven.
- R. Casteels, G. Vandegoor, 1993, *1914 in de regio Haacht. Kleine dorpen in de Grote Oorlog*, Haacht.
- F. Claes, 1978, Dries als Hagelands woord, *Oost-Brabant* 1: 31.
- F. Claes, 1987, Inleiding tot de Oostbrabantse toponymie, *Naamkunde* 19: 46-103
- F. Claes, 1998, Bijdrage tot de toponymie van Bekkevoort, *Overdruk 2 uit de handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie* 70: 213-408.
- H.Claes, 1965, Hageland, landschap en bodem, in: *Oost-Brabant 1. Het mooie Hageland*, Heverlee: 1-38.
- J. Claesen, A. Devroe, B. Vangenechten, 2014, *Archeologische prospectie met ingreep in de bodem, Haacht – Zoellaan – Klapgat (Archebo Rapport 2014/2)*, Kortenen.
- L. Cornelis, P. Cosyns, R. Langohr, J. Hinsch Mikkelsen, W. Sevenants, 2010, *Archeologische opgraving te Rotselaar – Torenhoflaan ('Ter Heide')*, s.l.
- N. De Cat, 1990, Bemerkingen bij de brooduitdeling te Werchter en Tremelo, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 2: 140-142.
- M. De Moor, 2002, België: hoe de gemene gronden verdwenen. Over ruimtegebruik, productiviteit en privatisering, *Anarchistisch Jaarboek De As* (Themanummer 'De Verloedering van het landschap') 138/139: 35-48.

- R. Deneef, 1984, De Demervallei tussen Aarschot en Werchter. Deel 1, *Monumenten en Landschappen* 3 (5): 6-19.
- R. Deneef, 1984, De Demervallei tussen Aarschot en Werchter. Deel 2, *Monumenten en Landschappen* 3 (6): 43-54.
- B. De Schaepmeester, M. Fret, L. Meganck en N. Vernimme (eds.) 2015, *Verankeren van erfgoed in ruimtelijke beleid*, Brussel.
- P. De Smedt, 1973, *Paleografie en kwartairgeologie van het confluentiegebied Dijle-Demer* (Acta Geografica Lovaniensia 11), Leuven.
- C. De Vos, 1978, Driesen in het Hageland, *Oost-Brabant* 15: 28-30.
- L. De Winter, 1991, Werchter blank, Werchter
- N. De Winter, 2016, *ARON rapport 336 – Archeologienota Rotselaar, Sint-Jansstraat. Bouw van een appartementencomplex met ondergrondse parking*, Sint-Truiden.
- R. Dreesen, M. Dussart en F. Doperé, 2001, *Atlas natuursteen in Limburgse monumenten; geologie, beschrijving, herkomst en gebruik*, Genk.
- A. Froment, M. Tanghe en L. Vanhecke, 1992, De ecotopen, in: J. Denis (ed.) *Geografie van België*, Brussel: 261-292.
- T.J. Gerits, Bijdragen tot de geschiedenis van het onderwijs in het Oude Land van Aarschot, in: G. Willems (ed.), *Gedekboek 100 jaar Sint-Jozefcollege te Aarschot 1876-1976*, Aarschot: 258-311.
- F. Gerritsen, 2003, *Local identities. Landscape and community in the late prehistoric Meuse-Demer-Scheldt region* (Amsterdam Archaeological Studies 9), Amsterdam.
- R.C. Gitsberg, 1957, *Ons Sanktuarium, vijftig heiligen in dienst van opvoeding en onderwijs*, Brussel.
- H. Guislain, 2007, De Spaanse Linie tussen Werchter en Booischot, frontlijn gedurende de Spaanse Successieoorlog, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 22: 25-29.
- H. Gysels, 1993, *De landschappen in Vlaanderen en zuidelijk Nederland. Een landschappelijke studie*. (Onderzoekscentrum voor landschapsecologie en milieuplanning 19), Leuven en Apeldoorn.
- J. Halfants, 1965, De oude baan Leuven – Diest, *Oost-Brabant* 3: 1-12
- J. Helsen, 1938, Plaatsnamen in de Antwerpsche Kempen (*Toponymica. Bijdragen en bouwstoffen uitgegeven door het Instituut voor Naamkunde te Leuven* 6), Leuven en Brussel
- P. Hoppenbrouwers, 2011, Boeren op löss, veen en zand, in: R. van Uytven, C. Bruneel, A.M. Koldewij, A.W.F.M. van de Sande en J.A.F.M. van Oudheusden (eds.) *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, Leuven: 113-117.
- H. Jacobs, 1980, *750 jaar parochie Sint-Jan-Baptist Werchter: 30 gewassen tekeningen met begeleidende tekst over deze gemeente*, Rotselaar
- D. Keijers, 2014, Archeologisch onderzoek naar de kasteelsite van Roost, gemeente Haacht, provincie Vlaams-Brabant (*Rapport 2929*), Weesp.
- P. Kempeneers, 1982, *Hydronymie van het Dijle- en Netebekken* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KULeuven)
- P. Kempeneers, 2010, Werchter, in: F. Debrabanderen, M. Devos, P. Kempeneers, V. Mennen, H. Ryckeboer en W. Van Osta, *De Vlaamse gemeentenamen. Verklarend woordenboek*, Brussel.
- P. Kempeneers, K. Leenders, V. Mennen en B. Vannieuwenhuyze, 2016, *De Vlaamse waternamen. Verklaren en illustrerend woordenboek. Deel 1: de provincies Antwerpen, Limburg, Vlaams-Brabant en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest* (*Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie Vlaamse Afdeling* 29) Leuven.
- J.J.B. Kuipers, 2013, *De Staats-Spaanse linies. Monumenten van conflict en van cultuur*, Vlissingen.
- R. Langohr, 2001, Anthropisation du paysage pédologique en Belgique, *Étude et gestion des sols* 8 (2): 103-118.
- P. Lindemans, 1952 I en II, *De geschiedenis van de landbouw*, Antwerpen.
- R. Maréchal, 1992, De geologische structuur, in: J. Denis (ed.) *Geografie van België*, Brussel: 37-86.
- B. Minnen, 1989, Documenten over Werchter in de oorlog tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1489), *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 3: 174-187.
- B. Minnen, 1993, *Het hertogdom Aarschot onder Karel van Croÿ. Kadasters en gezichten (Albums de Croÿ)*, Brussel.
- B. Minnen, 2000, Adellijke dorpsprivileges in Brabant in de late Middeleeuwen. De privilegereeksen voor de heerlijkheden Rotselaar, Vorselaar en Retie (1407-1558), *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis*: 218-277.
- B. Minnen, 2008, *Geschiedenis van Oost-Brabant. Cursus voor Streekguiden*, s.l.
- B. Minnen, 2014, Werchter, Haacht en Wespelaar in een onuitgegeven fotoalbum over de Eerste Wereldoorlog, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 3: 339-350.
- J. Neefjes en N. Willemse, 2009, *Cultuurhistorische atlas Winterswijk*, Weesp en Wageningen.

- B. Notebaert, G. Verstraeten, T. Rommens, B. Vanmontfort, G. Govers en J. Poesen, 2009, Establishing a Holocene sediment budget for the river Dijle, *Catena* 77: 150-163.
- B. Notebaert, G. Houbrechts, G. Verstraeten, N. Broothaerts, J. Haeckx, M. Reunders, G. Govers, F. Petit en J. Poesen, 2011, Fluvial architecture of Belgian river systems in contrasting environments: implications for reconstructing the sediment history, *Netherlands Journal of Geosciences – Geologie en Mijnbouw* 90–91: 31-50.
- Y. Perdaen, D. Celis en K. Neven, 2009, *Preventief archeologisch onderzoek aan de Winterdijk te Rotselaar (prov. Vlaams-Brabant) i.o.v. Waterwegen en Zeekanaal NV, Afdeling Zeeschelde (Intern VIOE rapport 03)*, s.l.
- S. Pryor, 2010. The making of the British landscape. How we have transformed the land, from prehistory to today, Londen.
- Regionaal Landschap Noord-Hageland, 2011, *Het ABC van de Demervallei*, Aarschot
- S. Rippon, C. Smart, B. Pears, 2015, *The fields of Britannia. Continuity and change in the Late Roman and early Medieval landscape*, Oxford.
- N. Roymans en F. Theuws, 1999, Long-term perspectives on man and landscape in the Meuse-Demer-Scheldt region. An introduction, in: F. Theuws en N. Roymans (eds.) *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the middle ages in the southern Netherlands (Amsterdam Archaeological Studies 4)*, Amsterdam:1-32.
- s.n., 1980, *750 jaar St. Jan-Baptist Werchter. 1230-1980. Processiebrochure*, Werchter.
- F. Scheys, 1965, Het ontstaan van de rijksweg Leuven-Diest 1778-1781, *Oost-Brabant* 4: 81-85.
- M. Schoning, 1950, *Veldnamen in Nederland*, Amsterdam.
- T. Soens en P. Stabel, 2016, De kracht van kleinschaligheid: op zoek naar de wortels van duurzaam economisch succes in middeleeuws Vlaanderen, in: V. Lambert et.al., *Gouden tijden: rijkdom en status in de middeleeuwen in de Zuidelijke Nederlanden*, Tielt.
- T. Spek, 2004, *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie*, Utrecht.
- L. Tallon, 1967, De oude wegen in het Hageland, *Oost-Brabant* 3: 61-69.
- J.B. Vanden Bruel, 1861, *Beschryf der dorpen van het kanton Haecht*, Leuven.
- G. Vandecauter, 1989, *Geschiedenis van de arbeid en de tewerkstelling te Rotselaar*, Rotselaar.
- G. Vandegoor, 1997, Schepen en scheepvaartverkeer op de Dijle, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 3: 256-262
- G. Vandegoor, 1999, Aanleg van de provinciale weg Haacht-Wezemaal via Werchter en Rotselaar (1844), *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 3: 247-249
- G. Vandegoor, 2000, Het ontstaan van de wekelijkse markt te Haacht, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 3: 272-277
- P. van den Broeke, 2009, Late Bronstijd en IJzertijd: een inleiding, in: L.P. Louwe Kooijmans, P.W. van den Broeke, H. Fokkens en A. van Gijn (eds.) *Nederland in de prehistorie*, Amsterdam: 477-490.
- J. Vandesande, 1985, *Localisatie van 500 16de eeuwse toponiemen* (Onuitgegeven licentiaatsthesis KULeuven).
- J. Vandesande, 1986, Overstromingen te Werchter en omgeving tijdens de 15de en de 16de eeuw, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 2: 47-55.
- I. Van de Staey, 2012, *Archeologische opgraving aan de Gildenstraat te Rotselaar; Onderzoek uitgevoerd in opdracht van Liburni NV en Ap&D NV (Aron – Rapport 158)*, Sint-Truiden.
- S. Vanderwaeren, 1975, *Het Demerplan van 1912*. *Oost-Brabant* 12 (4): 99-102.
- D. Van Eldere, 1995, *Frans Van Leemputten 1850-1914*, Pandora.
- E. Van Ermen, 1998, *De wandkaarten van het hertogdom Aarschot 1756-1775 opgesteld in opdracht van de hertog van Arenberg (Cartografische bronnen voor de geschiedenis van het Vlaamse landschap)*, Brussel.
- E. Van Ermen, L. Vanhove en S. Van Lani, 2000, Het kaartenboek van de Abdij Van Park 1665 (*Cartografische bronnen voor de geschiedenis van het Vlaamse Landschap*), Brussel.
- H. Vannoppen, 2009, 'Alle weiden waren niet even groen' of enkele aspecten rond de lokale geschiedenis van weiden, bossen, heide en woeste gronden in onze gewesten, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 3: 210-227.
- E. Van Ginkel en L. Theunissen, 2009, *Onder heide en akkers. De archeologie van Noord-Brabant tot 1200*, Utrecht.
- A. Van Leemput 2000, Die Laeke en 'de gehuchten van Werchter over die Laecke gelegen'. Een verkenning van de noordergrens van Werchter, *Rotsvast Rotselaar*: 8-9
- P. Van Peer, M. Willems, P. Degryse, P. Claeys en E. Marinova, 2017, A reconstruction of the stratigraphic position of a former Middle Palaeolithic surface site at Rotselaar – Toren ter Heide (Flemish Valley, Belgium) using mechanical sounding and geochemical fingerprinting, *Journal of Archaeological Science: Reports* 16: 380-390.
- E. Van Ranst en C. Sys, 2000, *Eenduidige legende voor de digitale bodemkaart van Vlaanderen (schaal 1:20.000)*, Gent.

- A. Van Rompuy, 1986, 1985-555 jaar Sint-Sebastiaansgilde te Werchter, *Haachts oudheid- en geschiedkundig tijdschrift* 2: 46-50.
- E. Van Royen en G. Vandegoor, 1994, Patrimonium over Vlaamse waterwegen, Leerbeek
- E. Valvekens, 1942, De overstrooming in de Demerstreek rond Averbode (1450-1570), *Eigen Schoon en de Brabander* 25: 321-331
- A. Verelst, 1961, *Scheepstrekkersgilden langs Dijle en Demer*, Brussel.
- A. Verelst, 1983, *Het kanaal Leuven-Mechelen (Dijle) in beeld*, Zaltbommel.
- H. Voets, 2010, *Brouwerij Jack-Op. Werchter 1869-2010*, Rotselaar
- J. Vogels, 1946, *Toponymie van Zichem*, onuitgegeven licentiaatsthesis KULeuven.
- E. Vliebergh, 1921, *Het Hageland. Bijdrage tot zijn economische geschiedenis in de 19de en in 't begin der 20ste eeuw*, Brugge.
- V. Wouters, 1984, Gebruiken uit de kindertijd, *Meer Schoonheid*: 8-24s voor de processie. te31
- V. Wouters, 1988, Legendarisch en vroom Hageland van vermaard bedevaartsoord tot eenvoudige vekdkapel in Hageland en Vlaams-Brabants Haspengouw.